

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Juozas Tartilas

**SOCIALINĖS SAUGOS
PAGRINDAI**

Vadovėlis

Vilnius, 2005

UDK 349.3(075.8)
Ta258

*2004 m. gruodžio 10 d. Nr. A-229
Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota*

Išleista parėmus Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijai

Recenzavo:

Lietuvos teisės universiteto Socialinio darbo fakulteto Socialinės politikos katedros vedėja prof. dr. *Vida Kanopienė*; Valstybinio valdymo fakulteto Viešojo administravimo katedros doc. dr. *Arvydas Guogis*;

Kauno miesto apygardos teismo teisėjas doc. dr. *Eduardas Monkevičius*

Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Darbo teisės ir socialinės saugos katedros 2004 m. balandžio 21 d. posėdžio sprendimu (protokolas Nr. 1DSK-7) vadovėlis rekomenduotas spausdinti.

Lietuvos teisės universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų bei metodinių leidinių aprobavimo spaudai komisija 2004 m. gegužės 26 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-5) vadovėlį patvirtino spausdinti.

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba bet kuri jo dalis negali būti dauginami, taisomi ar kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

TURINYS

Pratarmė	5
1. Socialinė sauga, jos samprata pagrindiniai principai	7
1.1. Socialinės saugos samprata	7
1.2. Socialinės saugos formos	10
1.3. Socialinės saugos teisės šaltiniai	13
1.4. Socialinė rizika ir socialinė sauga	14
1.5. Socialinės saugos teisės dalykas ir metodas	17
1.6. Socialinės saugos teisės funkcijos	
2. Juridiniai faktai socialinės saugos teisėje	34
2.1. Juridinių faktų samprata	34
2.2. Juridiniai faktai socialinės saugos teisėje	37
3. Socialinės teisės ryšys su kitomis teisės šakomis	42
3.1. Socialinės saugos ir konstitucinės teisės santykis	42
3.2. Socialinės saugos ir darbo teisės santykis	43
3.3. Socialinės saugos ir finansų teisės santykis	44
3.4. Socialinės saugos ir civilinės (deliktinės atsakomybės) teisės santykis	46
3.5. Socialinės saugos ir civilinės (šėimos) teisės santykis	47
3.6. Socialinės saugos ir baudžiamosios teisės santykis	48
3.7. Socialinės saugos ir administracinės teisės santykis	49
3.8. Socialinės saugos ir kitų teisės šakų santykis	50
4. Socialinės saugos finansavimo ir administravimo principai	52
4.1. Socialinės saugos finansavimas	52
4.2. Socialinės saugos administravimas	56
5. Socialinės saugos reformos pagrindiniai etapai ir bruožai	60
5.1. Socialinis draudimas	61
5.2. Socialinė parama	65
5.3. Socialinės saugos teisės Lietuvoje įtvirtinimo pagrindiniai etapai	66
5.4. Kaupiamosios pensijos	75
6. Lietuvos Respublikos pensijų fondas ir pensijų sandara	78
7. Valstybinės socialinio draudimo pensijos	81
7.1. Valstybinio socialinio draudimo senatvės pensijos	88
7.2. Valstybinio socialinio draudimo invalidumo pensijos	94
7.3. Valstybinio socialinio draudimo našlių ir našlaičių (maitintojo netekimo) pensijos	98
7.4. Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimas, mokėjimas, ginčų dėl jų nagrinėjimas	104
7.5. Kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas pagrindai	106

7.6. Valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo sąlygos	108
8. Valstybinės pensijos	111
8.1. Respublikos Prezidento valstybinė pensija	113
8.2. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos	115
8.3. Nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos	118
8.4. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Valstybės saugumo, Krašto apsaugos, Prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinės pensijos	123
8.5. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinis įstatymas	132
8.6. Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinės pensijos	136
9. Lietuvos Respublikos valstybinės šalpos išmokos	140
9.1. Šalpos pensijos	141
9.2. Šalpos našlaičių pensijos	143
9.3. Tikslinės kompensacijos slaugos išlaidoms	144
9.4. Slaugos pašalpos	144
9.5. Šalpos kompensacijos	144
9.6. Šalpos išmokų skyrimas ir mokėjimas	145
10. Nedarbo socialinis draudimas	148
10.1. Nedarbo draudimas, draudžiami asmenys	158
10.2. Nedarbo draudimo išmokų mokėjimo tvarka	159
10.3. Nedarbo draudimo išmokų dydis	162
10.4. Nedarbo draudimo lėšos ir atsakomybė	163
11. Valstybės parama šeimai	165
11.1. Piniginės paramos šeimai rūšys	172
11.2. Socialinė pašalpa mažas pajamas turinčioms šeimoms	181
11.3. Laidojimo pašalpos	182
11.4. Kitos paramos šeimai formos	184
11.5. Pašalpų skyrimo ir mokėjimo tvarka	185
12. Sveikatos priežiūra ir teisinis sveikatos draudimo reguliavimas	189
12.1. Sveikatos priežiūros ir sveikatos draudimo teisinio reguliavimo Lietuvoje apžvalga	191
12.2. Sveikatos draudimo rūšys	194
12.3. Privalomasis sveikatos draudimas	195
12.4. Papildomasis (savarankiškas) sveikatos draudimas	205
13. Krikščioniškoji socialinė sauga	211
13.1. Josepho Höffnerio krikščioniškas socialinis mokymas	211
13.2. Krikščioniškoji socialinė sauga pagal Antaną Maceiną	218

PRATARMĖ

„...vis dėlto juodu jungia bendras pradai, būtent rūpestis žmogumi“.

Antanas Maceina.

Raštai, III t. Vilnius: Mintis, 1990. P. 32.

Mokslinės-metodinės medžiagos, nagrinėjančios socialinės saugos problemas, aptariančios jos sąvokas, principus, Lietuvoje nėra gausu. Šis faktas paaiškinamas dviem priežastimis. Pirma, socialinė sauga, kaip mokslas, yra nauja mokslo šaka. Tai įrodo ir tas faktas, kad iki šiol pasaulyje nėra socialinės saugos, kaip mokslo, tikslaus apibrėžimo, vartojamos tik populiarios sąvokos, nusakančios jos esmę. „Socialinė sauga – atsakas į pagalbos šauksmą. Socialinei rizikai materializuojantis, žmogus patenka į socialinės saugos sritį. Ne visi moka nupiešti dramblių, tačiau visi atpažįsta jį pamatę (socialinės saugos įvaizdis)“. Visos šios interpretacijos rodo, kad socialinė sauga, kaip mokslas, dar tik bando rasti savo vietą tarp kitų mokslų. Kita vertus, socialinei saugai kasdien vis giliau skverbiantis į visuomenės gyvenimą, sunku aptarti visus jos aspektus ir jos mobilumo ypatumus. Autoriui teko tuo pačiam įsitikinti, kai, parengus leidinio variantą, teko jį skubiai atsiimti iš leidyklos, nes per keletą mėnesių kai kurie teiginiai arba įstatymų aiškinimas spėjo pasenti dėl spartaus teisinės bazės kitimo, naujo jos adaptavimo prie gyvenimo keliamų problemų.

Daugelį gali nustebinti tai, kad užuot vartojęs paplitusias sąvokas „socialinė apsauga“, „darbo apsauga“ ir pan., autorius vartoja sąvokas „socialinė sauga“, „darbo sauga“. Juk šią problemą kuruojančios ministerijos pavadinimas yra „Socialinės apsaugos ir darbo ministeri-

ja“ (analogas – „Sveikatos apsaugos ministerija“). Tarp kitko, autoriui dirbant įstatymų leidyboje (Seime), teko pritarti tų ministerijų pavadinimams. Noriu pasiaiškinti, kad tada buvo problema nuspręsti, kiek tų ministerijų Lietuvai reikia – trisdešimt ar trylikos, o ginčai dėl tikslių tų institucijų pavadinimų kalbiniu požiūriu būtų buvęs nepateisinamas laiko gaišinimas. Vis dėlto pasisakau už sąvokas „socialinė sauga“, „sveikatos sauga“ ir t. t., nes žmogaus negalima apsaugoti nuo tokių socialinės rizikos veiksnių kaip nedarbas, invalidumas, senatvė ir pan., todėl esu įsitikinęs, kad leidinyje vartojama sąvoka „sauga“ yra mažiau pretenzinga ir geriau atskleidžia problemos esmę. Tikslas yra saugoti žmogų nuo socialinių rizikų, tačiau apsaugoti jo, deja, nepavyksta.

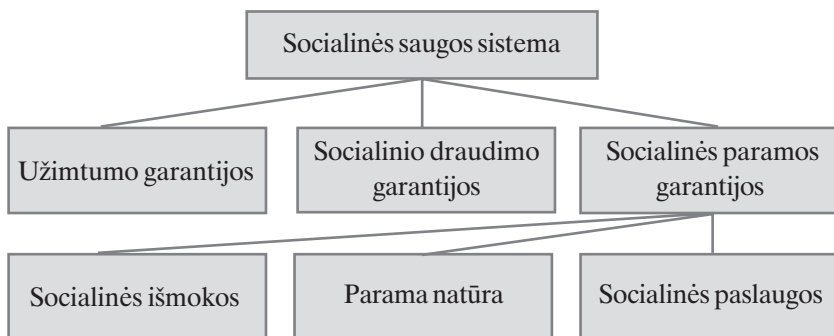
1. SOCIALINĖ SAUGA, JOS SAMPRATA, PAGRINDINIAI PRINCIPAI

1.1. Socialinės saugos samprata

Pasaulyje socialinės saugos sąvoka interpretuojama įvairiai. Kai kuriose šalyse socialinės saugos apibrėžimas pateikiamas įstatyme. Dažni atvejai, kai nurodoma, kurie susitarimai valstybės teisės požiūriu priklauso socialinės saugos sričiai. Dažniausiai tai daroma tose šalyse, kuriose siekiama visus socialinės saugos teisinius aktus sudėti į vieną kodeksą arba teisės dokumentų rinkinį. Kartais kai kuriose šalyse ir nebūna teisinio socialinės saugos apibrėžimo. Be to, yra šalių, kuriose apskritai neegzistuoja socialinės saugos sąvoka. Šiose šalyse manoma, kad tokios sąvokos kaip „socialinis draudimas“, „socialinė parama“ ir pan. yra nepakankamai susijusios, kad jas būtų galima sujungti į vieną platesnę ir apibendrinančią sąvoką „socialinė sauga“.

Platesnis socialinės saugos apibūdinimas pateikiamas TDO pranešime „Kelyje į XXI amžių. Socialinės apsaugos raida“. Čia socialinė sauga traktuojama kaip atsakas į pagalbos šauksmą, o ne kaip sudėtingas mechanizmas, teikiantis tokią pagalbą. Daugelyje šalių priitariama tokiai socialinės saugos sampratai. Socialinė sauga saugo nuo rizikos, susijusios su industrinės visuomenės atsiradimu ir vystymusi, arba, kitaip tariant, nuo socialinės rizikos. Socialinė sauga – visuma priemonių, kurias pasitelkus sukuriamas žmonių, netekusių darbo pajamų arba turėjusių ypatingų išlaidų, solidarumas. Tai piniginių pašalpų, išmokamos visuotinai pripažintais socialinės rizikos atvejais: dėl senyvo amžiaus, invalidumo arba nedarbo, kai žmogus netenka pajamų iš apmokamo darbo; netekus darbo užmokestį gavusio maitintojo; atsiradus ypatingų išlaidų šeimoms, auginančioms vaikus; būtinos medicinos pagalbos atveju; trūkstant lėšų pragyvenimui. Reguluojamų ir administruojamų priemonių visuma, taikoma konkrečiam socialinės rizikos atvejui, dažnai vadinama socialinės saugos šaka arba sistema¹ (1 pav.).

¹ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998.

1 pav. Lietuvos socialinės saugos sistema

Žmonėms, kurie patiria arba kuriems gresia pavojus patirti socialinę riziką, svarbi ir nepiniginė parama. Todėl pabrėžiama, kad svarbu užkirsti kelią socialinei rizikai atsirasti, ir tik tada galvoti, kaip grąžinti žmogų į buvusią padėtį, ir tik blogiausiu atveju imtis materialinio žalos atlyginimo. Buvo sukurta schema, taikytina žmogaus sužalojimo (darbingumo netekimo) atvejais. Ji tinka ir kitoms rizikos rūšims, todėl būtina galvoti ir apie tai, kaip žmogų apsaugoti nuo nedarbo, ir apie tai, kaip padėti jam grįžti į darbą pasinaudojus darbo biržų pagalba ir profesinio rengimo kursais. Šie aspektai vis dažniau pabrėžiami kalbant apie piniginių išmokų skyrimą bedarbiams iš socialinio draudimo. Kai kurie autoriai socialinę saugą suvokia kaip visapusišką žmogaus apsaugą nuo pavojų. Tokiu atveju socialinės saugos samprata apimtų žmonių saugą darbe ir aplinkoje, užimtumo skatinimo priemonės ir darbo biržas, švietimą bei profesinį mokymą, įvairias profilaktines sveikatos apsaugos priemones, visų rūšių kolektyviai organizuojamas paslaugas – pagalbos centrus vaikams, ligoninėms, seneliams ir asocialiems žmonėms, kitas priemones, civilinės teisės įstatymais įpareigojančias trečiąją šalį arba reguliuojančias turto paskirstymą skyrybų arba mirties atvejais. Ilgainiui atsirado naujų solidarumo plėtojimo būdų, kuriuos ne visada galima priskirti socialinei saugai. Šeima, giminės, asmeninis turtas ir, kita vertus, civilinės teisės įstatymai, reglamentuojantys civilinę atsakomybę ir alimentines pareigas – visa tai solidarumo elementai socialinės rizikos atvejais. Šie metodai egzistuoja, ir nors yra labai svarbūs, nėra laikomi socialinės saugos dalimi, tačiau nereiškia, kad socialinės saugos schemose į juos visiškai

neatsižvelgiama. Privataus draudimo atvejais susidūrus su tam tikrais socialinės rizikos elementais, solidarumo neužtenka, nes tokių sutarčių rizika per daug akivaizdi, kad šis draudimas būtų priskiriamas socialinės saugos sričiai. Labdara ir dosnumas yra tipiški solidarumo pavyzdžiai. Kai privati parama veikia be valstybės žinios ir nėra vienas iš valstybės paramos būdų, ji nepriklauso socialinės saugos sričiai. Reikia pabrėžti, kad be valstybės teisinio reguliavimo vargu ar ši parama galėtų veiksmingai apsaugoti visuomenę.

LIETUVOS SOCIALINĖS SAUGOS STRUKTŪRA

Socialinė sauga				
Socialinis draudimas	Socialinė parama Piniginė socialinė parama	Socialinės paslaugos Specialiosios	Bendrosios	Specialios socialinės išmokos
Pensijų draudimas	Šalpos pensija	Dienos globos įstaigos	Informavimas ir konsultavimas	Prezidento pensija
Ligos ir motinystės draudimas	Šeimos pašalpos	Laikino gyvenimo įstaigos	Pagalba namuose	LR I ir II laipsnio pensijos
Sveikatos draudimas	Laidojimo pašalpa	Stacionarios globos ir slaugos įstaigos	Slauga namuose	Nukentėjusių asmenų pensijos
Nedarbo draudimas	Socialinė pašalpa	Mišrių socialinių paslaugų įstaigos	Globos pinigai	Pareigūnų ir karių pensijos Teisėjų pensija
Draudimas nuo nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų	Šildymo išlaidų ir kitos kompensacijos	Kitų sričių įstaigos		Mokslininkų pensijos

1.2. Socialinės saugos formos

Labiausiai šiuo metu paplitusios socialinės saugos formos yra socialinė parama ir socialinis draudimas.

Socialinio draudimo atveju solidarumo sistemų nariai savanoriškai arba privalomai patys moka draudimo įnašus arba kiti sumoka už juos, todėl tokios solidarumo sistemos nariui patyrus socialinę riziką, yra galimybė gauti socialinę pašalpą. Dažnai šias sistemas remia vyriausybė. Socialinio draudimo sistemos dažniausiai veikia specifinių socialinio draudimo įmokų pagrindu, tačiau tam tikros schemas finansavimas per mokesčius nebūtinai panaikina šios schemas socialinio draudimo pobūdį. Socialinį draudimą reguliuojantys įstatymai siejasi su valstybiniais įstatymais.

Socialinės paramos schemas teikia pašalpas žmonėms, kuriems iš tikrųjų jų reikia. Paramos schemas finansuojamos valstybės lėšomis, todėl prieš teikiant socialinę pašalpą potencialiam gavėjui, pirmiausia turi būti patikrintos jo turimos pajamos ir įsitikinama paramos būtinumu.

Socialinio draudimo ir socialinės paramos skirtumas yra aiškus – kiekvienas apsidraudęs žmogus, patekęs į socialinės rizikos situaciją, be jokio papildomo jo lėšų tikrinimo, t. y. neatsižvelgiant į tai, ar jam iš tiesų ji reikalinga, turi teisę gauti socialinio draudimo išmoką, o kiekvienas, pretenduojantis gauti socialinę paramą, turi būti pasirenkęs patikrinimui, ar jo pragyvenimo lygis atitinka visus reikalavimus tokiai paramai gauti. Tokio patikrinimo metu įvertinamos visos turimos lėšos. Gali būti, kad ilgainiui riba tarp socialinio draudimo ir socialinės paramos vis labiau nyks – šiais laikais pripažįstama kiekvieno žmogaus teisė į socialinę paramą, o socialinio draudimo išmokos vis dažniau skiriamos tik įvertinus turimas lėšas. Taigi tikslinga sujungti šias abi pagalbos rūšis į vieną socialinės saugos sąvoką. Išmokos, kurių neįmanoma aiškiai priskirti nei socialinei paramai, nei socialiniam draudimui, paprastai vadinamos „mišriomis pašalpomis“.

Be socialinio draudimo ir socialinės paramos schemų, į socialinės saugos sistemą kartais įsilieja ir trečiasis elementas, vadinamosios demografinės schemas. Jos, kaip ir socialinės paramos schemas, gali būti finansuojamos valstybės lėšomis, tačiau kaip ir socialinis draudimas, labiau susijusios su tam tikra pripažinta socialine rizika nei nepriteklium. Kai kuriose šalyse pašalpų vaikams schema yra tipiška de-

mografinė schema; senatvės pensijos taip pat priskiriamos prie demografinių schemų. Yra dar ir socialinių kompensacijų schemos, kurių esmę sudaro valstybės solidarumo požiūris į žmones, atsidūrusius sunkioje būklėje arba patyrusius ypatingų nuostolių. Tai invalidumo, senatvės arba maitintojo netekimo pensijos, kurios taip pat mokamos valstybei pažeidus žmogaus teises. Socialinių kompensacijų schemos nuo socialinių draudimo schemų skiriasi tuo, kad nėra panašios į organizuotą bendravimą su žmonėmis, patekusiais į socialinės rizikos situaciją. Jos greičiau stengiasi išreikšti supratimą, visuomenės įvertinimą arba kaltę dėl vienaip arba kitaip valstybės jiems padarytos žalos. Šias schemas finansuoja valstybė. Išmokant šias kompensacijas, gyvenimo lėšų šaltiniai nėra tikrinami. Daugelyje šalių, kuriose egzistuoja šios schemos, jos dažniausiai nepriskiriamos socialinės saugos sričiai. Tai susiję su tuo, kad stengiantis šiomis schemomis kompensuoti žmogui padarytą žalą, prarandama pagrindinė solidarumo idėja – pagalba žmogui, netekusiui darbo pajamų arba turinčiam kokių nors ypatingų išlaidų.

Šiuo metu solidarumą žmogui, netekusiui darbo pajamų arba patyrusiam ypatingų išlaidų, išreiškia piniginės išmokos. Solidarumas pirmiausia reiškiasi per socialinio draudimo ir socialinės paramos schemas, susietas su visuotinai pripažintais socialinės rizikos atvejais. Bazinės pajamos – tai schema, pagal kurią kiekvienas pilietis iš valstybės gauna nuolatinę piniginę pagalbą, nepaisant jo sugebėjimo dirbti arba asmeninių poreikių. Tokios bazinės pajamos leistų panaikinti visas socialines saugos pinigines išmokas.

Socialinės saugos pašalpos gali būti skirstomos ne tik į socialinio draudimo išmokas ir socialinės paramos pašalpas. Jas galima surūšiuoti ir pagal turinį: išskirtinos pašalpos natūra, piniginės pašalpos arba išmokos. Be to, galima skirstyti pajamas pakeičiančias pašalpas, kurios gavėjui suteikia pajamų pragyvenimui, ir pašalpas, papildančias pajamas arba padengiančias tam tikras išlaidas, kurių paskirtis – padėti gavėjui padengti nenumatytas išlaidas².

Socialinė sauga, atsižvelgiant į socialinio draudimo elementus, klasifikuojama į Bismarko ir Beveridžio sistemas.

Pagal Bismarko sistemą socialinis draudimas skirtas tik dirban-

² Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998.

tiems ir būtent samdomiems darbuotojams. Ši sistema užtikrina išmokas, kurių dydis ir mokėjimo trukmė dažniausiai priklauso nuo asmens darbo (draudimo) stažo ir nuo pajamų dydžio, gauto iki socialinės rizikos atsiradimo. Socialinio draudimo schemos finansuojamos iš darbuotojų ir jų darbdavių įmokų.

Beveridžio sistemos socialinio draudimo schemų tikslas – apimti visus gyventojus. Pašalpos yra tam tikro nustatyto dydžio ir finansuojamos per mokesčių sistemą. Žinotina, kad nė viena tų sistemų neegzistuoja grynu pavidalu, o yra mišraus pobūdžio.

Lietuvoje veikia bismarkinio tipo socialinio draudimo sistema, kuri dėl nepakankamo šalies ekonominio išsivystymo lygio užtikrina nedideles išmokas. Lietuva pagal dekomodifikacijos rodiklius, ypač 2000 metų pradžioje Vyriausybei panaikinus arba sumažinus daugelį lengvatų (pokalbių telefonu, transporto) socialiniai remtiniai asmenims, orientuojasi į liberaliojo tipo valstybę. Kol kas Lietuvoje socialinė sauga negali lygintis nei su kontinentinės Vakarų Europos, nei juo labiau su Šiaurės Europos šalių socialinės saugos finansavimo principais. Nepakankamo socialinės saugos finansavimo priežastis dažnai būna ta, kad prie valstybės biudžeto finansavimo menkai prisideda stambiojo kapitalo atstovai, ryški visuomenės diferenciacija ir su-svetimėjimas. Socialinę paramą iš esmės finansuoja samdomieji darbuotojai. Nobelio premijos laureatas Paulas Samuelsonas 1997 m. rašė: „Daugumą mūsų, ekonomistų vidutiniųų, stebina tai, ką girdime. Mes manėme, kad rytų europiečiai ir Harvardo išsilavinimą turintys jų patarėjai nori sukurti kažką panašaus į Ameriką po Naujojo Sandorio. Tačiau dabar matome, kad jų tikslas buvo Dikenso laiko kapitalizmas“. Lietuvą, kaip ir visą Rytų Europą, užtvindė teiginiai, kad „viską išspręs laisvoji rinka“, „lemiamas veiksnys yra privatizavimo tempai“, o tai ne visada teisinga.

„Be restruktūrizavimo, ekonomikoje dar reikia įgyvendinti tai, kas pasaulyje žinoma kaip akcinė nuosavybė, didesnio kapitalo apmokestinimas ir pakankamos socialinės garantijos. Jos turi būti užtikrintos ne tada, kai „turtai trykšta fontanais“, o tada, kai žmogui jų labiausiai reikia, kai jis yra nepajėgus prisidėti prie gėrybių kūrimo. To reikalauja žmoniškumas“³.

³ Guogis A. Socialinės politikos modeliai. Vilnius, 1996.

1.3. Socialinės saugos teisės šaltiniai

Yra nemažai šalių, kurių konstitucijose socialinės saugos statusas iš esmės yra numatytas. Konstitucijos santykis su socialine sauga gali būti įvairus. Pagal schemą socialinės saugos atžvilgiu galima išskirti kelias konstitucinių nuostatų rūšis:

- bendros nuostatos, kuriose valstybė vadinama socialine valstybe;
- nuostatos, tik patvirtinančios socialinės saugos sistemos egzistavimą;
- nuostatos, kuriose nusakomos pagrindinės socialinės teisės;
- straipsniai, numatantys įgaliojimų paskirstymą socialinės saugos srityje.

Akivaizdu, kad kiekvienoje konstitucijoje gali būti įtvirtinta keletas šių nuostatų. Gali būti, kad ta pati nuostata ilgainiui keičiasi. Konstitucijoje, dažniausiai įžanginėje dalyje, suformuluojami teiginiai, aiškiai nusakantys valstybės pobūdį. Daugeliu atvejų teigiama, kad valstybė yra socialinė. Teisinės doktrinos tokius teiginius traktuoja nevienodai. Vienų šalių teisinė doktrina ir teisės mokslas labai sureikšmina tokį konstitucinį socialinės valstybės principą, kitose valstybėse panašūs teiginiai lieka nepastebėti.

Pagrindinės socialinės teisės į pašalpas yra pažangesnės – jos juridiniams subjektams suteikia galimybę reikalauti socialinės saugos. Teisinė doktrina ir teisės mokslas pagrindinių socialinių teisių nuostatas dažniausiai perkelia į konstitucines deklaracijas, piliečiams nesuteikiančias jokių subjektyvių teisių. Tačiau taip yra ne visada – yra nuostatų, turinčių juridinę galią, ypač susidarius kritinėms situacijoms. Pagrindines socialines teises deklaruojančios nuostatos dažnai interpretuojamos kaip institucinės garantijos.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje 38 straipsnyje skelbiama: „Valstybė saugo ir globoja šeimą, motinystę, tėvystę ir vaikystę“, 48 straipsnyje konstatuojama, kad kiekvienas žmogus gali gauti teisingą užmokestį už darbą ir socialinę saugą nedarbo atveju. 52 straipsnyje pabrėžiama, kad „Valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais“.

Visose šalyse įstatymų leidžiamoji valdžia, formuojant socialinės saugos sistemą, vaidina pagrindinį vaidmenį. Socialinę saugą regu-

liuoja vykdomoji valdžia, valstybės vadovas, vyriausybė, atskiri ministrai ir t. t. Reikia pabrėžti, kad jiems suteikti platūs įgaliojimai, apibrėžiant subjektyvias teises ir pareigas, darančias įtaką visų piliečių kasdieniam gyvenimui, ne visada atitinka parlamentarinės demokratijos principus ir pagrindines pilietines (kartu ir socialines) teises. Kita vertus, būtina pabrėžti, kad valstybės vadovui, vyriausybei arba atskiriems ministrams esant politiškai atsakingiems ir įpareigotiems nuolatos atsiskaityti rinkėjams, dažniausiai demokratinis teisėtumas gerai užtikrinimas.

Precedentinė teisė yra labai svarbus aspektas tiek interpretuojant socialinę saugą, tiek kitose teisės srityse. Aiškinant socialinę saugą labai svarbu administravimo praktiką susieti su teisės mokslu. Dažnai įstatymų leidėjai pateikia tik bendro pobūdžio įstatymų taisykles, kurias būtina išaiškinti, norint veiksmingai įgyvendinti tikrovę atitinkančią socialinę saugą.

Nacionaliniai teisiniai dokumentai ir tarptautinės teisės sritys tampa vis svarbesnės nulemiant socialinės saugos turinį.

Socialinę saugą reguliuoja nacionaliniai įstatymai. Nacionaliniais įstatymais reguliuojami ir tarptautiniai šios srities aspektai. Šalyse, kurių konstitucija prieštarauja, kad tarptautinės teisės normos tiesiogiai būtų prijungtos, reikia nacionalinių įstatymų leidėjų įsikišimo ir tarptautinės viešosios teisės normas integruoti į valstybės vidaus įstatymus⁴.

1.4. Socialinė rizika ir socialinė sauga

Kiekvienas žmogus socialiniu požiūriu yra menkai teapsaugotas. Nė vienas nėra garantuotas, kad jam, susidarius tam tikroms aplinkybėms, pavyks išvengti pavojaus tiek sveikatai, tiek grėsmės netekti darbo pajamų arba patirti ypatingų išlaidų. Šios aplinkybės – tai liga, senatvė, invalidumas, darbingumo netekimas, maitintojo praradimas ir kitos. Dažniausiai įveikti šias aplinkybes pats žmogus negali, nes tai mažai tepriklauso nuo jo valios. Šių aplinkybių atsiradimą nulemia objektyvios socialinės-ekonominės sąlygos, glaudžiai susijusios su darbine veikla. Šios neigiamai žmogaus gyvenimą veikiančios aplinkybės

⁴ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998.

labai svarbios ne tik jo gyvenime, bet dažniausiai daro įtaką ir visuomenės socialiniam stabilumui, o kartu ir valstybės vieningumui, todėl čia kyla būtinybė įsikišti valstybei. Valstybė prisiima dalį atsakomybės už šių aplinkybių atsiradimą ir jų padarinius ir sukuria socialinės saugos sistemą, skiria valstybines pensijas, socialinį aprūpinimą ir socialines paslaugas. Būtina pabrėžti, kad valstybė neprisiima ir netgi objektyviai negali prisiimti atsakomybės už visų aplinkybių, kurios kelia žmogui pavojų, padarinius. Valstybė pati nustato aplinkybes, kurioms esant ji įsipareigoja teikti pagalbą. Tai dažniausiai yra įtvirtinta pagrindiniame šalies įstatyme ir kituose įstatymuose, bei poįstatyminiuose teisės aktuose, pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta, kad „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais“⁵, „kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę saugą nedarbo atveju“⁶.

Šios aplinkybės socialinės saugos teisėje įvardijamos kaip socialinės rizikos veiksniai. Kiekvienoje valstybėje, visuomenėje egzistuoja daug socialinės rizikos veiksnių, tačiau socialinės saugos teisėje socialinės rizikos veiksniais laikomi tik tie, kurie pripažįstami aplinkybėmis, kurioms esant valstybė imasi socialinės saugos funkcijų. Šios aplinkybės pripažinimas socialiniu rizikos veiksniumi susijęs su poreikiu užkirsti kelią tokioms aplinkybėms atsirasti, o joms atsiradus – panaiškinti arba sušvelninti jų poveikį.

Kylant socialinei rizikai, būtina imtis tam tikrų priemonių padėti žmogui. Šis visuomenės atsakas vadinamas socialine sauga. Socialinės saugos sąvoka pasaulyje interpretuojama labai įvairiai. Tarptautinėje teisėje nepateikiamas socialinės saugos apibrėžimas, išimtiniais atvejais tiesiog apsiribojama socialinės saugos turinio pateikimu. Natūralu, kad įvairūs autoriai pateikia skirtingus socialinės saugos apibrėžimus. Vieni teigia, kad socialinė sauga – tai piniginių ir natūrinių pašalpų bei paslaugų teikimas tam tikroms gyventojų grupėms, kiti autoriai socialinę saugą traktuoja kaip atsaką į pagalbos šauksmą, o

⁵ 1992 m. spalio 25 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 52 straipsnis.

⁶ Ten pat, 48 straipsnio 1 dalis.

ne kaip sudėtingą mechanizmą, teikiantį pagalbą. Dažnai teigiama, kad socialinė sauga yra apsisaugojimas nuo socialinės rizikos, bet dažniausiai net nenurodoma, apie kokią saugą kalbama ir kokia rizika yra socialinė. Literatūroje galima rasti nuomonę, kad socialinę saugą galima traktuoti siaurąja ir plačiąja prasme. Plačiąja prasme socialinė sauga – tai valstybės veikla, nukreipta aprūpinti visavertės asmenybės formavimosi ir vystymosi procesą, nustatyti ir šalinti neigiamus veiksnius, veikiančius asmenybę, kurti savęs įtvirtinimo gyvenime sąlygas. „Siaurąja prasme socialinė sauga nagrinėjama kaip visuma įstatymų, leidžiamosios valdžios įtvirtintų ekonominių ir teisinių garantijų, užtikrinančių piliečių svarbiausių socialinių teisių laikymąsi ir socialiai priimtino gyvenimo lygio pasiekimą“⁷. Kai kurie autoriai socialinei saugai priskiria ne tik valstybės veiklą, bet ir savivaldos, visuomeninių organizacijų bei susivienijimų arba asociacijų veiklą. Visi šie socialinės saugos apibrėžimai yra teisingi, tačiau nepilni ir turbūt neįmanoma sukonstruoti tokį socialinės saugos apibrėžimą, kuris apimtų visus jai būdingus požymius ir iki galo atskleistų jos turinį. Vienas socialinės saugos apibrėžimų yra šis: socialinė sauga – tai valstybės taikomų priemonių visuma, dėl kurių atsiranda žmonių, netekusių darbo pajamų, turėjusių išlaidų, stokojančių lėšų pragyvenimui, taip pat kuriems būtina medicininė pagalba, solidarumas.

Socialinės saugos poreikių pripažinimo socialinės rizikos veiksniais samprata keitėsi kintant visuomenei ir jos poreikiams.

Reikia pabrėžti, kad terminas „rizika“ negali būti interpretuojamas įprastine ateities reikšme. Pavyzdžiui, pensinis amžius realiai nėra rizika, todėl kalbant apie socialinę riziką, reikia žinoti, kad šis terminas susieja visas aplinkybes, lemiančias socialinės saugos reikalingumą. „Socialinė rizika – tai materialinės padėties pablogėjimo tikimybė dėl darbo pajamų praradimo esant svarbioms objektyvioms socialinėms priežastims, taip pat dėl papildomų išlaidų išlaikant vaikus ir kitus pagalbos reikalingus šeimos narius, arba dėl medicininių ar socialinių paslaugų poreikio tenkinimo“⁸. Išskirtini šie pagrindiniai socialinės rizikos požymiai:

⁷ Žr.: Мачульская Е. Е., Горбачева Ж. А. Право социального обеспечения. – Москва, 2000. С. 3.

⁸ Žr.: Ten pat. – Москва, 2000. С. 8.

1. Ryšys su visuomeniniu darbo organizavimu;
2. Tikimybinis pobūdis, t. y. tik tikimybės egzistavimas, kad atsirastų socialinė rizika;
3. Objektyvios atsiradimo sąlygos.

Pagrindinis socialinės rizikos požymis yra materialinės padėties pablogėjimo tikimybė. 102-oje Tarptautinės darbo organizacijos (TDO) konvencijoje nurodomi šie socialinių išmokų atvejai, susiję su socialine rizika: medicininė priežiūra, kompensacija susirgus, invalidumo pensija, maitintojo netekimo pensija, nedarbo pašalpa, senatvės pensija, piniginė išmoka nelaimingo atsitikimo darbe atveju, pašalpa šeimai, motinystės pašalpa. Iš šių socialinių išmokų schemos galima išskirti pagrindinius socialinės rizikos atvejus, tai: medicininė priežiūra, liga, invalidumas, mirtis, nedarbas, senatvė, susižalojimas darbe, šeimos rūpesčiai, motinystė. Taigi Konvencijoje pateikiamas minimalių socialinės rizikos atvejų sąrašas, kuris kiekvienoje valstybėje gali būti papildytas pagal kilusius socialinės saugos poreikius, pavyzdžiui, išskirtinas nepritekliaus rizikos atvejis. Dažniausiai naujai kylantys socialinės saugos poreikiai (poreikiai apsaugoti žmones nuo gresiančių pavojų) nepapildo socialinės rizikos veiksnių sąrašo ir patenka į jau egzistuojančius socialinės rizikos veiksnus. Tai atvejais, kai socialinės saugos poreikis yra ypač ryškus arba specifinis, jis pripažįstamas kaip naujas socialinės rizikos veiksnys, bet tai susiję su įstatymų leidžiamųjų institucijų problemomis, patiriamomis darant įtaką viešajai nuomonei ir žiniasklaidai.

Socialinės saugos vaidmuo visuomenės gyvenime dažniausiai apibrėžiamas pagal tai, kokias funkcijas ji atlieka, kokias pagrindines visuomenės problemas padeda spręsti.

1.5. Socialinės saugos teisės dalykas ir metodas

Teisės teorijoje teisės šaka – tai teisės sistemos viduje atsiskyrusių giminingų teisės normų, reguliuojančių tam tikrą artimų visuomeninių santykių sritį, visuma. Teisės skirstymo šakomis pagrindas – teisinio reguliavimo dalykas ir metodas. Teisės moksle teisinio reguliavimo dalykas anksčiau buvo apibrėžiamas kaip visuma vienu ar kelių teisės normomis reguliuojamų visuomeninių santykių. Pastaruoju metu ši sąvoka suprantama gerokai plačiau. Teisinio reguliavimo dalyko struk-

tūrą sudaro ne tik artimi visuomeniniai santykiai, bet ir šių santykių subjektai bei objektai, socialiniai faktai, nulemiantys atitinkamų santykių atsiradimą, praktinė žmonių veikla. Tačiau skirstyti teisės šakas tik pagal dalyką netikslu, nes taip būtų apibūdinta tik visuomeninių santykių sistema. Labai svarbu nustatyti, kokiomis teisinėmis priemonėmis ir būdais šie visuomeniniai santykiai yra veikiami, todėl reikia pridėti ir teisinio reguliavimo metodą. „Teisinio reguliavimo metodas teisės teorijoje apibrėžiamas kaip teisės poveikio visuomeniniams santykiams būdas, metodų ir priemonių visuma“⁹. Metodas yra papildomas teisės normų atribojimo pagal teisės šakas kriterijus, nes būtent dalykas lemia būtinumą išskirti vieną arba kitą teisės šaką, o kai šaka jau apibrėžta, randamas ir atitinkamas reguliavimo metodas, dažnai priklausantis nuo įstatymų leidėjo valios.

Socialiniai ir ekonominiai pokyčiai lemia naujų visuomeninių santykių, kuriems būtinas teisinis reguliavimas, o kartu ir naujos teisės šakos susiformavimą. Naujų technologijų kūrimas ir industrinės visuomenės vystymasis lėmė didėjančią socialinę riziką nulemiančių veiksmų skaičių. Kartu kito ir valstybės funkcijos. Iš liberalios, „nesikišimo politika“ grindžiamos valstybės modelio pereinama prie socialinės valstybės modelio. Vis svarbesnė tampa valstybės vykdoma socialinė funkcija – gyventojų teisių ir laisvių apsauga, žmonių socialinių poreikių tenkinimo priemonių įgyvendinimas, būtinojo gyvenimo lygio palaikymas, būtinų darbo sąlygų užtikrinimas, socialinis aprūpinimas ir kt. Visi šie veiksniai lėmė naujų visuomeninių santykių, o kartu ir socialinės saugos teisės atsiradimą, t. y. teisės normų, reguliuojančių santykius socialinės saugos srityje, išskyrimą į savarankišką teisės šaką. Anksčiau socialinės saugos teisės normos buvo laikomos darbo teisės dalimi.

Nors dabar jau neabejojama socialinės saugos teisės, kaip savarankiškos teisės šakos, egzistavimu, tačiau siekiant apibrėžti socialinės saugos teisės reguliavimo dalyką, susiduriama su tam tikromis problemomis, svarbiausia jų – tai santykių, susiformuojančių socialinės saugos srityje, įvairovė, atskirose valstybėse egzistuojantys skirtingi socialinių sistemų modeliai. Norėdami vienus arba kitus visuome-

⁹ Vansevičius S. Valstybės ir teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 147.

ninius santykius priskirti socialinės saugos teisės reguliavimo dalykui, pirmiausia turėtume nustatyti požymius, kurie būdingi šiems santykiams.

„Rusų teisės mokslininkas V. S. Andrejevas įvardijo tokius požymius:

- valstybės kaip privalomo subjekto požymis. Viena šio santykio šalis visada yra valstybės institucija arba valstybės įgaliota visuomeninė organizacija, kita – pilietis;

- pastarajam valstybė įstatymų numatytais atvejais privalo suteikti socialinę paramą be jokio asmens priešpriešinio išpareigojimo, t. y. neatlygtinai (alimentinis santykių pobūdis);

- ši parama realizuojama naudojant bendrus valstybės pinigų fondus be išskaitymų iš darbo užmokesčio;

- parama teikiama tik ypatingais atvejais, pvz.: kai asmuo netenka darbingumo ir dėl to praranda darbinės pajamas, sulaukus pensinio amžiaus ir t. t.¹⁰

Iš visų išvardytų požymių labiausiai ginčytinas yra alimentinis šių santykių pobūdis. Alimentai, kaip socialinis reiškiny, buvo žinomi jau Senovės Romoje. Jie buvo suprantami kaip valstybės parama mažas pajamas turinčių tėvų vaikams ir našlaičiams. Alimentų sąvoka taip pat buvo plačiai naudojama ne tik šeimos, bet ir tarybinėje darbo teisėje. Tuo metu, kai socialinės saugos teisė buvo laikoma darbo teisės dalimi, šios sąvokos, kuria buvo apibūdinami teisiniai santykiai, iš esmės besiskiriantys nuo darbo santykių, vartojimas turėjo, be abejo, ir praktinę reikšmę. Tačiau šio požymio priskyrimas socialinės saugos teisės normomis reguliuojamiems santykiams prieštarauja šių santykių esmei, jų ekonominiam pobūdžiui. Pirma, į socialinės saugos teisės reguliavimo dalyką įeina ir santykiai, atsirandantys dirbančiojo socialinės saugos srityje. Šie santykiai išreikšti socialinio draudimo forma, jiems būdingas šalių abipusis išpareigojimas, t. y. nėra neatlygtinini, nes socialinei saugai naudojamos fondų lėšos, sukauptos draudėjų ir apdraustųjų įmokų pagrindu. Pavyzdžiui, Lietuvoje kiekvienas dirbantysis yra apdraustas valstybiniu socialiniu draudimu. Nustatyto dydžio įmokos išskaitomos iš darbo užmokesčio ir pervedamos į Vals-

¹⁰ Захаров В. Право социального обеспечения. Москва, 2001. С. 61.

tybinį socialinio draudimo (VSD) fondą, kurio lėšos naudojamos apdraustųjų pensijoms, pašalpoms, kompensacijoms ir kitoms išmokoms mokėti. Vadinasi, tiktai asmenys, už kuriuos buvo mokamos VSD įmokos (ar tai būtų valstybės lėšomis, ar per darbo santykius), turi teisę į iš šio fondo mokamas išmokas, t. y. socialinę saugą. Kiti asmenys, norintys gauti teisę į VSD išmokas, privalo patys draustis pagal savanoriškojo valstybinio draudimo sutartis.

Be to, socialinio draudimo sistema grindžiama solidarumo principu: dirbantys žmonės, mokėdami socialinio draudimo įmokas, remia pensininkus, invalidus, bedarbius.

Kita problema, kylanti nustatant socialinės saugos teisės reguliavimo dalyką – tai esminių visuomeninių santykių išskyrimas. Kai kurie autoriai šios teisės šakos reguliavimo dalyko branduoliu laikė santykius, susijusius su pensijų skyrimu, o kitus santykius vadino glaudžiai susijusius su minėtais santykiais. Dar viena problema – santykių, neginčytinai sudarančių socialinės saugos teisės reguliavimo dalyką, konkrečių rūšių nustatymas. Vieni autoriai siaurino šios teisės šakos normomis reguliuojamus santykius, kiti nepagrįstai plėtė, įtraukdami į reguliavimo dalyką ir santykius, susiklostančius socialinės paramos fondų srityje, ir santykius socialinės paramos ir organizavimo bei valdymo srityje. Netgi buvo pareikšta nuomonė, kad socialinės saugos teisės reguliavimo dalykas apima visus visuomeninius santykius, susiformuojančius naudojant bendras valstybinių fondų lėšas teikiant socialines paslaugas (įskaitant nemokamą aprūpinimą gyvenamuoju plotu, nemokamas komunalines paslaugas ir t. t.) Ši pozicija (kuri yra pažeidžiama) gali būti paaiškinama tik tuo, kad esant socialistiniam valstybės biudžeto valdymui, pagrindinės piliečių socialinės teisės – teisė į nemokamą mokymąsi, sveikatos apsaugą, gyvenamąjį plotą, socialinę saugą ir kt. – buvo užtikrinamos valstybės biudžeto lėšomis. Santykius, susiformuojančius šiose srityse, reguliavo atskiros teisės normos. Esant rinkos ekonomikos sąlygoms, valstybė socialinę paramą teikia tik siekdama sudaryti būtiniausias gyvenimo sąlygas tiems asmenims (šeimoms), kurių darbo, socialinio draudimo ir kitokios pajamos dėl objektyvių, nuo jų nepriklausančių priežasčių yra nekankamos, kad jie (jos) galėtų pasirūpinti savimi.

Nepaisant visų išdėstytų nuomonių, vis dėlto galima išskirti es-

minius socialinės saugios teisės normomis reguliuojamų santykių požymius.

Pirma, šių santykių ekonominė prigimtis. Vienam šių santykių subjektui teikiama materialinė parama yra bendro vidaus produkto perskirstymo valstybės ir jos gyventojų reikmėms rezultatas, siekiant išlyginti asmeninių pajamų skirtumą ir apsaugoti labiausiai socialiai pažeidžiamų asmenų grupes nuo skurdo.

Kitas labai svarbus požymis, būdingas minėtiems santykiams – išskirtiniai subjektai. Vienas šių santykių subjektas visada yra valstybės arba jos įgaliota institucija, kuri privalo arba jai yra suteikta teisė teikti socialinę paramą. Kitas subjektas visada yra asmuo (arba šeima), kuriam reikalinga tam tikra socialinė parama. Subjektai nuolat kinta. Šis procesas priklauso nuo ekonominio visuomenės pajėgumo ir vyraujančios socialinio teisingumo sampratos, lemiančios pajamų perskirstymą, taip pat nuo techninių galimybių jas perskirstyti. Vis dėlto galima išskirti „klasikinius“ subjektus. Tai – pagyvenę, neįgalūs asmenys, mažamečius vaikus auginančios šeimos, bedarbiai, našlaičiai, asmenys, sužaloti darbe arba susirgę profesine liga, ir kt.

Dar vienas požymis – santykių, susiformuojančių socialinės saugos srityje, objektas. Šis objektas visada yra materialusis gėris. Jis gali būti išreikštas tam tikrų piniginių išmokų (pensijos, pašalpos), lengvatų (transporto išlaidų, mokesčių už komunalines paslaugas), kompensacijų forma (pvz.: kompensuojamieji vaistai).

Šie santykiai atsiranda, pasikeičia ir pasibaigia tik esant tam tikriems įstatymu numatytiems juridiniams faktams, tokioms gyvenimo aplinkybėms, kurias valstybė pripažįsta socialinės rizikos atvejais. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu „Dėl socialinės pašalpos skyrimo ir mokėjimo tvarkos patvirtinimo“ nustatyta, kad socialinė pašalpa iš savivaldybės biudžetų lėšų skiriama ir mokama šeimai (vienam gyvenančiam asmeniui), kurios pajamos yra mažesnės už Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu patvirtintas valstybės remiamas pajamas ir kuri atitinka kitus nutarime numatytus reikalavimus socialinei pašalpai gauti.

Be to, teisės aktai nustato ne tik santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindus, bet ir socialinės paramos formas ir dydį, ir jie negali būti keičiami šalių susitarimu, jei socialinė parama teikiama iš valstybės biudžeto arba šalies valstybinių fondų lėšų.

Išvardyti požymiai nulemia visuomeninių santykių, sudarančių socialinės teisės reguliavimo dalyką, giminingumą ir išskirtinius šių santykių teisinio reguliavimo būdus bei priemones.

Visuomeninių santykių, turinčių išvardytus požymius, įvairovę lemia tai, kad socialinės saugos teisėje neegzistuoja vienintelis santykis, kuriuo būtų įgyvendinamos visos jo subjektų teisės į socialinę saugą. Nepaisant šių santykių įvairovės, jie klasifikuojami į santykius, susiklostančius socialinės saugos piniginių išmokų forma srityje, santykius, susiformuojančius socialinės saugos, išreikštos kitomis formomis, pavyzdžiui, socialinių paslaugų ir globos srityje, bei procedūrinio pobūdžio santykius, užtikrinančius normalų šių materialinių santykių funkcionavimą.

Atsižvelgiant į pinigines išmokos rūšį, šie santykiai skirstomi į santykius, susiformuojančius pensijų skyrimo ir mokėjimo srityje, socialinių pašalpų srityje, kompensacijų išmokų srityje, taip pat susijusius su žalos atlyginimu.

Atsižvelgiant į socialinės saugos išreikštos socialinių paslaugų forma rūšis, minėti santykiai skirstomi į santykius, teikiant medicinos pagalbos ir gydymą, nemokamus arba kompensuojamuosius vaistus, socialinę globą namuose ir globos įstaigose, neįgalių asmenų mokymą ir t. t.

Procedūrinio pobūdžio santykiai klasifikuojami atsižvelgiant į jų objektą, kuriuo gali būti juridinių faktų nustatymas, teisės gauti vie-nokios arba kitokios formos socialinę saugą įgyvendinimas bei pažeistos teisės gynimas.

Socialinės saugos teisės normomis reguliuojamų santykių įvairovė lemia atskirų santykių rūšių vidinę klasifikaciją, nes nėra vienintelio santykio, kuriuo būtų įgyvendinamos teisės į visų rūšių pensijas, socialinės pašalpas, kitas socialinės saugos formas.

Santykiai, susiję su pensijų skyrimu ir mokėjimu, klasifikuojami į grupes, atsižvelgiant į pensijos rūšį, pvz.: Lietuvoje skiriamos šios pensijų rūšys: valstybinio socialinio draudimo, valstybinė ir šalpos (socialinės) pensijos.

Socialinių pašalpų skyrimo ir mokėjimo srityje susiformuojančius santykius galima būtų skirstyti į atskiras grupes pagal šių išmokų rūšis: ligos, motinystės ir motinystės (tėvystės), mokėjimo trukmę (vien-

kartinės išmokos (pvz.: vienkartinė laidojimo pašalpa, mirus apdraustajam nuo ūmios profesinės ligos arba nelaimingo atsitikimo darbe jo šeimai), periodinės, mokamos tam tikrą laiką (pvz.: periodinės išmokos apdraustojo valstybiniu socialiniu draudimu išlaikomiems šeimos nariams jam žuvus nelaimingo atsitikimo darbe metu) bei mokėjimo šaltinį, pvz.: Lietuvoje pašalpos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo lėšų ir savivaldybių biudžeto lėšų.

Atsižvelgdami į tai, kas išdėstyta, galime teigti, kad socialinės saugos teisės reguliavimo dalykas yra visuomeninių santykių, susiformuojančių per šalies socialinės saugos sistemą paskirstant dalį bendro vidaus produkto, visuma.

Pradžioje buvo minėta, kad teisės skirstymo į teisės šakas pagrindas yra ne tik teisinio reguliavimo dalykas, bet ir metodas. Kadangi metodo pobūdį lemia reguliuojamų santykių specifika, jis yra papildomas skirstymo kriterijus, tačiau ne mažiau svarbus. Mums reikia nustatyti ne tik tai, kokius visuomeninius santykius reguliuoja konkreti teisės šaka, bet ir kaip, koku būdu ji tai daro.

Teisinis poveikis visuomeniniams santykiams nemažai priklauso nuo įstatymų leidėjo valios. Siekdamas sukurti naujus visuomeninius santykius ar pakreipti juos kuria nors vertybine linkme, jis gali suformuluoti visuomeninio santykio dalyviams vieną iš trijų paliepimų arba įvairiai juos derinti tarpusavyje. Tokiais paliepimais laikomas išipareigojimas, kai visuomeninio santykio dalyviai privalo elgtis teisės normose nurodytu būdu ir negali pasirinkti savo elgesio modelio, išipareigojimas susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų, kuriais gali būti pažeidžiamos kitų žmonių teisės (arba draudimas – bei leidimas visuomeninių santykių dalyviams savo nuožiūra pasirinkti elgesio modelį, t. y. nustatyti teises ir pareigas. Tai pagrindiniai teisinio reguliavimo būdai, kuriuos dar gali papildyti kai kurie teisėto elgesio stimulai: pagyrimas, rekomendacija, lengvata¹¹.

Šių teisinių būdų derinimas ir sudaro teisinio reguliavimo metodą. Teisės teorijoje išskiriami du pagrindiniai teisinio reguliavimo metodai, būdingi visoms teisės šakoms: imperatyvusis ir dispozityvusis. Imperatyviojo metodo esmę sudaro išpareigojimai ir draudimai. Čia galioja principas: viskas, kas nėra tiesiogiai leista įstatymu, draudžia-

¹¹ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 159.

ma. Santykio dalyviams neleidžiama nukrypti nuo įstatymu nustatyto elgesio modelio. Visuomeniniai santykiai čia negali atsirasti anksčiau nei juos leidžianti teisės norma. Šis reguliavimo metodas būdingas viešajai teisei, tuo tarpu dispozityviojo metodo turinį sudaro leidžiamieji ir draudžiamieji paliepitimai. Siekiama detalios, smulkmeniškai reguliuoti ne visuomeninio santykio dalyvių elgesį, o tik pagrindines elgesio kryptis, suteikiant laisvę patiems santykio dalyviams savo nuožiūra sukonkretinti savo teises ir pareigas ir tai daryti nevaržant vienas kito teisių. Dispozityviojo reguliavimo atveju visuomeniniai santykiai atsiranda anksčiau už teisės normą. Šis metodas vyrauja privatinėje teisėje.

Nors imperatyvusis ir dispozityvusis teisinio reguliavimo metodas būdingi visoms teisės šakoms, tačiau visuomeninių santykių, reguliuojamų konkrečios teisės šakos normomis, specifika reikalauja taikyti tam tikrą metodą. Konkretaus teisinio reguliavimo metodo taikymas priklauso ne tik nuo įstatymų leidėjo valios, jo turinį, be abejo, nulemia ir santykių dalyvių teisių bei pareigų nustatymo, teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, bendros subjektų teisinės padėties, teisinio poveikio priemonių pobūdis. Šie požymiai padeda labiau atskleisti konkrečios teisės šakos reguliavimo metodo ypatumus. Visuomeninių santykių, susiformuojančių socialinės saugos srityje, ypatumai nulemia tam tikro teisinio reguliavimo metodo taikymą. Visuomeninių santykių, reguliuojamų šios teisės šakos normomis, paskirstomasis pobūdis lemia imperatyvaus teisinio reguliavimo metodo taikymą. Jo esmę sudaro liepimas santykių dalyviams elgtis tik taip, kaip nurodyta įstatyme, t. y. persikirstyti bendrą nacionalinį produktą tik teisės normose numatytomis sąlygomis, ir tvarką, socialinę saugą teikti tik tokią ir tik tais atvejais, kai asmuo turi įstatymo nustatytą teisę ją gauti. Socialinės rizikos atvejais, nulemiantys teisės į socialinę saugą atsiradimą, griežtai nustatyti įstatymu ir jų plėsti negalima. Įstatymų leidėjas taip pat nustato socialinės paramos apimtį ir išmokų dydį, kuris negali būti nei didinamas, nei mažinamas santykių dalyvių nuožiūra.

Vadinasi, santykiams, susiklostantiems socialinės saugos iš valstybės finansinių fondų teikimo srityje, taikomas imperatyvusis reguliavimo metodas. Imperatyvių teisinio poveikio būdų parinkimą lemia

valstybės siekis užtikrinti kiekvienam asmeniui tinkamą paramą socialinės rizikos atveju.

Be imperatyvaus reguliavimo metodo, socialinės saugos teisės reguliuojamų santykių dalyvių elgesiui taikomos ir dispozityvaus teisinio poveikio priemonės. Tačiau reikia pabrėžti, kad šio reguliavimo metodo taikymas socialinės saugos teisėje skiriasi nuo jo taikymo kitose teisės šakose (pvz.: civilinėje teisėje). Leidimas savo nuožiūra pasirinkti elgesio modelį adresuojamas ne abiem santykio šalims, o tik vienai, t. y. asmeniui. Valstybės (kaip vienos šių santykių šalies) atžvilgiu šis leidimas negalioja. Šis metodas taikomas santykiams, susijusiems su asmens teisės į vienokią arba kitokią socialinės paramos formą įgyvendinimu. Asmuo gali pasirinkti tą socialinės paramos formą, kuri jam naudingesnė. Pavyzdžiui, Valstybinio socialinio draudimo įstatyme, be privalomai valstybiniu socialiniu draudimu draudžiamų asmenų, išskiriami asmenys, kurie valstybiniu socialiniu draudimu draudžiasi savanoriškai. Vadinasi, šie asmenys savo nuožiūra pasirenka elgesio modelį, t. y. jie gali mokėti socialinio draudimo įmokas ir taip įgyti teisę gauti bazinę valstybinio socialinio draudimo pensiją.

Taip pat reikėtų pabrėžti, kad tose valstybėse, kuriose, be valstybinių socialinio draudimo fondų, veikia privatūs pensijų kaupiamieji fondai, leidimo, kaip teisinio poveikio priemonės, socialinės saugos srityje susiklostantiems santykiams reikšmė gerokai didesnė. Šalių santykiai čia atsiranda pirmiau negu teisės norma. Asmuo savo nuožiūra gali pasirinkti bet kurią jam priimtinausią pensijos rūšį, t. y. išmokos dydį, priklausantį nuo jo mokėtinų įmokų dydžio, įmokų investicijų rūšių, amžių, kurio sulaukus įgyjama teisė gauti išmokas, ir t. t. Įmokų mokėtojo ir pensijos fondo sudaryta sutartis yra teisės norma, kuria nustatomos šalių teisės ir pareigos.

Kaip jau buvo minėta anksčiau, konkretaus teisinio reguliavimo metodo taikymą teisės šakoje lemia santykių dalyvių teisių bei pareigų nustatymo, teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, bendros subjektų teisinės padėties, poveikio priemonių, taikomų teisės pažeidėjams, ypatumai.

Socialinės saugos santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindai yra tokios gyvenimo aplinkybės (teisiniai faktai), kurios atsiranda be šių santykių dalyvių valios. Todėl šie faktai dar vadinami

socialinės rizikos atvejais. Tai jau aptarti laikinas nedarbingumas, invalidumas, nelaimingas atsitikimas darbo metu, nedarbas, senatvė, motinystė (tėvystė) ir t. t. Be to, šių santykių atsiradimo pagrindu negali būti šalių sutartis (kaip darbo teisėje) arba valstybės institucijų aktai (kaip administracinėje teisėje). Kad atsirastų socialinės saugos santykiai, būtina kelių teisinių faktų sutaptis: teisiniai faktai (įvykiai), nepriklausantys nuo santykių dalyvių valios, asmens valios išraiška ir kompetentingos institucijos sprendimas. Kitaip nei privatūs asmenys, kuriems suteikta teisė išreikšti savo valią, socialinę saugą teikiančios institucijos tokių teisių neturi. Asmeniui išreiškus savo valią, jos privalo priimti sprendimą (teigiamą arba neigiamą) ne savo nuožiūra, o griežtai pagal įstatymus, t. y. vykdyti imperatyvius įstatymų leidėjo nurodymus.

Santykių, susiformuojančių socialinės saugos srityje, teisinio reguliavimo ypatumus nulemia ir šių santykių dalyvių teisinė padėtis. Nors santykio šalys nėra lygios (įstatymų leidėjas joms nustato nevienodas teises ir pareigas), tačiau viena šalis kitai šaliai nepavaldi. Be to, lyginant santykio šalių subjektnes teises ir pareigas, išryškėja dar vienas teisinio poveikio šiems santykiams ypatumas. Asmens materialinės subjektnės teisės yra absoliutaus pobūdžio, o jo pareigos dažniausiai siejamos ne su materialine, bet su procesine pareiga atlikti tam tikrus procesinius veiksmus (kreiptis į kompetentingą instituciją nustatyta tvarka, pateikti reikiamus dokumentus ir t. t.), tuo tarpu institucijos turi materialines pareigas kitos šalies (asmens) atžvilgiu.

Socialinės saugos teisinio reguliavimo metodo ypatumai susiję ir su teisinės atsakomybės priemonių nustatymu. Socialinės saugos teisei nebūdingos represinės baudžiamosios sankcijos. Pažeidus šios teisės šakos normas, teisės pažeidėjams taikomos kompensacinės (pvz.: neteisėtai gautas socialines pašalpas asmenys privalo grąžinti pašalpos mokėtojai, o jei jie to nepadarė per mėnesį nuo mokėtojo pareikalavimo, pašalpa išieškoma įstatymu nustatyta tvarka) arba teises ribojančios poveikio priemonės. Sveikatos apsaugos ministro ir Socialinės apsaugos ir darbo ministro 2002 m. birželio 10 d. įsakymu Nr. 263/78 nustatyta, kad asmeniui pažeidus elgesio taisyklės nedarbingumo metu (pvz.: kai asmuo, pripažintas laikinai nedarbingu, gydytojo paskirtu laiku neatvyksta pasitikrinti darbingumo, nesilaiko gy-

dytojo nustatyto gydymo režimo, atvyksta neblaivus pas gydytoją), ligos pašalpos mokėjimas nuo pažeidimo dienos gali būti nutrauktas iki 14 dienų.

Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta, galima daryti išvadą, kad socialinės saugos teisei būdingas imperatyvus ir dispozityvus teisinio reguliavimo metodas, tiksliau, šių metodų derinys, kurio esmę sudaro įpareigojimų ir leidimų sąveika. Šios teisės šakos reguliavimo metodo specifiką lemia išskirtiniai socialinės saugos santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindų, subjektų teisinės padėties, teisinės atsakomybės taikymo bruožai.

Taigi matome, kad socialinės saugos teisė užima svarbią vietą visuomenės gyvenime, reguliuoja labai svarbią visuomeninių santykių grupę, kuri užtikrina žmogaus teisių apsaugą.

Socialinės saugos sistema – tai valstybės nustatytų socialinių-ekonominių priemonių visuma, teikianti pragyventi reikalingų lėšų ir paslaugų šalies gyventojams, kurie negali dėl įstatyme numatytų priežasčių apsirūpinti iš darbo arba kitokių pajamų arba yra nepakankamai aprūpinti. Ši teisės šaka turi specifinius subjektus – valstybės įgaliotimus turinčią instituciją (kai kuriais atvejais tai gali būti ir nevyriausybinė organizacija) ir socialiai remtinus valstybės gyventojus, kurių sąvoka apibrėžiama įvairiuose valstybės teisės aktuose. Šiuos santykius sieja bendra ekonominė prigimtis ir objekto specifiška – suteikti asmeniui tam tikrą, dažniausiai ekonominę, naudą socialinės pagalbos pavidalu. Reikia nepamiršti ir nematerialinės paramos svarbos, kuri padeda žmogui atgauti pasitikėjimą savo jėgomis ir galimybėmis, susirasti kitų pragyvenimo šaltinių.

Taigi socialinės saugos teisės reguliavimo dalykas yra visuomeninių santykių visuma, kuri susiformuoja per konkrečios šalies funkcionuojančią socialinės saugos sistemą, paskirstant dalį bendro vidaus produkto.

Socialinės saugos teisės metodas – tai visuomeninių santykių, kylančių iš asmenų socialinio aprūpinimo, teisinio reguliavimo veiksmų, priemonių ir būdų visuma. Socialinė sauga, reguliuodama visuomeninius santykius, taiko tiek dispozityvinį, tiek imperatyvinį metodus. Šių santykių specifiką nulemia ir tai, kad jie yra administracinio-teisinio pobūdžio.

Socialinės saugos teisė taiko ir daugybę mokslinių tyrimų metodų, kurie užtikrina jos dinamiškumą, sugebėjimą prisitaikyti prie nuolat kintančių visuomenės reiškinių, rinkos sąlygų. Tai filosofinis, istorinis, sociologiniai, loginiai, matematiniai, statistiniai metodai, kurie padeda išsiaiškinti visuomenės poreikius, socialinę saugą įgyvendinančių institucijų veiklą bei padeda ją tobulinti, keisti teisinę bazę.

Apibendrinant galima pasakyti, kad socialinės saugos teisės yra nuolat kintanti teisės šaka, kurios pagrindinis tikslas – užtikrinti pragyvenimo šaltinių labiausiai pažeidžiamoms visuomenės grupėms, paskirstyti pajamas taip, kad būtų užtikrinta bent jau minimali socialinė lygybė.

1.6. Socialinės saugos teisės funkcijos

1.6.1. Teisės funkcijos

Teisės funkcijos – tai teisės poveikio žmonių elgesiui kryptys ir būdai. Kaip konkrečiu laikotarpiu suprantama socialinė paskirtis, tokios yra ir teisės funkcijos, jų turinys, kompetencija viena kitos atžvilgiu ir viso teisinio reguliavimo pobūdis.

Prof. A. Vaišvila¹¹ išskiria ir aptaria šias pagrindines teisės funkcijas:

Reguliavimo funkcija. Tai pagrindinis teisės poveikio žmonių santykiams būdas, kai asmens teisės (vertybės) saugomos nustatant vienam teisinio santykio dalyviui teisę į tam tikrą vertybę (gyvybę, sveikatą, turtą ir t. t.), o kitiems asmenims priskiriama pareiga susilaikyti nuo nederamo elgesio tų vertybių turėtojo atžvilgiu arba atlikti jo atžvilgiu pozityvius veiksmus.

Socialinio aprūpinimo teisės reguliavimo funkcija apimtų:

- a) sprendimų skirti premijas ir kitas išmokas priėmimą;
- b) socialinės rūpybos pareigūnų įgaliojimus;
- c) pensijų ir kitų išmokų dydžio paskaičiavimo tvarką ir sąlygas;
- d) socialinės rūpybos įstaigų statuso nustatymą;
- e) asmenų, pretenduojančių gauti socialines išmokas, teises ir pareigas.

¹¹ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 146–149.

Priešingų interesų derinimo, arba socialinio kompromiso, funkcija. Tai demokratinės teisės funkcija, kuri nusako reguliavimo funkcijos pobūdį, siekiant apsaugoti teises visų visuomenės narių, turinčių dažnai priešingus interesus. Socialiniai santykiai reguliuojami ne bet kaip, o derinant priešingų teisės subjektų interesus, neleidžiant nė vienam iš jų per daug išigalėti, kitų socialinių grupių interesų ignoravimą. Tokiu reguliavimu pasiekiamas priešingų interesų kompromisas ir taip garantuojama vienoda jų visų visuomenės narių teisių apsauga. Socialinio kompromiso funkcija nurodo, koks turi būti reguliavimo funkcijos turinys tais atvejais, kai socialinės teisės paskirtis – vienodai veiksmingomis priemonėmis saugoti visų visuomenės narių teises ir laisves.

Valstybės prievartų (sankcijų) legalizavimo funkcija. Ji išplaukia iš būtinybės garantuoti teisės normomis nustatomų pareigų išakmumą. Ši funkcija numato valstybės prievartos pobūdį ir mastą, kurią leidžiama taikyti už reguliacinių teisės normų nustatomų įpareigojimų, draudimų nevykdymą. Jos esmę sudaro reikšmė bausti. Lietuvoje šios rūšies teisės funkcija vadinama apsaugine. Socialinio aprūpinimo teisės apsaugos funkcija – normose nustatoma atsakomybė už neteisėtą išmokų skyrimą, neteislingą duomenų pateikimą ir t. t.

Informavimo funkcija nurodo, kokio teisinio santykio dalyvių elgesio reikalauja konkreti teisės norma ir kokios sankcijos bus taikomos tiems, kurie nevykdys tos normos nustatytų pareigų. Čia kalbama apie tokius teisinius reikalavimus, kuriuos žmogus gali realiai įvykdyti, jeigu tik turės tam noro ir ryžto. Tiesioginio informavimo funkcija išreiškia teisės viešumo principą. Informacijos apie teisėto elgesio formas žmonės gauna iš įvairių teisės apraiškų: įstatymų, nutarimų, instrukcijų, įvairių teisės taikymo aktų.

Auklėjamoji, arba teisės pažeidimo prevencijos, funkcija. Ji skatina asmenį apmąstyti tą žalą, kurią jis patirs nepaklusdamas teisės nuorodoms, taip pat tą bendrą naudą, kurią garantuoja teisėtas elgesys.

Teisės funkcijas būtų galima suskirstyti į išorines ir vidines. Vidinės funkcijos – tai teisės poveikio žmogaus elgesiui būdai. Išorinės funkcijos – tai socialinės, politinės, ekonominės funkcijos:

Ekonominė funkcija. Tai neginčijamai viena iš svarbiausių socialinės saugos funkcijų, kurios esmė yra ta, kad valstybė socialinę saugą

naudoja kaip vieną iš būdų paskirstyti dalį bendro vidaus produkto, kartu išlygindama asmenines gyventojų pajamas suteikdama materialines gerybes vietoj prarasto uždarbio arba atsiradus vienam iš įstatymuose numatytų socialinės rizikos veiksnių. Ekonominė funkcija pasireiškia paskirstant pinigines lėšas tiksliniams fondams. Ji gali būti išreiškiama taip:

- darbo užmokesčio, kuris prarandamas dėl amžiaus, nedarbingumo arba maitintojo netekimo, kompensavimu;
- dalinių papildomų išlaidų, susijusių su tam tikromis gyvenimiskomis rizikomis, kompensavimu;
- minimalia pinigine arba natūrine pagalba gyventojams, turintiems mažas pajamas.

Visoms išvardytoms funkcijoms įgyvendinti kuriami valstybiniai, nebiudžetiniai socialinės paskirties fondai, formuojami teritoriniu principu.

Politinė funkcija leidžia valstybei specifiniais socialinės saugos mechanizmais įgyvendinti pagrindines socialinės politikos kryptis. Dažnai pagrindiniame šalies įstatyme yra įtvirtintos nuostatos, kurių pagrindu valstybei kyla pareiga rūpintis gyventojų materialine gerove, sveikata, šeimos, motinystės, invalidų ir pagyvenusių asmenų apsauga ir parama. Nuo to, kaip efektyviai socialinė sauga atlieka politinę funkciją, priklauso socialinė rimtis ir ramybė visuomenėje. Socialinė įtampa visuomenėje atspindi visuomenės poreikių socialinei saugai nepatenkinimą.

Ji atsiranda, nes bet kurioje visuomenėje yra jaučiami žymūs gyventojų pragyvenimo lygio skirtumai. Būtent socialinės saugos sistemų kūrimas šioje srityje padeda užtikrinti visuomenėje socialinį stabilumą.

Demografinė funkcija skirta šalies demografiniam vystymuisi reguliuoti. Ji skatina gyventojų gimstamumą, padeda daugiavaikėms šeimoms ir pan. Demografinė funkcija įgyvendinama socialinės saugos sistemos poveikiu daugeliui demografinių procesų – asmenų gyvenimo trukmei, reprodukcijai ir taip toliau. Pavyzdžiui: labai mažos pensijos mažina pensininkų perkamąją galią, kuri tampa pagyvenusių asmenų mirtingumo priežastimi. Efektyvios socialinės paramos sistemos šeimoms, turinčioms vaikų, nebuvimas itin mažina gimstamumą šalyje.

Socialinės rehabilitacijos funkcija. Vykdam šią funkciją, bandoma kurti piliečio arba piliečių grupės visuomeninį statusą, leidžiantį jiems jaustis visaverčiais visuomenės nariais. Ši funkcija palaiko asmenų socialinį statusą kilus socialinei rizikai (ligai, invalidumui, senatvei, nepritekliui) teikiant įvairaus pobūdžio materialinę paramą, socialines paslaugas ir panašiai. Socialinė funkcija padeda įgyvendinti ir socialinės saugos reabilitacinę kryptį, kurios tikslas yra visiškai arba iš dalies atkurti žmogaus gyvenimo visavertiškumą, leidžiantį jam mokytis, dirbti, bendrauti su kitais visuomenės nariais, savarankiškai pasirūpinti savimi. Dėl to dažnai pareiškiama nuomonė, kad socialinė sauga turi ne tik materialiai pasirūpinti žmogumi, tai yra žmogui yra svarbi ne tik materialinė parama. Svarbu užkirsti kelią socialinei rizikai atsirasti ir padėti žmogui grįžti į pradinę padėtį (prieš pasireiškiant socialinei rizikai).

Gamybinė funkcija pasireiškia tuo, kad teisę į socialinę saugą dažnai nulemia žmogaus darbinė veikla, o socialinės saugos lygis priklauso nuo jos pobūdžio ir gaunamo darbo atlygio. Ši funkcija realizuojama taikant socialinį draudimą. Socialinė sauga taip pat iš visuomenės gamybos „išveda“ seniausią darbo jėgą ir asmenis, praradusius sugebėjimus dirbti.

Yra ir daugiau, ne taip ryškiai pasireiškiančių socialinės saugos funkcijų.

1.6.2. Socialinės saugos teisės funkcijos atsižvelgiant į socialines rizikas

Socialinio aprūpinimo funkcijos susijusios su įvairių rūšių socialine rizika. Socialinės rizikos rūšys yra nedarbas, nepriteklus, mirtis, senatvė, sveikatos priežiūra.

Nedarbo atveju žmonės, kurie užsitikrina iš apmokamo darbo, tačiau jo netenka arba negali susirasti, tampa priklausomi nuo kompensuojamųjų pajamų. Nedarbas kelia grėsmę pavienio žmogaus egzistavimui, atneša nuostolių dėl nesumokamų įmokų bei mokesčių valstybinėms įstaigoms, socialinės saugos sistemoms ir jų plėtojimui. Nedarbas daro poveikį visai visuomeninei aplinkai, kuri priklauso nuo darbo turėjimo. Valstybė privalo spręsti šią problemą mokydama piliečius tokių profesijų, kurias turėdami ir būdami darbingo amžiaus

jie galėtų susirasti darbą, o dirbdami gautų finansinę paramą ir lėšų pragyvenimui. Socialinės teisės funkcijose susijusios su nedarbo problema ir jos sprendimu yra: parama nedirbančiam žmogui, jį išlaikant profesinio mokymo metu, sudaromos palankios sąlygos bedarbiams registruotis darbo biržoje, rūpinimasis darbo vietų išsaugojimu, nedarbo metu aprūpinimas viešaisiais darbais, bedarbiui tam tikrą ribotą laiką mokama pašalpa.

Esant nepritekliui, socialinės saugos teisės funkcijos yra garantuoti būtiną pragyvenimą teikiant paslaugas ir skiriant pinigines išmokas. Įstatymais ir poįstatyminiais aktais nustatoma, koks yra minimalus gyvenimo lygis, tenkinantis pačius būtinausius poreikius. Esant nepritekliui, asmuo visų pirma turi būti paskatintas dirbti, nustačius mažesnę socialinės rūpybos skirtą paramos dydį, nei pajamos, kurias galėtų gauti asmuo, dirbdamas darbą. Toks metodas atitinka taisyklę, kad didesnės pajamos turėtų būti nedirbančio žmogaus. Jos bedarbi turėtų skatinti ne nusiraminti, o pačiam stengtis išeiti iš šios socialinės rizikos būsenos.

Mirties atveju vieno žmogaus mirtis gali būti pragyvenimo šaltinio netektis kitiems žmonėms, todėl mirtis pripažįstama kaip socialinės rizikos veiksnys kitiems jo paliktiems išlaikytiniams. Maitintojo netektis turi būti kompensuojama socialinės saugos sistemos lėšomis.

Žmonės gali susirgti arba tapti nelaimingo atsitikimo aukomis. Jie gali tapti nedarbingais ir prarasti visas arba dalį pajamų, jei jų pragyvenimo šaltinis buvo darbinės pajamos. Socialinio aprūpinimo funkcija yra kompensuoti pajamas, t. y. suteikti pašalpą nedarbingumo atveju. Nedarbingumo atveju teikiamų paslaugų funkcijos yra palengvinti arba sušvelninti nedarbingumo būseną skiriant slaugą, medicininę reabilitaciją, visiškai arba iš dalies kompensuoti prarastas pajamas, stengtis sudaryti nedarbingiems žmonėms sąlygas dalyvauti visuomeniniame gyvenime.

Senatvės rizika remiasi prielaida, kad žmogus dėl senyvo amžiaus nebegali užsidirbti pakankamai lėšų pragyventi. Tokiu atveju socialinės saugos teisės funkcija būtų garantuoti, kad bus kompensuojamos pajamos tiems, kurie pasiekia tam tikrą amžiaus ribą (senatvės pensija) arba tiems, kurie nutraukia savo profesinę veiklą, sulaukę tam tikro amžiaus (išstarnauto laiko senatvės pensija). Suteikiant senatvės pensiją, atsižvelgiama ne tik į amžių, bet ir į draudimo arba darbo stažą.

Žmonėms susirgus, tapus nelaimingų atsitikimų aukomis, esant apsigimimams, reikalinga sveikatos priežiūra, kad galima būtų visais įmanomais būdais atgauti arba palaikyti sveikatą, sumažinti skausmus ir kitokiais būdais palengvinti ligų sukeltą negalią. Žmogaus teisė į sveikatą visose šalyse patvirtinta tarptautiniais dokumentais ir remiasi dviem principais: pirma – sveikatos priežiūros tikslu daryti viską, kas įmanoma; antra – padaryti ją prieinamą kiekvienam asmeniui vienodomis sąlygomis.

2. JURIDINIAI FAKTAI SOCIALINĖS SAUGOS TEISĖJE

Kiekvienos teisės šakos dalykas – atitinkama visuomeninių santykių dalis. Visuomeniniai santykiai, kuriuos reguliuoja teisinės normos, įgauna teisinį pobūdį, jie tampa teisiniais santykiais. Teisinių santykių egzistavimas yra dinamiškas ir reliatyvus. Tam, kad šie santykiai atsirastų, pasikeistų arba pasibaigtų, turi būti pagrindas. Toks pagrindas socialinės saugos teisėje, kaip ir bet kurioje kitoje, yra juridiniai faktai. Būtent nuo juridinių faktų priklauso teisinių santykių kintimas.

Juridiniai faktai svarbūs ne tik socialinės saugos teisėje. Pati socialinės saugos teisė yra tik viena iš teisės šakų ir jai būdingi bendrieji dalykai, kuriuos nagrinėja teisės teorija.

Svarbu prisiminti tai, ką apie juridinius faktus sako teisės teorijos mokslas. Teisės teorija – lyg karkasas kiekvienos teisės šakos. Taigi bendros teisės teorijos žinios transformuotos į socialinės saugos teisę, kuri turi savo atskirą dalyką, metodą, objektą ir subjektus.

Galiausiai juridiniai faktai socialinės saugos teisėje atspindi santykių sureguliuavimu teisės normomis.

2.1. Juridinių faktų samprata

Teisiniai santykiai atsiranda, pasikeičia ir pasibaigia, taip pat jų turinys (subjektų teisės ir pareigos) įgyvendinama dėl to, kad būtų pasiekti santykių subjektams reikalingi tikslai. Ši teisinių santykių dinamika tiesiogiai susijusi su įvairiausių faktų, turinčių juridinę reikšmę, atsiradimu. Teisės moksle ir praktikoje tokie faktai vadinami juridiniais faktais.

Juridiniai faktai suprantami kaip tam tikros gyvenimo aplinkybės, realios tikrovės faktai, tai yra tokie materialaus pasaulio reiškiniai, su kuriais įstatymas, teisinės normos sieja juridinius padarinius, pirmiau-

sia – įvairius teisinius santykius bet kurioje teisės šakoje.

Reikia pasakyti, kad vienokie ir kitokie faktai yra susiję ne tik su teisės subjekto dalyvavimu teisiniuose santykiuose, bet ir paties teisinio subjektiškumo įgijimu arba atsiradimu, todėl juridiniai faktai yra ne tik konkrečių teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo arba pasibaigimo pagrindas. Nepaisant to, teisinių santykių keitimasis yra dažniausiai pasitaikantis juridinių faktų padarinys.

Juridinių faktų nustatymas ir patvirtinimas – viena svarbiausių kiekvieno juristo praktinės veiklos užduočių. Be to neįmanoma teisingai taikyti įstatymus, neįmanomi žmogaus teisių apsauga, ginčų sprendimas, įstatymo pažeidėjų patraukimas atsakomybėn ir pan. Todėl juridiniai faktai teisės moksle užima svarbią vietą.

Juridiniai faktai skirstomi į grupes pagal įvairius klasifikacijos pagrindus. Pagal juridinių faktų ir žmogaus valios santykį skiriami įvykiai ir veiksmai.

Įvykiai – tai reiškiniai, nepriklausantys nuo žmogaus valios: stichinės nelaimės, gimimas, atitinkamo amžiaus sulaukimas ir mirtis, laiko tėkmė. Jie gali turėti juridinę reikšmę tik tiek, kiek turi įtakos visuomeniniams santykiams. Teisinės normos, kurios nurodo įvykius, turinčius juridinių padarinių, jokių būdu neapibūdina jų kaip teisėtų arba neteisėtų būtent dėl to, kad įvykiai savo prigimtimi yra stichiniai reiškiniai. Įvykiai yra tik teisėtų padarinių pagrindas. Pavyzdžiui, žmogaus mirties atveju atsiranda palikimas, pasibaigia teisnumas. Ieškiniinio senaties termino pasibaigimas susijęs su prievolės pasibaigimu, o gaisras, potvynis, sukėlęs turto sunaikinimą, – su draudimo išmoka, jei turtas buvo apdraustas.

Įvykiams, kaip reiškiniams, nepriklausantiems nuo žmogaus valios, priešingi yra visi žmonių veiksmai, kurie yra būtent žmogaus valios išraiška.

Veiksmai pagal santykį su teisės normomis klasifikuojami į teisėtus ir neteisėtus.

Teisėti veiksmai savo ruožtu skirstomi pagal žmogaus, atliekančio tą veiksmą, valios kryptingumą. Veiksmai, kuriais siekiama juridinių padarinių atsiradimo, vadinami juridiniais aktais. Jiems priklauso individualūs administracinio valdymo aktai, civiliniai sandoriai, žmonių pareiškimai ir skundai, teismo sprendimai.

Veiksmai, kurie sukelia juridinius padarinius nepriklausomai nuo

žmogaus pageidavimo, vadinami juridiniais poelgiais, pavyzdžiui, sukuriamas meno kūrinys. Kitaip nei juridiniai aktai, kai kuriais atvejais juridinius poelgius gali atlikti ir neveiksnūs asmenys. Tokie juridiniai poelgiai taip pat turi juridinę reikšmę.

Teisinių santykių atsiradimui, pasikeitimui ir pasibaigimui dažnai reikšmės turi ne atskiras faktas, o faktų visuma, kitaip vadinama juridinių faktų sudėtimi. Teisingas juridinių faktų sudėties nustatymas, pasitarnavęs teisinių santykių atsiradimui, pasikeitimui arba pasibaigimui, turi didelę praktinę reikšmę.

Juridinių faktų sudėtis įstatyme gali būti numatyta konkrečiai, nurodant visus jos elementus. Pavyzdžiui, senatvės pensijai gauti reikšmės turės visuma juridinių faktų, nors ir skirtingų pagal savo pobūdį: pensinio amžiaus sulaukimas, atitinkamo darbo stažo turėjimas, būsimos pensininko pareiškimas, sprendimas skirti pensiją. Visos šios sąlygos išsamiai išdėstytos įstatyme. Jeigu vieno iš šių faktų nėra, pilietis negali gauti senatvės pensijos.

Teisėje žinomos ir faktinės sudėty, nusakomos tik bendrais požymiais. Pavyzdžiui, pagrindas nutraukti santuoką yra faktinis šeimos iširimas, normalių sąlygų bendram gyvenimui ir vaikų auklėjimui nebuvimas; pagrindas atimti tėvystės teises yra tai, kad tėvai nesudaro sąlygų vaikams normaliai vystytis ir juos auklėti. Tokios bendros sudėty reikalingos tuomet, kai kalbama apie sudėtingas aplinkybes, kurių konkretus nurodymas įstatyme būtų per daug formalizuotas.

Kalbant apie juridinių faktų sudėtį, kyla atskirų jos elementų juridinės reikšmės klausimas. Atsakymas į šį klausimą negali būti viena-reikšmis. Faktinės sudėties elementams gali priklausyti tokie įvykiai ir veiksmai, kurie savaime juridinės reikšmės neturi. Pavyzdžiui, amoralius tėvų elgesys, dėl kurio nuo jų atskiriami vaikai, susideda iš daugybės amoralių poelgių, nors kiekvienas iš jų atskirai juridinės reikšmės ir padarinių gali ir neturėti. Kitais atvejais yra tokie įvykiai ir veiksmai, kurie savaime yra juridiniai, tačiau nesukuria teisinių santykių. Pavyzdžiui, stažas gali būti nepakankamai ilgas senatvės pensijai gauti, bet svarbus gaunant paramą, esant laikinam nedarbingumui.

Juridiniams padariniams atsirasti kai kuriais atvejais svarbūs ne tik tikrovės reiškiniai, bet ir tų reiškinių numatymas, prezumpcija. Praktinę prezumpcijos reikšmę galima pailiustruoti tokiu pavyzdžiu, kaip

antai teismo sprendimas pripažinti asmenį mirusiu, jeigu nuolatinėje jo gyvenamojoje vietoje nėra apie jį duomenų įstatymų nustatytą laiką. Vis dėlto prezumpcijos nereikia laikyti juridiniu faktu. Juridiniu faktu lieka spėjamas faktas. Spėjamam faktui nepasitvirtinus, jis bus paneigtas, pasikeis ir juridiniai padariniai, todėl prezumpcija yra vienas iš galimų būdų sprendžiant apie faktus, bet nėra savarankiškas juridinis faktas.

2.2. Juridiniai faktai socialinės saugos teisėje

Santykiai, atsirandantys dėl socialinės saugos ir sudarantys socialinės saugos teisės dalyką, kuriems sureguliuoti yra nustatytos teisės normos, realiaime gyvenime egzistuoja kaip teisiniai santykiai. Tai reiškia, kad yra tiek rūšių socialinės saugos santykių, kiek jų iš visų visuomeninių santykių rūšių sudaro socialinės saugos teisės dalykas.

Santykiai dėl socialinės saugos reiškia juridinius santykius, kurie atsiranda juridinių faktų pagrindu. Šių santykių dalyviai (subjektai) turi atitinkamas teises ir pareigas, kurios yra numatytos ir garantuojamos teisės normų.

Juridiniai faktai – gyvenimo faktai arba aplinkybės, su kuriais teisė sieja teisinių santykių atsiradimą arba pasibaigimą, arba kitus teisinius padarinius. Daugeliu atvejų teisė tokius padarinius sieja su keletu aplinkybių tuo pačiu metu, ir tada sakome, kad teisinių padarinių atsiradimas priklauso nuo juridinių faktų sudėties. (Juridinių faktų sudėtis – visuma gyvenimo faktų, su kuriais teisinė norma sieja atitinkamus teisinius padarinius).

Atskiri socialinės saugos santykiai atsiranda esant juridinių faktų sudėčiai.

Juridinių faktų sudėtyje, kuri numatyta hipotezėje, galima išskirti patį faktą ir juridiskai svarbias aplinkybes. Suprantama, kad faktinėje sudėtyje išskiriant faktą ir juridiskai svarbias aplinkybes, nereikia manyti, kad, nesant juridiskai svarbių aplinkybių, pats juridinis faktas sukelia teisinius santykius.

Teisinių santykių atsiradimo pagrindas yra visa juridinių faktų sudėtis. Kol ši sudėtis ne pilna, juridinių padarinių neatsiranda.

Nesant juridinių faktų visumos, negali atsirasti teisiniai santykiai,

nes bet kuriuo atveju visi faktai, įeinantys į juridinių faktų sudėtį, yra vienodai svarbūs. Geriau išanalizavus, pasirodo, kad faktai, įeinantys į juridinių faktų sudėtį, atlieka skirtingus vaidmenis. Vieni iš jų atsiranda iki tam tikrų aplinkybių susidarymo ir įeina į kelias juridinių faktų sudėtis, kurių pagrindu formuojasi įvairūs teisiniai santykiai. Tas aplinkybes vadiname juridiškai reikšmingomis prielaidomis. Tarkime, darbas yra juridiškai reikšminga prielaida tam, kad darbuotoja arba tarnautojas galėtų naudotis daugeliu socialinės saugos paslaugų.

Juridinėje faktų sudėtyje galima išskirti patį juridinį faktą, kuris būtinas atitinkamai teisiškai reguliuoti santykius. Pavyzdžiui, našlaičių pensijai gauti juridinėje faktų sudėtyje svarbiausias yra tėvų netekimo faktas. Būtent dėl šio fakto atsiranda būtinybė reguliuoti atitinkamus santykius.

Didžioji dalis socialinės saugos teisinių santykių yra tęstiniai. Tęstinių teisinių santykių pagrindas yra taip pat juridiniai faktai, bet tam, kad atsirastų teisiniai santykiai, būtini visi normose numatyti faktai: aplinkybės, juridiškai reikšmingos prielaidos, pats juridinis faktas. Tam, kad egzistuotų tęstiniai santykiai, reikalingas tik pats juridinis faktas.

Aplinkybės, su kuriomis teisė sieja atitinkamus juridinius padarinius, gali būti įvykiai ir žmonių atliekami veiksmai.

Pagrindas teisiniams santykiams atsirasti yra įvykiai. Įvykio priežastimi gali būti ir veiksmas, tarkime, asmuo tampa invalidu dėl savo paties elgesio, kuriuo jis arba kiti asmenys padarė žalą sveikatai. Juridinę reikšmę turi ne priežastis, o pats įvykis. Tik labai nedaug teisinių santykių atsiranda žmonių veiksmų, kuriais siekiama sukurti atitinkamus teisinius santykius, pagrindu.

Įstatymų leidėjas su juridinių faktų atsiradimu sieja teisinių santykių pasikeitimą – keičiasi subjektų teisių ir pareigų apimtis arba jų turinys. Pavyzdžiui, mirusio maitintojo vaikas, sulaukęs atitinkamo amžiaus, nebeteri teisės gauti našlaičio pensijos.

Kaip buvo minėta anksčiau, teisiniai socialinio aprūpinimo santykiai susiformuoja dėl kilusių juridinių faktų – veiksmų arba įvykių, kuriems socialinio aprūpinimo teisės normos teikia juridinę reikšmę ir yra kaip pagrindas šiems santykiams atsirasti, pasikeisti arba pasibaigti. Pateiksime keletą juridinių faktų, reikšmingų socialinės saugos teisėje, taip pat šių faktų rūšis su socialinės saugos paslaugomis.

Senatvė. Senatvė – įstatymo nustatyta tam tikra amžiaus riba, nuo kurios valstybė pripažįsta savo piliečiams teisę į poilsį. Šiuolaikinės gerontologijos duomenimis, biologinė senatvė ateina žmogui sulaukus 75–90 metų. Žmonės, išgyvenę ilgiau, laikomi ilgaamžiais. Įstatymų leidėjas nesieja teisės gauti senatvės pensiją sulaukus senatvės pagal atitinkamus medicininius-biologinius duomenis. Senatvė socialinės saugos teisei svarbi tuo, kad ji susijusi su tam tikra socialine rizika. Senatvės socialinę riziką aprašyti kur kas sunkiau, nei atrodo pradžioje. Galima konstatuoti, kad ši rizika remiasi prielaida, kad žmogus dėl senyvo amžiaus nebegali užsidirbti pakankamai lėšų. Tuo atveju socialinė sauga kompensuoja pajamas tiems, kurie pasiekia tam tikrą amžiaus ribą.

Senatvės pensija skiriama, jeigu asmuo atitinka šias sąlygas:

- yra nuolatinis Lietuvos Respublikos gyventojas;
- sulaukęs senatvės pensijos amžiaus;
- turi minimalų 15 metų draudimo stažą.

Nedarbas. Socialinė sauga paliečia ir tuos žmones, kurie užsitikrina pragyvenimą iš apmokamo darbo, tačiau jo netenka arba negali susirasti, tampa priklausomais nuo kompensuojamųjų pajamų. Dėl to socialinės saugos sistemoje sukurtos bedarbio pašalpos.

Iš esmės nedarbas gali būti laikomas socialine rizika ir leisti gauti bedarbio pašalpą pagal draudimą nuo nedarbo arba paramos nedarbo atveju schemas tik tuomet, kai apmokamo darbo nebuvimas nepriklauso nuo individualaus asmens pasirinkimo, t. y. ne nesavanoriško nedarbo atveju.

Bedarbio pašalpa suteikiama kiekvienam, kas ne savo noru netenka pajamų iš apmokamo darbo. Nuo 1996 metų vasario mėn. 1 d. priimtas Bedarbių rėmimo įstatymas, kuris pakeitė Gyventojų užimtumo įstatymą. Pagal naują įstatymą teisę gauti bedarbio pašalpą turi bedarbiai, kurie iki užsiregistravimo darbo biržoje turi ne mažesnę kaip 24 mėnesių socialinio draudimo stažą per paskutinius 3 metus. Teisę į pašalpą taip pat turi bedarbiai, kurie iki užsiregistravimo darbo biržoje neturėjo reikalaujamo draudimo stažo, tačiau jie šią teisę įgis tik po to, kai su darbo biržos siuntimu per paskutinius 12 mėnesių nuo užsiregistravimo darbo biržoje dirbs viešuosius darbus arba Užimtumo fondo remiamus darbus, baigs profesinį mokymą, ir šių darbų bei mokymosi bendra trukmė bus ne trumpesnė kaip 180 kalendorinių dienų.

Našlaičių ir našlių pensija. Kad atsirastų našlių pensijos teisinis santykis, reikia tokių juridinių faktų:

- vieno iš sutuoktinių mirtis arba teismo sprendimas pripažinti jį nežinia kur esančiu, arba teismo sprendimas pripažinti jį mirusiu;
- mirusiojo valstybinio socialinio pensijų draudimas (drausto);
- giminystė, t. y. teisę gauti našlių pensiją turi mirusiojo sutuoktinis arba faktinis sutuoktinis (jeigu turėjo su mirusiuoju vaikų, kuriuos augina arba kuriuos slaugo namuose dėl to, kad jie yra I grupės invalidai, tapę invalidais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams mokama našlaičių pensija ir jeigu nėra mirusio asmens sutuoktinio, kuriam gali būti paskirta našlių pensija);
- mirusiojo vaikų auginimas arba slaugymas, jeigu jie yra I grupės invalidai, jais tapę iki 18 metų, jeigu šiems vaikams mokama našlaičių pensija, arba našlei arba našliui sulaukus senatvės pensijos amžiaus, arba invalidu tapimas iki sutuoktinio mirties, arba jei su mirusiu sutuoktiniu našlys arba našlė neturėjo vaikų, tai juridiniu faktu bus 5 metų termino suėjimas nuo santuokos sudarymo;
- našlės arba našlio kreipimasis į kompetentingas institucijas dėl našlių pensijos paskyrimo, t. y. tai tam tikras individualus aktas (juridinis faktas), kurį asmuo atlieka turėdamas tikslą sukurti teisinį santykį;
- sprendimas paskirti našlių pensiją, t. y. tam tikra socialinio ap rūpinimo institucija turi priimti sprendimą skirti asmeniui našlių pensiją.

Našlių pensijos teisinis santykis baigiasi našlei arba našliui, arba faktiniam sutuoktiniui naujai susituokus. Taigi juridinis faktas bus nauja santuoka.

Kad atsirastų našlaičių pensijos teisinis santykis, reikia tokių juridinių faktų:

- vieno iš tėvų arba abiejų tėvų mirtis arba teismo sprendimas pripažinti juos nežinia kur esančiais, arba teismo sprendimas pripažinti juos mirusiais;
- giminystė, t. y. teisę gauti našlaičių pensiją turi mirusiojo arba mirusiųjų vaikai ir įvaikiai iki 18 metų, taip pat vyresni vaikai ir

įvaikiai, jei jie tapo invalidais iki 18 metų. Mirusiojo arba mirusiųjų posūniai ir podukros, kurie iki jo arba jų mirties neturėjo teisės gauti našlaičių pensijos, taip pat aukštųjų, aukštesniųjų, profesinių ir vidurinių mokyklų dieninių skyrių studentai ir moksleiviai turi teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlaičių pensiją iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 24 metai (buvimas studentu arba moksleiviu ir amžius, taip pat šiuo atveju našlaičių pensijos teisinis santykis pasibaigs tam tikru įvykiu ateityje, t. y. mokyklos baigimu arba nustatyto amžiaus sulaukimu);

- kreipimasis į kompetentingas institucijas dėl našlaičių pensijos paskyrimo, t. y. tai tam tikras individualus aktas (juridinis faktas), kurį asmuo atlieka turėdamas tikslą sukurti teisinį santykį;
- sprendimas skirti našlaičių pensiją, t. y. tam tikra socialinio aprūpinimo institucija turi priimti sprendimą skirti asmeniui našlaičių pensiją.

Našlių pensijos teisinis santykis baigsis esant tokiems juridiniams faktams: mokyklos baigimas arba nustatyto amžiaus sukaktis, mirtis.

Juridiniams faktams taip pat priklauso ir **kūdikio gimimas, daugiavaikės šeimos, vaiko globa, mažas pajamas turinčios šeimos**. Vaikų auginimas reikalauja išlaidų. Esant nurodytiems faktams, socialinio aprūpinimo teisės normos numato įvairias priemones, kurių pagrindinis tikslas yra kompensuoti dalį šių išlaidų tėvams arba asmenims, turintiems tokių išlaidų. Tai motinystės pašalpa, pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus, socialinės pašalpos šeimoms, turinčioms mažas pajamas, vaiko, netekusio tėvų globos, globos pašalpa.

3. SOCIALINĖS TEISĖS RYŠYS SU KITOMIS TEISĖS ŠAKOMIS

Dažnai socialinės saugos teisė apibūdinama tik bendrais bruožais, kaip teisės šaka, kurios institutai ir normos įsipina į kitas teisės šakas. Socialinės saugos teisės ir kitų teisės šakų sąsajos iš tiesų yra labai artimos ir kartais gana sudėtingos.

Socialinės saugos teisės vieta teisės sistemoje ypač aktuali. Ją būtina nuodugniai išnagrinėti, kad būtų lengviau reglamentuoti kartais nedarniai funkcionuojančią socialinę sistemą, spręsti aktualius socialinės politikos klausimus, socialinės saugos teisės normas derinant su kitų teisės šakų normomis.

3.1. Socialinės saugos ir konstitucinės teisės santykis

Valstybės konstituciją galima traktuoti kaip socialinės saugos teisės pagrindinį šaltinį. Tai reiškia, kad analizuojamos teisės šakos normos negali prieštarauti pagrindinio valstybės įstatymo nuostatom.

Akivaizdu, kad vienas pagrindinių konstitucinės teisės skyrių – žmogaus teisės bei jų apsauga – yra socialinės saugos teisės pagrindas. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje yra atskiras skirsnis „Žmogus ir valstybė“, reglamentuojantis pagrindines žmogaus teises. Trečiajame Lietuvos Respublikos Konstitucijos skirsnyje „Visuomenė ir valstybė“ numatyta, kad „valstybė saugo ir globoja (kaip visuomenės ir valstybės pagrindą), ir įstatymų nustatyta tvarka teikia jiems paramą“.

Socialinės saugos ir konstitucinės teisės ryšys pasireiškia dar ir tuo, kad reglamentuojant žmogaus teises, daugelio šalių konstitucijoje įtvirtinama teisinių santykių subjektų galimybė reikalauti socialinės saugos.

Tačiau nereikia pamiršti, kad praktikoje konstitucinės normos dažnai išlieka tik deklaratyvios, o prioritetas reguliuoti socialinės saugos teisinius santykius atiduodamas kitiems, iš Konstitucijos išplaukiantiems, norminiams aktams.

Konstitucijos santykis su socialine sauga gali būti labai įvairus. Galima išskirti keturias Konstitucijos nuostatų rūšis:

- 1) bendrosios nuostatos, kuriose valstybė vadinama socialine valstybe;
- 2) nuostatos, patvirtinančios socialinės saugos sistemos egzistavimą;
- 3) nuostatos, kuriose nusakomos pagrindinės socialinės teisės;
- 4) nuostatos, numatančios įgaliojimų pasiskirstymą socialinės saugos srityje.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje laiduojama teisė į socialinę saugą. Konstitucijos 52 straipsnyje nurodoma, kad Valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais.

Taigi bendriausios socialinės saugos nuostatos, bendrieji principai yra nustatyti Konstitucijoje ir toliau detalizuojami kituose teisės aktuose.

3.2. Socialinės saugos ir darbo teisės santykis

Socialinės saugos ir darbo teisės sąsajos yra glaudžios ir stiprios. Kai kuriose šalyse jos taip susijusios tarpusavyje, kad apie šias teisės šakas visuomet kalbama kartu. Socialinės saugos mokymo bei tyrimo atvejais abi jos jungiamos į vieną bendrą pavadinimą – „Socialinė teisė“.

Savaime suprantama, kad darbo ir socialinės saugos teisė ryškiausiai tose šalyse, kuriose socialinės saugos sistemos veikia profesiniu pagrindu.

Darbuotojo apskritai arba konkrečios pramonės šios arba atskiros įmonės darbuotojo statusas suteikia žmogui teisę į tam tikras socialinės saugos išmokas. Nors darbo teisėje ir socialinėje saugoje darbuotojo sąvoka ne visada tiksliai apibrėžiama, vis dėlto darbo teisėje vartojama darbuotojo samprata yra tarsi išeities taškas visoms socialinės saugos sistemoms, organizuotoms profesiniu pagrindu.

Stiprūs saitai, siejantys abi teisės šakas, taip pat išryškėja atskleidžiant tai, kiek jos yra atsakingos už žalos kompensavimą socialinės rizikos atvejais. Čia turimas galvoje išipareigojimas užtikrinti tolesnį atlyginimo mokėjimą pradiniu darbuotojo nedarbingumo laikotarpiu (daugelyje šalių darbdaviams jis yra privalomas). Taip galima nu-

rodyti darbdaviui toliau mokėti atlyginimą (jau darbuotoją atleidus iš darbo) arba išmokėti vienkartinę pašalpą (atleidimo iš darbo pašalpą). Piniginės išmokos socialinės saugos schemoje numatytos tik vėliau. Taigi šiuo atveju kuo didesni darbo teisės įsipareigojimai, tuo lengviau socialinės saugos sistemoms.

Gali būti ir atvirkščiai – kartais socialinės saugos išmokos atlieka funkcijas, kurios bendru atveju priklauso darbo teisės sričiai. Pavyzdžiui, kai kurios šalys palengvina savo įmonių struktūros pertvarkymą taip, kad laikinų darbų ir profesinio perkvalifikavimo išlaidas dengia ne pačios įmonės, o socialinė sauga. Kai kurie darbai iš dalies finansuojami socialinės saugos lėšomis, skirtomis darbo vietomis kurti. Kartais kai kurios darbo teisėje numatytos dirbančiųjų užimtumo priemonės gali būti numatytos socialinės saugos teisėje, pavyzdžiui, priešlaikinio išėjimo į pensiją atvejais.

Taigi suprantama, kad nuodugniai nagrinėjant tokį socialinės rizikos atvejį kaip nedarbingumas arba nedarbas, reikia atsižvelgti į tai, kaip juos traktuoja darbo teisė.

Kadangi darbo įstatymai numato teisę į darbuotojų higienos, darbo bei gyvenimo sąlygas, ši teisės šaka neabejotinai yra labai svarbi ir socialinės rizikos prevencijai. Socialiniai saugai labai svarbūs tokie darbo teisės dokumentai kaip kolektyviniai darbo susitarimai – kolektyvinės darbo sutartys, įtvirtinančios papildomas garantijas, nenumatytas kituose teisės aktuose.

3.3. Socialinės saugos ir finansų teisės santykis

Socialinės saugos išmokoms reikia daug lėšų. Tam tikslui pasiekti socialinės saugos sistema numato būtinų fondų surinkimą. Kadangi šiuolaikiniai socialinės saugos įstatymai suinteresuotai šaliai dažniausiai suteikia subjektyvią teisę į socialinę pašalpą, turi būti randama ir atitinkamų lėšų numatomoms išlaidoms padengti. Išimtiniais atvejais išlaidos gali nukrypti nuo numatytos sumos. Tokios išlaidos pasitaiko kai kuriose sveikatos ir socialinės paramos schemose. Kadangi biudžeto lėšų turi užtekti būsimiems poreikiams, išlaidas būtina numatyti. Jeigu biudžetas sudaromas pernelyg optimistiškai, atsiranda deficitas. Kita vertus, kai numatoma per daug biudžeto lėšų ir visos jos nėra panaudojamos, susidaro pinigų likutis.

Socialinės saugos sistemos biudžetą nustato politinė valdžia arba institucija, administruojanti tą sistemą. Savaime suprantama, kad kuo daugiau valstybinių lėšų skiriama sistemai finansuoti, tuo daugiau dėmesio turi būti skiriama jų kontrolei.

Dažniausiai pasitaikantis būdas surinkti lėšas socialinės saugos sistemai yra pačių dalyvių įmokos ir vyriausybės subsidijos. Kartais naudojamos ir kitos finansavimo formos: tiksliniai mokesčiai, įplaukos, gaunamos iš socialinės saugos institucijų kapitalo pajamų, ir socialinės saugos išmokų gavėjų įnašai.

Dauguma socialinio draudimo sistemų yra bent iš dalies finansuojamos iš įmokų, kurias moka patys apdraustieji ir jų darbdaviai. Socialinio draudimo sistemose darbuotojams skiriamos darbdavio ir pačių darbuotojų įmokos. Darbdavio įmokos dažniausiai apskaičiuojamos pagal nominalaus atlyginimo, mokamo darbuotojui, tam tikrą procentą (tai yra darbuotojo atlyginimas iki jo paties įmokų ir pajamų mokesčio atskaitymo). Darbuotojo įmokos taip pat nustatomos pagal jo atlyginimą. Įmokų procentą (arba įmokų dydį) nustato vyriausybė arba socialinės saugos institucija, administruojanti socialinio draudimo schemą. Įmokų bazę sudaro arba visas atlyginimas, arba gali būti nustatyta viršutinė riba (įmokos neimamos nuo viršijančios tą ribą sumos). Įmokų bazės aukščiausią ribą galima taikyti tik darbuotojo arba tik darbdavio įmokoms. Dažniausiai darbuotojo įmokos neviršija darbdavio įmokų. Taip pat gali būti renkamos tik darbdavio įmokos. Kaip jau buvo minėta, įmokos apskaičiuojamos kaip įmokų bazės procentas. Taigi socialinės saugos įmokos yra proporcingos arba, taikant apribojimus, netgi mažėjančios. Tuo jos skiriasi nuo pajamų mokesčio, kuris daugelyje šalių yra didėjantis. Reikia pasakyti, kad įmokų dalijimas tarp darbuotojų ir darbdavių nėra tikslingas, nes toks dalijimas parodo tam tikrą darbuotojų ir darbdavių įgaliojimų pusiausvyrą bei tam tikrą padėtį darbo rinkoje. Kartu jis veikia ir nominalaus atlyginimo dydžius. Savaime suprantama, kad bet kokie darbuotojų ir darbdavių įmokų pasiskirstymo pokyčiai tampa tikrai svarbūs, kai yra fiksuotas abiejų pusių įmokų santykis ir kai apibrėžtas nominalus atlyginimas. Be to, kita svarbi egzistuojanti problema – skirtumas tarp sumos, kurią darbdavys turėtų išmokėti dirbančiam asmeniui, ir sumos, kurią darbuotojas gauna atskaičius visas įmokas. Šis skirtumas, vadinamas „pleištu“, rodo socialinio draudimo savikainą.

Daugelis valstybinių darbdavių moka ypatingas darbdavio įmokas. Tos įmokos dažnai yra nepastebimos, tačiau jos sudaro dalį valstybinio darbdavio išlaidų socialinio draudimo išmokoms. Kitas svarbus socialinės saugos sistemos pajamų šaltinis – valstybinės subsidijos. Įmokos tiesiogiai gali būti perduodamos socialinio draudimo institucijai, įgaliotai jas surinkti. Darbuotojo įmokas darbdavys išskaito iš jo atlyginimo ir kartu su savo įmokomis perduoda socialinės saugos sistemai. Tokiu būdu darbdavys tampa atsakingas ne tik už savo, bet ir už darbuotojų įmokų sumokėjimą. Įmokos, kurių bazę sudaro apmokestinamos arba iš darbo gaunamos pajamos (arba jos naudojamos įmokų bazei apskaičiuoti), dažniausiai surenkamos kartu su fizinių asmenų pajamų mokesčiu. Šios įmokos, surinktos mokesčių įstaigų, neįtraukiamos į bendrąsias mokesčių pajamas, o perkeliamos į atskirą socialinės saugos fondą. Toks įmokų surinkimas tarpininkaujant mokesčių įstaigoms nereiškia, kad įmokas galima traktuoti kaip mokesčius.

3.4. Socialinės saugos ir civilinės (deliktinės atsakomybės) teisės santykis

Nepaisant to, kad kai kurie socialinės rizikos atvejai dažniausiai traktuojami kaip nenumatyti, kartais susiduriama su „realia“ rizika, kurios sukėlėjas gali būti tiksliai nustatytas. Kitaip tariant, kartais būna aišku, kad socialinės rizikos nebūtų buvę, jei vienas arba kitas asmuo nebūtų elgęsis neteisėtai. Tuomet asmuo, kuris yra kaltas dėl nuostolių, gali būti laikomas atsakingu už nuostolių atlyginimą. Teikiant socialinės saugos išmokas socialinės rizikos atvejais, kurių sukėlėjas žinomas, pašalpos dydis atitinka socialinės saugos nuostolio dydį. Dėl šios priežasties daugelyje šalių socialinės saugos administravimo institucijos turi teisę reikalauti, kad šį nuostolį atlygintų trečiasis asmuo, tai yra trečioji šalis socialinės saugos įstaigos ir socialinės rizikos aukos atžvilgiu. Iš čia kilo terminas „trečiosios šalies atsakomybė“ ir kartu galimybė socialinės saugos sistemai išsireikalausti iš trečiosios šalies atlyginti nuostolius. Teisiniais terminais tai vadinama aukos teisių perdavimu socialinės saugos įstaigai. Tik retais atvejais socialinės saugos teisės reikalauja, kad ginamas asmuo pats imtųsi įstatymuose nu-

matytų veiksmų prieš atsakingą šalį ir vėliau perduotų kompensaciją (prilygstančią gautai socialinės pašalpos sumai) socialinės saugos įstai-
gai.

Galimybė padengti nuostolius atsakingos trečiosios šalies sąskai-
ta egzistuoja nedarbingumo pašalpos atveju, o kartais ir mokamos
medicinos pagalbos ir maitintojo netekimo pašalpos atvejais. Bendru
atveju socialinės saugos įstaiga negali reikalauti iš atsakingos trečiosios
šalies atlyginti nuostolius daugiau, nei kaltas asmuo būtų skolingas
remiantis bendrąja atsakomybės teise. Kita vertus, socialinės pašalpos
gavimas neatima iš aukos imtis įstatymuose numatytų veiksmų prieš
trečiąją šalį, atsakingą už nuostolių atlyginimą. Šiuo atveju reikalau-
jama kompensacijos už nuostolį, kurio nepadengė socialinės saugos
sistema. Deja šie veiksmai prieš atsakingąją trečiąją šalį sukuria socia-
linės saugos sistemai papildomo darbo, kurio naudingumu kartais abe-
jojama.

3.5. Socialinės saugos ir civilinės (šeimos) teisės santykis

Socialinės saugos teisė su šeimos teise susiduria tuo atveju, kai
socialinės saugos išmokų dydis priklauso nuo lengvatines teises turin-
čių asmenų gyvenimo sąlygų. Didesnės pašalpos skiriamos asmenims,
turintiems išlaikytinių – sutuoktinį ir/arba vaikų. Sąvoka „būti išlaiky-
tiniu“ skirtingose socialinėse schemose traktuojama skirtingai. Ap-
skritai tai yra lėšų stoka išlaikomam asmeniui arba bendrai tvarko-
mam namų ūkiui. Didesnė pašalpa mokama asmeniui, turinčiam iš-
laikomą partnerį, gali būti nuostolinga tiek vienam, tiek kitam, nes,
kaip dažnai atsitinka, padidinta pašalpa yra mažesnė nei suma atski-
rų pašalpų, kurias kiekvienas iš jų turėtų teisę gauti, jei būtų vienišas.
Todėl dažnai suinteresuotieji asmenys bando nuslėpti nuo socialinės
saugos sistemos faktą apie bendrą namų ūkio vedimą. Tai ypač svarbu
tuo atveju, kai ne tik susituokę, bet ir nesusituokę asmenys gali būti
laikomi vienas kito išlaikytiniais. Pabrėžtina tai, kad šiuo atveju svar-
bu pats faktas, ar asmenys kartu veda bendrą ūkį. Pagal įstatymus
pripažįstama, kad sutuoktiniai veda bendrą ūkį, tačiau kartais gali
būti įrodyta priešingai.

Kitas pavyzdys, kai socialinės saugos teisė sąveikauja su šeimos
teise, yra lėšų testo taikymas. Lėšų testas taikomas toms pajamoms

arba nuosavybės formoms, kurios priklauso turinčiam teisę gauti pašalpą asmeniui. Taip pat gali būti įskaitomos ir su sutuoktiniu, sugyventiniu ir net vaikais, kitais kartu gyvenančiais šeimos nariais arba asmenimis susijusios pajamos arba nuosavybė.

Kai kuriais atvejais tam, kad asmuo įgytų teisę į socialinę paramą, kartais reikalaujama imtis juridinių veiksmų. Asmuo, prieš kreipdamasis paramos, privalo iš pradžių kreiptis į asmenis, kurie atsakingi už jo išlaikymą. Įsipareigojimai suteikti išlaikymą arba išlaikymo prievolė pagal civilinę teisę numatoma tarp sutuoktinių, tėvų ir vaikų ir atvirkščiai. Kai kuriose šalyse ji susieta ir su kitais šeimos nariais, pavyzdžiui, broliais, seserimis, seneliais. Išlaikymo prievolė gali būti teisiškai paskirta arba tarpusavyje susitarus vykdoma buvusio partnerio sąskaita jo buvusio partnerio arba jo išlaikomų vaikų naudai.

3.6. Socialinės saugos ir baudžiamosios teisės santykis

Socialinės saugos sistema ne tik suteikia teises, bet ir skiria (tokias kaip informacijos teikimas, bendradarbiavimas), už kurių nevykdymą gali būti baudžiama – taikomos sankcijos. Tai vyksta arba socialinės saugos sistemos viduje, arba pasitelkus baudžiamąsias sankcijas. Pastarųjų priemonių imamasi tada, kai asmenys apgaulinėja socialinės saugos institucijas.

Neįvykdžius tam tikrų pareigų, neatitinkant tam tikrų sąlygų, socialinė pašalpa neskiriama. Pats šis faktas, žinoma, nebus sankcija, tačiau jeigu į šį faktą žvelgsime per tai, kad asmuo, nevykdydamas bendradarbiavimo pareigos, pasirenka savo privataus gyvenimo laisvę ir dėl to negauna pašalpos, nuo kurios jis yra praktiškai priklausomas, į socialinės pašalpos neskirimą gali būti žvelgiama kaip į neteisėtą sankciją.

Kitas atvejis – asmuo neteisėtai gavo socialinę pašalpą. Jos susigrąžinimas nebus laikomas sankcija, tačiau jei asmuo gavo pašalpą gana ilgai – jos susigrąžinimas gali jam būti labai skausmingas ir įvertinamas baudžiamąja atsakomybe.

Būna atvejų, kai socialinių pareigų nevykdymas gali turėti ir nusikaltimo sudėties požymių, pavyzdžiui: apgavystė, sukčiavimas.

Mūsų laikais daugelis šalių ypatingą reikšmę teikia kovai su socialinės saugos teisės normų piktnaudžiavimu iš asmeninių paskatų.

Dažnai pasitaiko nelegalaus darbo atvejų, t. y. darbinė veikla be socialinės saugos sistemos žinios, ir kaip to padarinys – privalomų socialinės saugos įmokų nesumokėjimas. Jei asmuo dirba – bedarbio pašalpa negali būti paskirta, o jei žmogus ją gauna dirbdamas – tai aiški socialinės saugos teisės apgavystės forma.

Administracinės ir baudžiamosios sankcijos yra tik antraeilis dalykas. Svarbiausia tai, kad patys socialinės saugos įstatymai užkirstų kelią tokioms apgavystėms.

3.7. Socialinės saugos ir administracinės teisės santykis

Įstatymų leidžiamoji valdžia atlieka pagrindinį vaidmenį, formuojant socialinės saugos sistemą, tačiau praktiškai socialinės saugos mechanizmas pasireiškia per vykdomosios valdžios – valstybės vadovo, vyriausybės, atskirų ministrų – veiklą. Socialinės saugos institucijos, tokios kaip Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, Sveikatos apsaugos ministerija, Valstybinio socialinio draudimo fondas ir daugelis kitų, yra valstybinio valdymo institucijos, kurių veiklą ir tarp minimų institucijų atsirandančius santykius detalčiai reglamentuoja administracinė teisė. Socialinės saugos institucijų kompetencijai (o konkrečiai kalbant – Vyriausybės kompetencijai) priskiriamas socialinės saugos politikos formavimas ir jos vykdymo priežiūra, kad būtų paisoma visuomenės interesų.

Taigi socialinės saugos teisės ir administracinės teisės ryšys pasireiškia per socialinės saugos administravimą (valdymą). Be to, reikėtų paminėti dar ir tai, kad ginčai, kurie kyla iš socialinės saugos teisiinių santykių, nagrinėjami vadovaujantis administracinės teisenos taisyklėmis. Galima daryti išvadą, kad šių dviejų teisės šakų ryšys yra nuolatinis ir nenutrūkstamas.

Socialinės saugos ir administracinės teisės santykį galima būtų įvardyti per socialinės saugos valdymą. Profesionaliai organizacinės sistemos yra sudarytos bent jau iš atskirų institucijų, skirtų samdomųjų darbuotojų, valstybės tarnautojų ir individualiai dirbančiųjų socialinėms schemoms įgyvendinti. Kai kuriose šalyse įkuriami atskira institucija socialinės saugos duomenims tvarkyti, taip pat įgaliota vykdyti socialinės saugos valdymo kontrolę.

Hierarchijos viršūnėje yra ministras, atsakingas už politikos formavimą. Greta socialinės apsaugos ministro gali būti sveikatos apsau-

gos ministras. Ministrai remiasi ministerijos departamentuose dirbančiais valstybės tarnautojais, atitinkamos srities specialistais. Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos funkcija – socialinės saugos politikos formavimas ir priežiūra.

Funkcinė decentralizacija – kompetencija gali būti perduota specializuotoms arba nespecializuotoms valstybinėms, pusiau valstybinėms, pelno siekiančioms, nesiekiančioms privačioms organizacijoms. Dažniausiai steigiamos valstybinės institucijos, turinčios juridinio asmens statusą tam tikroje socialinės saugos administravimo srityje. Privačios kompanijos arba pelno siekiančios organizacijos – tinkamiausi kandidatai – draudimo kompanijos. Tokia funkcinė decentralizacija privačių draudimo kompanijų atžvilgiu dažniausiai atsiranda pramonės įmonėms vykdant nelaimingų atsitikimų rizikos schemas. Decentralizacijos nespecializuotoms organizacijoms pavyzdys – darbdavys, kurio funkcija čia pasireiškia išskaičiuojant socialinio draudimo įmokas iš darbuotojų darbo užmokesčio. Taip pat galima ir teritorinė decentralizacija.

Visos teritorinės ir funkciškai decentralizuotos administracinės institucijos kontroliuojamos valdžios įstaigų, perdavusių joms savo kompetenciją. Perduota kompetencija dažniausiai būna detalizuojama. Kai kuriais atvejais joms pavedama finansinė atskaitomybė už socialinės saugos schemą.

Negali būti gerai veikiančio socialinės saugos sistemos administravimo, jei jame nedalyvauja visos joje esančios grupės.

3.8. Socialinės saugos ir kitų teisės šakų santykis

Socialinės saugos organizavimas ir vykdymas gali būti patikėtas ne tik valstybinėms, bet ir įvairių rūšių pusiau valstybinėms ir privačioms institucijoms. Todėl savaime suprantama, kad socialinės saugos administracinių įstaigų veikloje gali būti labai svarbios įmonių teisė ir teisė, reguliuojanti ne pelno siekiančių organizacijų ir asociacijų veiklą.

Daugelyje šalių nevalstybinės institucijos, administruojančios socialinės saugos sistemą arba jos dalį, turi įprastą teisinį statusą. Šioms institucijoms dažnai neleidžiama užsiimti jokia kita veikla, išskyrus socialinės saugos administravimą. Riba tarp atliekamos socialinės sau-

gos ir pelno siekiančios veiklos turi būti aiški, tačiau gana dažnai kyla problemų.

Ypač daug dėmesio turėtų būti skiriama privačioms nepelno siekiančioms institucijoms, kai kuriose šalyse įkurtoms socialinės saugos tikslais ir dažnai vadinamoms savitarpio draudimo asociacijomis. Jų pozicija gana neaiški, nes jos siūlo tokias pačias paslaugas kaip ir pelno siekiantys draudikai. Šiuo atveju galima pagalvoti, pavyzdžiui, apie papildomas schemas kompensuojančias išlaidas, kurių nepadengia sveikatos saugos schemas.

Pusiau valstybinių ir ypač privačių pelno siekiančių arba ne pelno siekiančių institucijų veikla turėtų būti kontroliuojama. Ypač svarbu kruopščiai kontroliuoti privačius draudikus, administruojančius socialinę saugą arba siūlančius papildomą apsaugą įvairiose srityse. Tą patį galima pasakyti ir apie pensijų bei kitus fondus arba apie darbdavius, žadančius savo darbuotojams papildomą socialinę saugą buhalterinėmis priemonėmis.

4. SOCIALINĖS SAUGOS FINANSAVIMO IR ADMINISTRAVIMO PRINCIPAI

Socialinės saugos sistema yra labai jautri jos finansavimo ir administravimo požiūriu. Sutrikus vienai, net ir nereikšmingai grandžiai, sutrinka arba net nustoja veikti visa sistema. Pavyzdžiui, valstybinio socialinio draudimo įmokas administruoja Valstybinė mokesčių inspekcija, kuri įstatymų nustatyta tvarka registruoja draudėjus, tikrina draudėjų ir apdraustųjų valstybinio socialinio draudimo įmokų apskaičiavimą, jų sumokėjimą laiku, apskaičiuoja delpinigių. Sutrikus jos veiklai, atsiranda biudžeto deficitas, sutrinka visa finansavimo sistema. Lietuvoje buvo kilusi pensijų pristatymo pensininkams problema, kai Lietuvos paštas buvo atsisakęs vykdyti šias funkcijas.

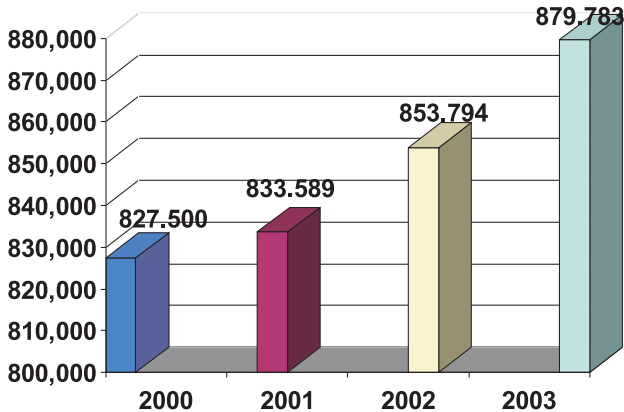
Nors pensijos buvo apskaičiuotos, finansavimo problemų nekilo, tačiau suinteresuoti asmenys – pensininkai kurį laiką negavo jiems skirtų pensijų ir pašalpų.

Lietuvos mastu valstybinio socialinio draudimo finansavimą administruoja Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba, rajonuose ir miestuose Valstybinio socialinio fondo valdybos skyriai, atsakingi už valstybinio socialinio draudimo įmokų surinkimą ir pensijų išmokėjimą laiku ir teisingai.

4.1. Socialinės saugos finansavimas

Socialinės saugos sistema nustato būtinų fondų surinkimą tam, kad būtų suformuotas biudžetas socialinės saugos išmokoms. Dažniausiai pasitaikantis būdas surinkti lėšas socialinės saugos sistemai yra pačių dalyvių įmokos ir Vyriausybės subsidijos (3 pav.). Galimos ir kitos finansavimo formos:

- tiksliniai mokesčiai;
- įplaukos (dažniausiai gaunamos iš socialinės saugos institucijų kapitalo pajamų);
- socialinės saugos išmokų gavėjų įnašai;

3 pav.

Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo finansų pagrindą sudaro savarankiškas Lietuvos Respublikos valstybinio draudimo fondo biudžetas, sudaromas vieneriems metams (nuo sausio mėn. 1 d. iki gruodžio mėn. 31 d.), neįtraukiamas į valstybės ir savivaldybių biudžetus. Valstybinio socialinio draudimo fondo turtą sudaro ilgalaikis, materialusis ir nematerialusis, finansinis turtas, taip pat išankstiniai apmokėjimai bei gautinų arba išieškotinų skolų sumos.

Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pajamas sudaro:

- juridinių ir fizinių asmenų privalomosios valstybinio socialinio draudimo įmokos;
- baudos ir delspinigiai;
- asignavimas iš Valstybės biudžeto, skiriamas pagal tai, kad dėl Lietuvos Respublikos Seimo priimtų įstatymų arba kitokių nenumatytų priežasčių padidėja socialinio draudimo išlaidos arba sumažėja pajamos iš įmokų, o socialiniai tarifai nekeičiami;
- valstybinio savanoriško socialinio draudimo įmokos veiklos pajamos;
- palūkanos, dividendai už Valstybinio socialinio draudimo fondo indėlius, depozitus, akcijas ir vertybinius popierius;
- pajamos iš parduoto turto;

- pajamos už teikiamas paslaugas;
- kitos veiklos pajamos.

Valstybinio socialinio draudimo fondui stabilizuoti sudaromas sudaromas fondo rezervas, kuris yra ne mažesnis kaip 15 procentų metinės pajamų sumos.

Dauguma socialinių sistemų yra iš dalies finansuojamos iš įmokų, kurias moka patys apdraustieji ir jų darbdaviai. Darbdavio įmokos apskaičiuojamos pagal nominalaus atlyginimo, mokomo darbuotojui, tam tikrą procentą, tai yra darbuotojo atlyginimas iki jo paties įmokų ir pajamų mokesčio atskaitymo. Darbuotojo įmokos taip pat nustatomos pagal jo atlyginimą.

Darbdavio įmokas sudaro išlaidos, išskaitomos iš jo komercinės veiklos pajamų. Įmokos tiesiogiai gali būti perduodamos socialinio draudimo institucijai, įgaliotai jas surinkti, tačiau dažniausiai taikomas praktiškesnis įmokų surinkimo būdas: valstybinio socialinio draudimo įmokų mokėtojas (draudėjas) pats jas apskaičiuoja ir sumoka į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą, t. y. apskaičiuoja, išskaito ir įmoka į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą. Taip darbdavys tampa atsakingas ne tik už savo, bet ir už darbuotojų įmokų sumokėjimą.

Už pavėluotai į Valstybinio socialinio draudimo fondą pervestas įmokas skaičiuojami delspinigiai pagal finansų ministro nustatytą delspinigių normą, taikomą už pavėluotą mokesčių mokėjimą. Tuo atveju, kai įmokos neteisėtai sumažintos, į Valstybinio socialinio draudimo fondą išieškoma visa suma, kuria neteisėtai sumažintos įmokos, bei dviguba šios sumos dydžio bauda. Valstybinio socialinio draudimo įstaigos moka delspinigius už draudėjams pavėluotai pervestas lėšas Valstybinio socialinio draudimo fondo išmokoms (ligos bei motinystės pašalpoms).

Vienose šalyse įmokos (ir valstybinės subsidijos) nustatomos atskirai kiekvienai socialinės saugos schemai, kitose šalyse įmokos nustatomos visai socialinės saugos sistemai. Atskiras finansavimas suteikia didesnę garantiją teisingam finansiniam apibrėžtumui skirtingų pašalpų schemose, tačiau tai gali lemti likučio susidarymą vienoje iš schemų socialinės saugos sistemoje ir deficito kitoje. Tuo atveju lėšas iš vienos schemos būtina perkelti į kitą, tačiau dažnai toks perkėlimas yra draudžiamas, nes tai sudaro situaciją, kai vienoms socialinio drau-

dimo organizacijoms atsiranda galimybė investuoti kapitalą rinkoje, o kitos yra priverstos tartis dėl paskolos gavimo rinkos kainomis.

Buvo siūlyta išskaičiuoti įmokas ne tik už žmones, bet ir už mechanizmus. Kai kuriose pasaulio valstybėse tokia schema egzistuoja. Tie siūlymai, kaip ir siūlymas rinkti įmokas už pridėtinę vertę arba įmonių apyvartą, nepasiteisino.

Iš kitų socialinės saugos sistemose taikomų finansavimo formų reikėtų paminėti socialines įplaukas, įvairias mokesčių, kurie neįtraukiami į bendrąsias valstybės pajamas, rūšis, o yra perduodami socialinio draudimo schemai. Tokiu pavyzdžiu galėtų būti tabako, alkoholio gaminių apmokestinimas, iš kurio gaunamos pajamos perduodamos sveikatos draudimui, arba įmokos, surinktos įmonėse, padeda finansuoti socialinio draudimo sistemą. Šiuo metu Lietuvoje uždrausta tabako ir alkoholio reklama, vadinasi, negaunama įmokų ir iš reklamos, nors dažniausiai šios socialinės įplaukos nėra labai svarbus socialinės saugos sistemų arba schemų finansavimo šaltinis.

Socialinės institucijos gali būti įsigijusios nuosavą kapitalą arba jį sukaupusios per ilgesnį laiką. Iš šio kapitalo gautos pajamos galėtų būti panaudojamos socialinei saugai finansuoti (Lietuvai ši schema nėra būdinga). Socialinio draudimo schemai veikiant kapitalizavimo principu, gautas pelnas investavus kapitalą tampa svarbiausiu tos socialinio draudimo schemos finansavimo šaltiniu.

Kai asmuo moka atitinkamas įmokas, jis užsitikrina, kad kilus socialinei rizikai, pripažintai socialinės saugos sistemoje, jis turės teisę reikalauti atitinkamų išmokų, kurios turės būti suteikiamos nemokamai, tačiau gali pasitaikyti ir tokių atvejų, kada iš asmens bus pareikalauta mokėti vartotojo mokesį (pavyzdžiui, asmuo, pirksdamas vaistus arba apsilankydamas pas gydytoją, dalį išlaidų padengia pats). Persikirstymo sistema dažniausiai taikoma metams, t. y. šių metų įmokos paskaičiuojamos taip, kad leistų padengti tų metų išlaidas, tačiau galima persikirstymo sistema, numatoma ir ilgesniam laikui (pavyzdys – 7 metams).

Daugumai socialinės saugos schemų, ypač toms, kurios skirtos sveikatos apsaugai ir senatvės pensijoms, šiuo metu kyla rimtų finansinių problemų, nes visuomenė sparčiai sensta, vaikų gimsta vis mažiau, daugėja akademinio jaunimo, didėja nedarbas. Visa tai mažina dirbančiųjų ir didina gaunančiųjų socialinės saugos pašalpas žmonių

skaičių. Reikia įvertinti piliečių neaktyvųjį laikotarpį: darbo pertraukimas auginant mažą vaiką, atliekant būtinąją karinę tarnybą. Visa tai mažina socialinės saugos įplaukas.

Solidarumo sistemoje galima pastebėti pinigų perkėlimą iš turtingų neturtingiesiems, iš aktyvios visuomenės dalies jau arba dar neaktyviems, iš vienos kartos kitai kartai. Taigi perskirstymo sistema paremta kartų solidarumu, kuris pasireiškia darbingos visuomenės pasiruošimu suteikti lėšų vyresnės kartos socialinės saugos poreikiams tenkinti. Būtina suprasti, kad darbinga visuomenė neturėtų sukurti tokios socialinės saugos sistemos, kurios būsimoms kartoms taptų nepakeliama našta.

4.2. Socialinės saugos administravimas

Siekiant surinkti būtinąs socialinei saugai lėšas ir skirti išmokas, turintiesiems teisę jas gauti, reikia užtikrinti socialinės saugos valdymą. Valdymas patikimas tam tikrai administracinei institucijai arba kompleksui. Dažniausiai administracinių institucijų yra tiek, kiek socialinės saugos sistemų, t. y. kiek skirtingų socialinės saugos priemonių arba schemų taikoma atskiroms gyventojų grupėms. Galima būtų išskirti kai kurias administracinių institucijų funkcijas, kurių pagrindinės yra: rinkti įmokas, išmokėti pašalpas, valdyti įvairias socialinės saugos schemas.

Siekiant pavaizduoti socialinę saugą administruojančios institucijos struktūrą, aukščiausią hierarchinę poziciją neabejotinai užimtų ministras (socialinės saugos arba socialinių reikalų), atsakingas už politikos formavimą. Faktiškai nereikėtų viso dėmesio skirti vienam asmeniui, nes, be socialinių reikalų ministro, atsakomybė tenka ir kitiems vyriausybės nariams. Dažnai tai būna tokie asmenys kaip sveikatos apsaugos ministras, užimtumo ministras, kurių pareigos socialinės saugos atveju priklauso nuo pačios jų veiklos srities, pavyzdžiui, užimtumo ministras atsakingas už socialinę saugą nedarbo atveju. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo valdymo sistemą sudaro: 1) Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija; 2) įstaigos, akredituotos vykdyti valstybinį socialinį draudimą; 3) draudėjai. Prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos steigama Valstybinio socialinio draudimo taryba. Į Tarybos sudėtį

įeina socialinės apsaugos ministras, po vieną Sveikatos apsaugos ir Finansų ministerijos atstovą, du akredituotų vykdyti valstybinį socialinį draudimą įstaigų atstovai, ne daugiau kaip po tris apdraustųjų ir draudėjų interesus ginančių asociacijų atstovus. Lietuvos Respublikos socialinio aprūpinimo pagrindų įstatyme nurodyta, kad Socialinės apsaugos ir darbo ministerija formuoja ir įgyvendina valstybės socialinę politiką, aiškina socialinio aprūpinimo įstatymus, vykdo kitas funkcijas, numatytas ministerijos nuostatuose, yra atsakinga už socialinio aprūpinimo sistemos funkcionavimą. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija ir Vyriausybės nustatyta tvarka akredituotos socialinio draudimo įstaigos, esančios prie vietos savivaldybių, vykdo valstybinio socialinio draudimo įstatymo numatomas priemones ir, Vyriausybei pavedus, skiria arba moka įstatymo numatytas išmokas.

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija dažniausiai būna atsakinga už socialinės saugos politikos formavimą, jos vykdymo priežiūrą. Be to, jos kompetencijai priklauso kai kurių įstatymų leidyba, tačiau nereikėtų manyti, kad vienas arba keli asmenys administruoja visą sudėtingą socialinės saugos sistemą. Dažniausiai valdymo institucijos decentralizuojamos funkcinio ir teritorinio principu.

Funkcinė decentralizacija reiškia tai, kad kompetencija gali būti perduodama specializuotoms arba nespecializuotoms valstybinėms, pusiau valstybinėms institucijoms ir pelno siekiančioms arba nesiekiančioms privačioms organizacijoms. Dažniausiai steigiamos valstybinės institucijos (fondai, organizacijos), įgalios rinkti ir tvarkyti socialinės saugos lėšas, esančios atsakingos už socialinio draudimo sistemos valdymą, įgalios nustatyti tam tikros socialinės saugos sistemos šakos išmokas ir teises į jas. Tokios institucijos negali būti sutapatintos su pusiau valstybinėmis, nors taip pat juridinio asmens statusą turinčiomis, administravimo institucijomis, nes pastarosios nėra tikrieji valstybiniai subjektai. Jų valdybos sudarytos ne iš politinės valdžios atstovų, o daugiau iš suinteresuotų asmenų, tačiau tiek valstybinės, tiek pusiau valstybinės dalijasi administracine atsakomybe. Visiškai įmanoma yra tai, kad Vyriausybė tam tikros socialinės schemos administravimą (visiškai arba iš dalies) patiki pelno siekiančioms arba nesiekiančioms privačioms institucijoms. Pastarosioms administruojant atskirą socialinės saugos schemą, tos schemos valstybinis pobūdis nedingsta, net atvirkščiai, šios, iš esmės privačios organizacijos, dau-

gelyje šalių gali būti laikomos valstybinėmis pagal funkcijas, nes administruoja socialinės saugos schemą. Dažnai pasikviečiama privačių nekomercinių, pelno nesiekiančių institucijų: tai gali būti savanoriškos asociacijos, kurios jau yra dalyvavusios kuriant tam tikras socialinio draudimo arba socialinės paramos schemas bei kuriomis ir toliau suteikiama teisė vykdyti socialinės saugos administravimo užduotis (tai gali būti ligonių kasos, draudimo asociacijos). Panašų vaidmenį atlieka profesinės sąjungos. Privačios arba pelno siekiančios organizacijos kai kada taip pat gali dalyvauti socialinės saugos sistemos valdyme. Šiuo požiūriu tinkamiausi kandidatai yra draudimo kompanijos. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos socialinio aprūpinimo pagrindų įstatyme nurodyta, kad draudėjai vykdo tas valstybinio socialinio draudimo priemones, kurias įstatymo nustatyta tvarka perduoda valstybinio socialinio draudimo įstaiga. Visais minėtais funkcinės decentralizacijos atvejais kompetencija gali būti perduodama specialiai šiuo tikslu sukurtai institucijai arba kokiai nors jau egzistuojančiai institucijai, kuri nebuvo specialiai sukurta. Dažniausiai socialinės paramos administravimas gali būti patikėtas tokiai nespecializuotai institucijai, kokia yra savivaldybė. Įstatyme kalbama, kad savivaldybės atlieka globos ir rūpybos funkcijas, sprendžia asmenų, kuriems reikalinga socialinė sauga, šalpos ir aptarnavimo klausimus, organizuoja socialinės paramos priemonių įgyvendinimą. Savivaldybės iš savo lėšų gali nustatyti papildomas lengvatas paramos reikalingiems asmenims. Pastarasis atvejis yra aiškus teritorinės decentralizacijos pavyzdys. Galima būtų išskirti ir kitą decentralizacijos atvejį, kai tam tikros teisės ir pareigos suteikiamos darbdaviams. Neabejotina yra tai, kad daugelyje socialinės saugos schemų administravimo klausimais darbdavys vykdo svarbias užduotis. Jis iš savo darbuotojų turi išskaičiuoti socialinio draudimo įmokas ir, pridėjęs tokią pat dalį savo įmokų, perduoti socialinės saugos administravimo organizacijoms.

Teritorinė decentralizacija reiškia tai, kad centrinės valdžios institucijos socialinės saugos administravimo kompetenciją perduoda žemesnio lygio grandims. Socialinių reikalų ministerija tam tikrų užduočių vykdymą gali perduoti rajoninio pavaldumo įstaigoms arba savivaldybėms. Visos teritoriškai ir funkciškai decentralizuotos administracinės institucijos veikia prižiūrimos valdžios institucijų, perdavusių joms savo kompetenciją. Perduota kompetencija dažniausiai de-

talizuojama: išteklių valdymas, visų dalyvių teisių ir pareigų nustatymas, pašalpų išmokėjimas, įpareigojimų vykdymas ir kt. Tiek funkcinės, tiek ir teritorinės decentralizacijos įstaigos pirmiausia vykdo aiškias ir nesudėtingas socialinės saugos schemų administravimo užduotis, tačiau kai kada jos gali tiekti patarimus arba pasiūlymus aukštesnėms valdžios institucijoms, būti finansiškai atsakingos už administruojamą sritį.

Reikėtų pabrėžti tai, kad negali būti gerai veikiančios socialinės saugos sistemos administravimo, jei jame nedalyvauja visos joje esančios grupės. Iš to galima daryti išvadą, kad visų šalių socialinės saugos schemas negali susitaikyti su pasyviu požiūriu, o šią problemą sprendžia atsižvelgiant į asmenų, turinčių teisę į tam tikras socialinės saugos pašalpas, interesus. Socialinės saugos sistema šiuolaikinėje visuomenėje vaidina svarbų vaidmenį, ir socialinės saugos pokyčiai ypač aktualūs. Akivaizdu, kad daugelyje šalių žmonių pragyvenimo galimybė priklauso nuo socialinės saugos pašalpų, kurias turi padengti valstybės biudžetas. Tuo tikslu kai kuriose šalyse sukuriamos specialios socialinės saugos patariamąsios institucijos. Jų nariais gali būti įvairių socialinių, ekonominių, religinių arba kitokių grupių atstovai, kurie nedalyvauja tiesiogiai socialinės saugos administravime, tačiau dažnai kviečiami dalyvauti pasitarimuose socialinės saugos klausimais ir gali reikšti savo nuomonę.

5. SOCIALINĖS SAUGOS REFORMOS PAGRINDINIAI ETAPAI IR BRUOŽAI

Lietuvos socialinės saugos sistema pradėta reformuoti atkūrus nepriklausomybę. 1990–1991 m. padėti socialinio draudimo ir socialinės paramos sistemų pagrindai. Socialinio draudimo pensijų sistemos reforma įvykdyta 1994 metais. Socialinė sauga buvo nuolat plėtojama ir modifikuojama, siekiant geriau ją pritaikyti prie kintančių realiųjų.

Socialinės saugos reforma neatskiriama nuo ekonomikos struktūrų pertvarkymo. Lietuvos siekis pertvarkyti savo ekonomiką iš centralizuotos ūkio sistemos į laisvos rinkos ūkį pradėjo ryškėti 1998 m. viduryje. Subūrus specialistus į ekonomikos reformos grupę, parengtas reikšmingas darbas „Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo koncepcija“. 1989 m. viduryje Aukščiausioji Taryba priėmė Ekonominio savarankiškumo įstatymą. Pagal šį įstatymą Lietuva galėjo savarankiškai spręsti vidaus ir užsienio ekonominės politikos, finansų ir mokesčių klausimus, sudaryti biudžetą, kontroliuoti kainas ir t. t. Tais pačiais metais buvo pradėta reformuoti ir Lietuvos socialinės saugos sistema.

Lietuvos valstybė, 1990 m. atkūrusi nepriklausomybę, pradėjo vykdyti perėjimo į rinkos ekonomiką programą. Senoji sovietinė socialinė aprūpinimo sistema tapo nebetinkama ir turėjo būti pakeista. Be to, Lietuva, kaip nepriklausoma valstybė, nebegalėjo naudotis nebeegzistuojančios valstybės įstatymais, todėl pagrindiniai įstatymai buvo parengti ir priimti per palyginti trumpą laiką atkūrus nepriklausomybę. Suprantama, kad trūko žinių, šiuolaikinio pensinio aprūpinimo patyrimo, nebuvo laiko atlikti būtinus mokslo tiriamuosius darbus.

Jau 1990 metais socialinės saugos politika buvo orientuota į institucinį socialinio draudimo ir socialinės paramos sričių atskyrimą, pirmenybės teikimą draudimo principams, išlaikantiems paskatas dirbti, minimalaus pragyvenimo lygio užtikrinimą ir socialinių išmokų pri-

taikymą prie infliacijos. Siekiant įgyvendinti šias politines nuostatas, 1990–1991 metais buvo priimti pagrindiniai socialinę saugą reglamentuojantys teisiniai aktai, apibrėžiantys ilgalaikius socialinės saugos sistemos struktūrinius principus, įgyvendinti esminiai instituciniai pokyčiai.

Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas (1990 m.) numatė Lietuvos socialinės saugos sistemos struktūrą. Įstatymas numatė, kad valstybinio socialinio aprūpinimo sistema yra visuomenės socialinio aprūpinimo pagrindas, bet greta jos gali egzistuoti įvairios visuomeninės ir privačios socialinio aprūpinimo sistemos. Įstatymas atskiria socialinio draudimo ir socialinės paramos sričių kompetenciją, finansavimo šaltinius ir administravimą.

Gyventojų pajamų garantijų įstatymas (1990 m.) apibūdino minimalaus gyvenimo lygio (MGL) ir kitų nuolatinių indeksavimo principus.

Valstybinio socialinio draudimo įstatymas (1991 m.) numatė valstybinio socialinio draudimo rūšis, draudžiamus asmenis, finansavimo ir administravimo sistemą.

Socialinė parama numatyta finansuoti iš valstybės ir savivaldybių lėšų, kurios būtų surenkamos iš bendrųjų mokesčių. Ji teiktina gyventojams remiantis dviem skirtingais principais: kategoriniu, kai remiamos tam tikros gyventojų grupės, neatsižvelgiant į jų pajamas (kūdikio gimimo pašalpa, laidojimo pašalpa), ir pajamų testavimo būdu, kai remiami tik tie gyventojai, kurių pajamos mažesnės už tam tikrą vyriausybės nustatytą dydį (socialinė pašalpa, šildymo išlaidų kompensavimas, kitos vienkartinės savivaldybių išmokos). Socialinė parama teiktina pinigais ir natūrinėmis paslaugomis (socialinės globos įstaigos, senelių, našlaičių globos namai, dienos centrai, nakvynės namai, pagalba namuose, slauga namuose).

5.1. Socialinis draudimas

Kuriant socialinio draudimo sistemą, buvo siekiama pereiti nuo valstybės teikiamo „aprūpinimo“ negalintiems dirbti ir neturintiems nuolatinių pajamų gyventojams prie jų įmokomis įgyjamų teisių į numatytas įstatymu išmokas. Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas sukūrė teisinę bazę esmei socialinio draudimo reformai, kurios pradžia reikėtų laikyti Valstybinio socialinio

draudimo įstatymą, priimtą 1991 m. gegužės 21 dieną. Šis įstatymas ne tik baigė teisiškai įtvirtinti socialinio draudimo naują organizacinę struktūrą, bet ir iš esmės pakeitė pačią socialinio draudimo tvarką, taip pat teikiamas socialinio draudimo lėšomis apsaugos sąlygas ir tvarką. Nuo jo įsigaliojimo momento neteko teisinės galios visi tarybinio laikotarpio socialinio draudimo norminiai aktai, išskyrus kai kuriuos pensijų įstatymus. Pastarieji galiojo iki 1995 metų.

Valstybinis socialinio draudimo įstatymas nustatė skirtingą privalomo socialinio draudimo tvarką asmenims, kurie dirba pagal darbo sutartis ir savarankiškai. Samdomąjį darbą dirbantys žmonės draudžiami visomis socialinio draudimo rūšimis, tuo tarpu savarankiškai dirbantys asmenys (t. y. asmeninių įmonių savininkai, advokatai ir notarai) privalomai draudžiami tik pensijų draudimu. Kitomis draudimo rūšimis jie gali draustis savarankiškai.

Įstatymas įtvirtino labai svarbią išimtį savarankiškai dirbantiems asmenims; ji galiojo iki 1995 m.: šie asmenys galėjo nemokėti socialinio draudimo įmokų, jeigu įstatymais nustatytos jų apmokestinamosios pajamos buvo mažesnės už minimalų darbo užmokestį arba įstatymų nustatyta tvarka nuo apmokestinimo buvo atleistos. Laikotarpiai, kuriais asmuo nemoka įmokų, neįskaitomi į jo socialinio draudimo stažą. Kitoks savarankiškai dirbančių asmenų draudimo mokeskis buvo pasirinktas dėl jų veiklos specifikos (šie asmenys neturi formalaus mėnesinio uždarbio) ir dėl sudėtingų techninių problemų (savarankiškai dirbančių asmenų registracija, jų pajamų apskaita)¹².

Tokiu būdu 1991 m. buvo įteisinta labai svarbi socialinio draudimo nuostata dėl skirtingo savarankiškai dirbančių asmenų socialinio draudimo statuso įvardijimo: pirma, jie buvo draudžiami ne visomis socialinio draudimo rūšimis, antra, gaudami arba deklaruodami mažas pajamas, jie iki 1995 metų buvo atleidžiami nuo socialinio draudimo įmokų mokėjimo, tačiau kartu buvo pašalinami ir iš socialinio draudimo sistemos. Faktiškai jie likdavo visiškai neapdrausti. Nemokėdami įmokų, jie nekaupė draudimo stažo. Vyresniems iš jų užteko ankstesniais metais įgyto stažo, bet dauguma jaunesniųjų, sulaukę pensinio amžiaus, galėjo netekti teisės gauti socialinio draudimo pensijos.

¹² Medaiskis T. Socialinė apsauga: kai kurie aspektai ir tendencijos // Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1999. Vilnius, 1999. P. 88.

Keičiantis užimtumo struktūrai, vis daugiau žmonių pereinant į verslą, ne kartą buvo keltas socialinio draudimo pajamų didinimo, didinant savarankiškai dirbančių asmenų įmokas, klausimas. Savarankiškai dirbantiems asmenims iki 1995 m. įmokų bazė buvo nustatoma remiantis jų deklaruotomis pajamomis.

Nustatyti pajamas šiai apdraustųjų kategorijai tapo labai sudėtinga, todėl nuo 1995 m. savarankiškai dirbantiems asmenims buvo nustatyti fiksuoto dydžio įmokų tarifai.

1999 m. priimtos socialinio draudimo įstatymo pataisos savarankiškai dirbančius asmenis (išskyrus patentininkus ir ūkininkus) įpareigoja draustis visai (ne tik bazinei) pensijai mokant įmokas, apskaičiuotas nuo jų deklaruojamų pajamų, bet nemažesnių kaip kiekvieno mėnesio minimali mėnesinė alga. Patentininkai buvo taip pat įtraukti į privalomą draudimą bazinei pensijai gauti, tačiau, kaip ir ūkininkai, nuo 1999 metų turi mokėti pusės bazinės pensijos dydžio įmokas. Nuo 2000 m. silpnų ūkių ūkininkai turi teisę mokėti tik dalį įmokos, tuo tarpu kita įmokos dalis dengiama iš valstybės biudžeto lėšų¹³.

Nuo 1995 m. buvo nuosekliai plečiamas ir kitu socialiniu draudimu privalomai draudžiamų asmenų kategorijų sąrašas, įtraukiant papildomas asmenų grupes. Taip siekiama įtraukti daugiau gyventojų į socialinio draudimo sistemą ir užtikrinti jiems socialinio draudimo teisių išsaugojimą, kai šie asmenys sulauktų pensinio amžiaus. 1996 m. valstybės lėšomis socialiniu draudimu pradėtos drausti motinos, auginančios vaikus iki 3 metų, o nuo 1999 metų – dvasininkai. Šie asmenys draudžiami tik socialinio draudimo bazinei pensijai gauti.

Svarbiausi socialinę saugą reguliuojančių įstatymų ir teisės aktų pakeitimai padaryti 1999–2000 metais. Didžiausios įtakos turintis socialinės saugos sistemai įstatymas – tai 1999 m. priimtas Pensijų fondų įstatymas, įsigaliojęs 2000 m. sausio 1 dieną. Šis įstatymas įteisina galimybę draustis papildomu pensiniu draudimu šalia valstybinio socialinio pensijų draudimo sistemos, t. y. savanoriškas dalyvavimas pensijų fonduose nėra alternatyva valstybiniam socialiniam draudimui. Nors įstatymas galioja metus, tačiau pensijų fondų, sudarančių gali-

¹³ LR įstatymas Nr. VII–1188 „Valstybinio socialinio draudimo įstatymo 2, 3, 4, 7, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, straipsnių pakeitimo ir papildymo 28 (1) straipsnių įstatymas“, 1999.05.18.

mybę gauti papildomų pajamų senatvėje, Lietuvoje kol kas neišsikūrė. Savanoriškas pensinis draudimas lėtai plėtojasi, nes nėra pakankamai skatinamas ir egzistuoja nepasitikėjimas privačiomis finansų institucijomis. Valstybėse, turinčiose ilgalaikę šios srities patirtį, taip pat egzistuoja pensijų fondo bankroto rizika.

Nuo 2000 metų pradžios privalomojo valstybinio socialinio draudimo įmokų tarifas padidėjo nuo 31 iki 34 proc. Nuo šio laikotarpio draudėjai moka 31 proc. (anksčiau mokėjo 30 proc.), o apdraustieji – 3 proc. (iki 2000 m. mokėjo 1 proc.) įmoką nuo darbo užmokesčio.

Šiuo metu įmokų tarifas paskirstytas taip:

- 25 proc. tenka pensijų draudimui (22,5 proc. iš draudėjų įmokų ir 2,5 proc. iš apdraustųjų sumokėtos įmokos dalies);
- ligos ir motinystės – 3,5 proc. (3 proc. iš draudėjų sumokėtų įmokų ir 0,5 proc. iš apdraustųjų);
- draudimo nuo nedarbo – 1,5 proc.;
- sveikatos draudimui – 3 proc.
- socialiniam draudimui nuo nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų – 1 proc.

Net ir padidintas socialinio draudimo įmokų tarifas Lietuvoje yra vienas mažiausių Europoje. Padidinus socialinio draudimo įmokų tarifą, tikėtasi išlaikyti valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą pusiausvyrą. Iš dalies šis tikslas buvo pasiektas.

Socialinės saugos sistemos raidai svarbus sprendimas buvo Vyriausybės nutarimas dėl Pensijų reformos koncepcijos patvirtinimo, priimtas 2000 metais. Remiantis šia koncepcija, buvo parengta ir pristatyta Pensijų reformos Baltoji knyga. Jos tikslas – suderinti socialinio draudimo pensijų sistemos finansinius srautus, kad sistema veiktų be finansinio deficito, pati save išlaikytų. Antras pensijų reformos tikslas – pakeisti pensijų sistemą, kad visi pensinio amžiaus sulaukę asmenys gautų didesnę darbo arba kitų pajamų, nuo kurių buvo mokomos socialinio draudimo įmokos, dalį. Šio tikslo pasiekti tikimasi įvedus privalomąjį kaupimą privačiuose pensijų fonduose.

Privalomąjį kaupimą numatyta įgyvendinti nedidinant dabar nustatyto pensijų draudimui skirto tarifo, t. y. dalis dabartinio einamųjų įmokų sistemos socialinio draudimo tarifo būtų perduota kaupiamajam pensijų draudimui pensijų fonduose.

Pensijų sistemos reformos koncepcijoje numatoma įvesti trijų pakopų pensijų sistemą:

- einamosiomis įmokomis ir mokesčiais finansuojamos pensijos,
- privalomojo kaupiamojo pensijų draudimo pensijos,
- savanoriško kaupimo pensijos.

5.2. Socialinė parama

Pagrindinis reikalavimas, kuris buvo keliamas socialinės paramos sistemai – teikti socialinę pagalbą įvairiomis ne pinigų formomis ir globos pinigais žmonėms, kurie negali patys savimi pasirūpinti. Šias paslaugas gali gauti įvairios žmonių grupės: vieniši senyvo amžiaus žmonės, socialinių problemų turinčios šeimos, tėvų globos netekę našlaičiai ir kt.

1994 m. buvo numatytos pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus¹⁴. Numatytos ir įstatymais įteisintos vienkartinės pašalpos gimus kūdikiui, nėštumo pašalpos besimokančioms moterims, šeimos pašalpa, vaiko globos pašalpa, pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti, našlaičių stipendija ir kitos.

Lietuvos Respublikos Vyriausybė 1997–2000 metų veiklos programoje numatė padidinti paramą šeimoms, auginančioms vaikus, pirmiausia – turinčioms mažas pajamas.

Siekiant tikslo, kurį Socialinės apsaugos ir darbo ministerija 2000 m. įvardijo strateginiu, teikiant socialinę paramą, t. y. „Siekti efektyvios socialinės paramos bei užtikrinti socialiai pažeidžiamų gyventojų grupių socialinę integraciją“, vykdomas gyventojų aprūpinimas ortopedijos ir kompensacine technika¹⁵, numatytos lėšos socialinių paslaugų plėtrai ministerijai pavaldžiose institucijose, papildoma parama socialiai pažeidžiamoms gyventojų grupėms, socialinių paslaugų infrastruktūros plėtra, socialinių paslaugų teikimas nevyriausybinių organizacijų veikų dienos centruose ir t. t.

Nuo 2002 m. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija vykdo socialinių paslaugų teikimo reformą, kurios tikslas – sudaryti teises,

¹⁴ Lietuvos Respublikos valstybinės pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus // Valstybės žinios. 1994. Nr. 89–1706.

¹⁵ 2000 m. balandžio 14 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 430 „Dėl gyventojų aprūpinimo ortopedijos technika kompensavimo tvarkos“.

administracines ir finansines galimybes numatyti, organizuoti ir teikti socialines paslaugas to stokojantiems asmenims.

Socialinė parama finansuojama iš valstybės ir savivaldybių lėšų, kurios surenkamos iš bendrųjų mokesčių. Ji teikiama gyventojams, remiantis dviem skirtingais principais: kategoriniu, kai remiamos tam tikros gyventojų grupės, nepaisant jų pajamų (šeimos pašalpos, socialinė (šalpos) pensija, laidojimo pašalpa), ir pajamų testavimo, kai remiami tie gyventojai, kurių pajamos mažesnės už tam tikrą vyriausybės nustatomą dydį (socialinė pašalpa, šildymo išlaidų kompensacija, kitos vienkartinės savivaldybių išmokos). Socialinė parama gali būti teikiama pinigais ir natūriniėmis paslaugomis (socialinės globos įstaigos, senelių, invalidų, našlaičių globos namai, dienos centrai, nakvynės namai, pagalba namuose, slauga namuose).

Šiuo metu socialinės paramos, kurią teikia savivaldybės, struktūroje vyrauja išmokos pinigais. Pašalpų, mokamų vidutiniškai viename gyventojui, dydis kai kuriuose miestuose ir rajonuose skyrėsi net tris kartus. Pavyzdžiui, Vilniuje ir Klaipėdoje pinigines pašalpas 1999 m. gavo apie 11 proc. šeimų, Visagine – apie 12 proc., kai kuriuose Respublikos rajonuose pinigines pašalpas gauna apie 30 proc. šeimų: Šilalės rajone – 33 proc., Skuodo – 29 proc., Kelmės – 28 proc. šeimų.

Vidutiniškai kiekvienam Lietuvos gyventojui 1999 m. teko apie 97 litus įvairių pašalpų.

5.3. Socialinės saugos teisės Lietuvoje įtvirtinimo pagrindiniai etapai

Socialinės saugos plėtrą Lietuvoje sąlyginai galima suskirstyti į keletą etapų. Kiekvienas jų atspindi valstybės ekonomikos kilimą, atsirandančias papildomas galimybes teikti gyventojams vis konkretesnes socialinės saugos paslaugas plačiąja prasme.

5.3.1. I etapas. 1990–1991 metų pensijų reforma

1990 metais Lietuvoje pradėtos socialinės saugos politikos kryptys buvo orientuotos teisinga linkme į institucinį socialinio draudimo ir socialinės paramos sričių atskyrimą, prioritetų suteikimą draudimo principams, skatinusiems darbo poreikį ir paiešką, minimalaus pragy-

venimo lygio užtikrinimą ir socialinių išmokų pritaikymą prie dažnos infliacijos.

Vienas pagrindinių šio etapo bruožų buvo tas, kad 1990 m. spalio 23 d. priimtas ir įsigaliojęs *Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas* numatė socialinės saugos sistemos struktūrą, pažymėdamas, kad visuomenės socialinio aprūpinimo pagrindas yra *valstybinio* socialinio aprūpinimo sistema, bet greta jos gali egzistuoti įvairios privačios ir visuomenės socialinio aprūpinimo sistemos¹⁶. Pažymima, kad valstybinio socialinio aprūpinimo sistema, kurią sudaro privalomas (valstybinis) socialinis draudimas ir socialinis aprūpinimas bei socialinė šalpa (parama) iš valstybės lėšų, apima visus Lietuvos Respublikos gyventojus. Socialinis draudimas finansuojamas specialiomis įmokomomis ir moka su tomis įmokomis susijusias išmokas, o socialinė parama teikiama išmokomis pinigais ir ne pinigais, įskaitant ir socialines paslaugas.

Nustatyta, kad valstybinis socialinis draudimas finansuojamas darbdavių ir apdraustųjų įmokomis, patenkančiomis į savarankišką socialinio draudimo biudžetą, kuris nėra traukiamas į valstybės ir savivaldybių biudžetus. Įtvirtinama, kad socialinio draudimo įmokų tarifus nustato Lietuvos Respublikos Vyriausybė, o už valstybės socialinę politiką ir socialinio aprūpinimo sistemos funkcionavimą atsakinga Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Nustatomos profesinės pensijos, mokamos iš valstybės biudžeto lėšų – tai pensijos kariškiams ir jiems prilygintiems asmenims, karo ir karinės tarnybos invalidams bei jų šeimų nariams. Anksčiau šiems asmenims, nedraustiems valstybiniu socialiniu draudimu arba draustiems trumpesnę laiką, nei numato pensijų įstatymas, buvo mokamos socialinės pensijos¹⁷.

1990 m. liepos 28 d. priimtas *Lietuvos Respublikos gyventojų pensinio aprūpinimo gerinimo įstatymas* numatė galimybę asmenims, sulaukusiems senatvės arba tapusiems invalidais ir neturintiems teisės gauti socialinio draudimo pensiją dėl reikiamo draudimo stažo nebuvimo, gauti šalpos (socialinę) pensiją, mokamą iš valstybės biudže-

¹⁶ Lietuvos Respublikos Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas, 1990–10–23. // <http://www.lrs.lt>

¹⁷ Lietuvos Respublikos Valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas, 1990–10–23. // <http://www.lrs.lt>

to. Iki 1995 m. šios pensijos gavėjų turtinė padėtis nebuvo testuojama – ši pensija buvo mokama besąlygiškai. Šiuo įstatymu buvo reglamentuotas visų rūšių pensijų, paskirtų iki tol, padidinimas, minimalūs pensijų dydžiai, skyrimas ir tvarka¹⁸. Priėmęs šį teisės aktą, įstatymų leidėjas netrukus turėjo jį taisyti, nes buvo suvokta, kad kai kurie nustatyti ekonominiai dydžiai, susiję su pensijomis, gali būti pragaištingi į sunkią padėtį atsidūrusiai Lietuvai. 1990 m. lapkričio 15 d. priimtas minėto įstatymo 6 straipsnio pakeitimas buvo susijęs su minimalios senatvės pensijos dydžio nustatymu – anksčiau buvęs minimalios senatvės pensijos susiejimas prie 100 procentų minimalaus darbo apmokėjimo dydžio buvo pakeistas jį derinant prie 80 procentų minimalaus gyvenimo lygio¹⁹.

Pirmojo pensijų sistemos reformos etapo pradžioje – 1990 m. buvo nustatyti socialinio draudimo įmokų tarifai: darbdaviams – 30 procentų darbo užmokesčio dydžio, darbuotojams – 1 procentas darbo užmokesčio dydžio, savarankiškai dirbantiems asmenims – 23 procentai pasirinktos sumos, kuri negali būti mažesnė už minimalų darbo užmokestį. Jie nekito beveik dešimtį metų.

1991 m. priimtas vienas iš svarbiausių socialinės saugos teisės aktų – *Valstybinio socialinio draudimo įstatymas* numatė valstybinio socialinio draudimo išmokų rūšis, skirtingą samdomųjų darbuotojų ir savarankiškai dirbančių asmenų socialinio draudimo tvarką, finansavimo ir administravimo sistemą. Šis įstatymas numatė skirtingą privalomo socialinio draudimo tvarką asmenims, dirbantiems pagal darbo sutartis ir savarankiškai. Samdomąjį darbą dirbantys žmonės draudžiami visomis socialinio draudimo rūšimis, o savarankiškai dirbantys asmenys kaip antai personalinių įmonių savininkai, ūkininkai, advokatai ir notarai, privalomai draudžiami tik pensijų draudimu. Kito mis draudimo rūšimis jie galėjo draustis tik savanoriškai²⁰.

Minėtas įstatymas numatė išimti savarankiškai dirbantiems asme-

¹⁸ Lietuvos Respublikos gyventojų pensinio aprūpinimo gerinimo įstatymas, 1990–07–28. // <http://www.lrs.lt>

¹⁹ Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Respublikos gyventojų pensinio aprūpinimo gerinimo įstatymo dalinio pakeitimo, 1990–11–15. // <http://www.lrs.lt>

²⁰ Guogis A., Bernotas D., Ūselis D. Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą. Vilnius, 2000. P. 46.

nims, leidžiančią jiems nemokėti socialinio draudimo įmokų, jeigu įstatymais nustatytos jų apmokestinamosios gaunamos arba deklaruojamos pajamos buvo mažesnės už minimalų darbo užmokestį (MDU). Tokiu būdu įmokų bazė šiems asmenims buvo nustatoma remiantis jų deklaruotomis pajamomis, gautomis iš profesinės veiklos, o įmokų dydis sudarė 23 procentus nuo pasirinktos sumos, kuri negalėjo būti mažesnė už 1 MDU. Šis laikinas, galiojęs iki 1995 m., socialinio draudimo įmokų modelis savarankiškai dirbančių asmenų atžvilgiu buvo pasirinktas dėl jų veiklos specifikos, nes šie žmonės neturėjo formalaus mėnesinio uždarbio ir nuolatinių pajamų.

Esminė reforma socialinio draudimo administravimo srityje buvo pradėta dar iki Nepriklausomybės atkūrimo dienos, t. y. vasario 13 d., kai Aukščiausios Tarybos nutarimu buvo įteisintas socialinio draudimo sistemos perėmimas iš Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos ir šakinių respublikinių profsąjungų komitetų, perduodant tas sistemas naujai įkurtai Vyriausiajai valstybinio socialinio draudimo valdybai prie Darbo ir socialinio aprūpinimo ministerijos. Ši valdyba tapo atsakinga už valstybinio socialinio draudimo funkcijų vykdymą Lietuvoje²¹.

Reforma buvo būtina, nes tuo metu jau ryškėjo tendencijos, liudijančios artėjančių buvusios vientisos valstybinių profesinių sąjungų sistemos nepajėgumą ir žlugimą.

Socialinio draudimo biudžeto savarankiškumas ir atskyrimas nuo nacionalinio biudžeto reiškė tai, kad jo lėšos pradedamos naudoti išimtinai tik įstatymų reglamentuotomis ir aiškiai socialinę paskirtį turinčioms socialinio draudimo išmokoms mokėti. Visa tai turėjo užtikrinti šio biudžeto lėšų neliečiamumą ir pašalinti bet kokias galimybes naudoti šias lėšas pašaliniais tikslais. Pirmasis savarankiškas socialinio draudimo biudžetas buvo patvirtintas 1991 metams.

1990–1991 m. vykdytas pirmasis pensijų reformos etapas buvo reikšmingas Lietuvos valstybei, nes šiuo laikotarpiu buvo įteisinti pagrindiniai naujos socialinio draudimo sistemos pamatai, davę galimybę toliau plėsti šios sistemos reformą.

²¹ Nekrošius I., Kunca V. Lietuvos socialinio draudimo sistema ir jos plėtojimo kryptys // Teisės problemos. Vilnius, 1994. Nr. 3. P. 17.

5.3.2. II etapas. 1994–1995 metų pensijų reforma

Antrasis pensijų reformos etapas reikšmingas tuo, kad 1994 m. liepos 18 d. buvo priimtas *Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas* (įsigaliojęs 1995 m. sausio 1 d.), reglamentavęs valstybinių socialinio draudimo pensijų rūšis (valstybinės socialinio draudimo senatvės, invalidumo, našlių ir našlaičių), pensijų sandarą, apskaičiavimo ir mokėjimo tvarką. Buvo sugriežtinti draudimo stažo, o kartu ir įmokų mokėjimo laikotarpio reikalavimai, įteisintas pensinio amžiaus didinimas.

Pagal šį įstatymą socialinio draudimo pensiją sudaro dvi dalys – visiems vienodo dydžio bazinė pensija ir papildoma dalis, susijusi su ankstesnėmis pensininko pajamomis ir stažu. Iki 1995 m. pensijų dydžiai dėl didelės infliacijos ir mažų pensijų indeksavimo siekiant apsaugoti mažas pensijas gaunančius asmeninis buvo labai suvienodėję, o tai jau kvestionavo socialinio teisingumo principą, todėl pensijų diferencijavimą buvo bandoma atkurti per papildomą pensijos dalį²².

Šio įstatymo straipsniai dėl pensinio amžiaus didinimo buvo susiję su socialiniam draudimui nepalankia gyventojų amžiaus struktūra, nes mažas gimstamumas pradėjo lemti visuomenės senėjimą ir didinti socialinio draudimo sistemos išlaidas. Iki 1995 m. sausio 1 d. į pensiją galėjo išeiti vyrai, sulaukę 60 metų, ir moterys, sulaukusios 55 metų. Įsigaliojus šiam įstatymui, senatvės pensijos amžius kasmet buvo ilginamas keturiais mėnesiais moterims ir dviem mėnesiais vyrams.

Bazinės pensijos dydis šiame įstatyme buvo siejamas su minimaliu pragyvenimo lygiu (MGL), t. y. bazinė pensija negali būti mažesnė nei 110 procentų MGL.

Antrajame pensijų reformos etape sugriežtinta teisė gauti senatvės pensiją ją padarius neatsiejamą nuo privalomų socialinio draudimo įmokų mokėjimo.

1995 m. sausio 1 d. įsigaliojo nuostata, nustatanti senatvės pensininkams visos paskirtosios pensijos mokėjimą, jei jie uždirba ne mažiau kaip 1,5 minimalaus mėnesinio atlyginimo (MMA).

1995 m. reformuota šalpos (socialinių) pensijų skyrimo tvarka.

²² Guogis A., Bernotas D., Ūselis D. Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą. Vilnius, 2000. P. 50.

1994 m. lapkričio 29 d. priimtu *Lietuvos Respublikos šalpos (socialinių) pensijų įstatymu* reglamentuotos šios rūšies pensijų gavėjų rūšys, pensijų dydžiai, mokėjimo šaltiniai, pensijų skyrimas, mokėjimo tvarka ir terminai. Pirmiausia buvo susiaurinta teisė gauti šalpos (socialinę) pensiją. Ši teisė palikta tiems, kurie iš tikrųjų negali eiti į darbo rinką, t. y. invalidai, tapę jais nuo vaikystės arba mokymosi metu, tėvai, slaukę vaiką invalidą, daugiavaikės motinos ir pan. Ši reforma buvo būtina, nes anksčiau galiojusi sistema leido gauti šalpos pensiją socialinio draudimo įmokų nemokėjusiems asmenims, o tai nebuvo socialiai teisinga. Buvo nustatyta, kad šalpos (socialinės) pensijos mokamos iš valstybės biudžeto ir už šių pensijų skyrimą bei mokėjimą yra atsakingos miestų (rajonų) savivaldybių globos ir rūpybos institucijos²³.

1994 m. gruodžio 13 d. priimtas *Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymas* numatė tris šiems pareigūnams ir kariams skiriamų pensijų rūšis: už tarnybą, invalidumo bei našlių ir našlaičių²⁴. Pažymima, kad tarnaujantiems pareigūnams, kariams ir pensininkams, gaunantiems visišką valstybės išlaikymą, valstybinės pensijos nemokamos, išskyrus našlių pensijas pareigūnams ir kariams.

1994 m. gruodžio 22 d. priimtu *Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymu* (įsigaliojo 1995 m. sausio 1 d.) buvo įtvirtintos Lietuvos Respublikos valstybinės pensijos, mokamos iš valstybės biudžeto. Kai kurios jų egzistavo ir anksčiau, bet tik 1994 m. buvo įteisintas valstybinių pensijų atskyrimas nuo socialinio draudimo pensijų. Pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos, nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos skiriamos pagal šį įstatymą, o Respublikos Prezidento, pareigūnų ir karių bei mokslininkų valstybinės pensijos buvo skiriamos pagal atskirus Lietuvos Respublikos įstatymus. Šios valstybinės pensijos priskiriamos specialiosioms (papildomoms) išmokoms, mokamoms atsižvelgiant į atskirų asmenų nuopelnus Lietuvos valstybei, baigusius tarnybą kariams ir pareigūnams, mokslininkams ir nukentėjusiems asmenims. Šios išmokos neturi nieko bendra nei su so-

²³ Lietuvos Respublikos šalpos (socialinių) pensijų įstatymas, 1994–11–29. // <http://www.lrs.lt>

²⁴ Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymas, 1994–12–13. // <http://www.lrs.lt>

cialiniu draudimu, nei su socialine parama ir skiriamos papildomai, nepaisant gaunamų socialinio draudimo išmokų. Buvo nustatyta pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinių pensijų kvota vieneriems metams.

Pagal 1994 m. gruodžio 22 d. *Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinąjį įstatymą* mokslininkams numatytos šios sąlygos, norint gauti mokslininko valstybinę pensiją: suteiktas arba nosterifikuotas mokslo laipsnis arba pedagoginis mokslo vardas, nedirbimas pagal darbo sutartį, senatvės pensinis amžius arba pripažinimas I arba II grupės invalidais, ne mažesnis kaip 10 metų daktaro arba habilituoto daktaro darbo stažas. Pagal šį įstatymą mokslininkų valstybinės pensijos pradėtos skirti nuo 1995 m. sausio 1 d., o mokslininkų rentų skyrimas ir mokėjimas nuo tos datos buvo nutrauktas²⁵.

Lietuvoje pensijų reforma iš esmės buvo pertvarkyta 1994–1995 metais, kai pradėjo veikti pirmieji Lietuvos Respublikos pensijų įstatymai. Vykdomos pensijų reformos principai padėjo išspręsti aktualiausias to meto problemas, todėl 1995–1998 metais pensijų sistema gana gerai funkcionavo, nuolat didėjo pensijos²⁶. Šiuo etapu visiškai nustojo galioti sovietiniai (su pataisomis) pensijų įstatymai.

5.3.3. III etapas. 1999–2000 metų pensijų reforma

1999–2000 metų pensijų reformos etapas svarbus tuo, kad buvo sukurta teisinė bazė socialiniam draudimui kaupiamuosiuose pensijų fonduose, toliau tobulinama socialinio draudimo sistema, kuriama pensijų reformos koncepcija.

Nuo 1999 m. sausio 1 d. buvo praplėstas socialinio draudimo įmokų mokėtojų sąrašas, Lietuvos Respublikos Vyriausybei priėmus nutarimą, dirbančius asmenis (advokatus, jų padėjėjus, notarus, pagal patentus dirbančius asmenis ir kt.) savarankiškai prilyginusį individualių įmonių savininkams. Seimas pritarė Vyriausybės teikiamam *Valstybinio socialinio draudimo įstatymo* pakeitimui, numačiusiam, kad savarankiškai dirbantys asmenys, išskyrus dirbančius pagal patentus, yra

²⁵ Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas, 1994–12–22. // <http://www.lrs.lt>

²⁶ Socialinis pranešimas, 1999. // Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Vilnius, 2000. P. 59.

draudžiami visai pensijai mokant 25 procentų dydžio įmokas nuo deklaruojamų pajamų, ne mažesnių kaip minimali mėnesinė alga. Gegužės 18 d. priimta to paties įstatymo pataisa numatė palankesnes sąlygas draustis privalomuoju socialiniu draudimu ūkininkams, atsižvelgiant į jų ekonominį pajėgumą. Tai reiškia, kad nuo 2000 m. sausio 1 d. ekonomiškai silpnų ūkių ūkininkai galėjo mokėti 20 procentų bazinės pensijos dydžio socialinio draudimo įmokas, o kita įmokos dalis dengiama iš valstybės biudžeto lėšų²⁷.

Dešimtį metų nesikeitę socialinio draudimo įmokų tarifai buvo padidinti 1999 m. gruodžio 29 d. Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto 2000 metų rodiklių patvirtinimo įstatymu, nustatančiu, kad draudėjų bendrasis valstybinio socialinio draudimo įmokų tarifas bus 31 procentas, apdraustųjų – 3 procentai.

1999 metais buvo pasiūlyta supaprastinti valstybinių socialinio draudimo pensijų gavimo sąlygas priešpensinio amžiaus žmonėms ir neįgaliesiems. Įgyvendinant Pagyvenusių žmonių metų veiksmų programą, panaikintos papildomos sąlygos valstybinei socialinio draudimo senatvės arba invalidumo pensijai gauti, susijusios su valstybiniu socialinio draudimo stažu.

Nuo 1999 m. spalio 1 d. valstybės lėšomis bazinei pensijai gauti pradėti drausti motina arba tėvas, nedirbantys ir neturintys vaiko priežiūros atostogų, auginantys vaiką iki trijų metų bei tradicinių ir kitų valstybės pripažintų religinių bendruomenių ir bendrijų dvasininkai, tik vienuolyne dirbantys vienuoliai. Nuo 2000 m. sausio 1 d. valstybiniu socialinių pensijų draudimu valstybės lėšomis pradėti drausti visiškai negalią turinčių neįgaliųjų tėvai, globėjai arba rūpintojai, ir ne tik privalomosios nuolatinės pradinės karo tarnybos, bet ir alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos kariai valstybinės socialinio draudimo pensijos pagrindinei daliai (bazinei pensijai) gauti. Ši *Valstybinių socialinių draudimo pensijų įstatymo* pataisa turėtų paskatinti slaugyti visiškai negalios invalidus namuose, suteiks invalidų slaugytojams tam tikras socialines garantijas ir galimybę ateityje gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją. Minėtiems asmenims šie draudimo laikotarpiai bus įskaitomi į socialinio draudimo stažą senatvės arba invalidumo pensijoms gauti.

²⁷ Socialinis pranešimas, 1999. // Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Vilnius, 2000. P. 54.

1999 m. gruodžio 30 d. Lietuvos Respublikos *Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo* pataisomis praplėstas asmenų, draudžiamų privalomuoju socialiniu draudimu, sąrašas. Šie įstatymo pakeitimai ir papildymai palietė asmenis, dirbančius pagal diplomato tarnybos arba terminuotas diplomato tarnybos bei viešojo administravimo valstybės tarnybos sutartis.

1999 m., pablogėjus šalies ekonominei būklei, pensijų sistemos funkcionavimui kilo grėsmė dėl vis blogėjančio įmokų mokėtojų ir išmokų gavėjų netolygaus santykio, kuris buvo nulemtas visuomenės senėjimo ir socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų mažėjimo. Vieną iš priemonių, padėsiančių suderinti valstybinio socialinio draudimo fondo deficitinį biudžetą, pasiūlė Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, kuriai 2000 metų pabaigoje pritarė Seimas. Pasiūlymo esmė – apriboti visos pensijos mokėjimą dirbantiems pensininkams. Įstatymo pakeitimai numatė, kad dirbantiems pensininkas, turintiems būtinąją senatvės pensijai gauti valstybinio socialinio draudimo stažą, bus mokama tik pagrindinė valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos dalis. Dirbantiems pensininkams ir neturintiesiems būtinąją senatvės pensijai valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo senatvės pensija visai nebuvo mokama²⁸. Ši priemonė buvo sukėlusi daug nepasitenkinimo tuometinės Vyriausybės ir Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos atžvilgiu, tačiau nereikia pamiršti, kad šios įstatymo pataisos buvo siūlomos įgyvendinti daug anksčiau.

1999 m. birželio 3 d. Seime buvo priimtas *Lietuvos Respublikos pensijų fondų įstatymas* (įsigaliojęs 2000 m. sausio 1 d.)²⁹. Taip atsirado teisinis pagrindas naujai pensinio draudimo pakopai – pensijų draudimui privačiuose pensijų fonduose. Suprantama, kad ši pensijų draudimo sistema realiai bus veiksminga tik jaunesniajai gyventojų kartai.

Pensijų fondo įstatymo priėmimu nesibaigė pensijų sistemos reforma, ir 2000 m. balandžio 26 d. Vyriausybė pritarė *Pensijų sistemos reformos koncepcijai*, sudarė specialią komisiją pensijų sistemos reformos projektui parengti. Koncepcijoje siekiama ilgalaikio pensijų reformos tikslo – pakeisti pensijų sistemą taip, kad sulaukę pensinio

²⁸ Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas, 2000–12–29. // <http://www.lrs.lt>

²⁹ Lietuvos Respublikos pensijų fondų įstatymas, 1999–06–03. // <http://www.lrs.lt>

amžiaus žmonės gautų didesnes pajamas nei iki šiol ir ši sistema tap-
tų gyvybinga, apimančia visus gyventojus³⁰. Siekiama finansiškai su-
derinti socialinio draudimo pensijų sistemą, kad ji veiktų be finansi-
nio deficito, patraukti pensijų sistemoje dalyvaujančius žmones pri-
vataus pensijų kaupimo idėja.

Trečiasis 1999–2000 metais atliktas pensijų reformos etapas buvo
svarbus tuo, kad buvo pasiruošta toliau tobulinti pensijų sistemą, iš
esmės remiantis kaupiamųjų pensijų fondais.

5.4. Kaupiamosios pensijos

Apžvelgiant socialinės reformos pagrindinius etapus Lietuvoje ir
jos bruožus, būtina aptarti kaupiamųjų pensijų ypatumus, nes ši pen-
sijų forma perspektyvi ir aktuali, ypač jaunesniojo amžiaus žmonėms.

Kaupiamųjų pensijų schemos turi ne tik palengvinti valstybinio
socialinio draudimo pensijų našta, bet ir teigiamai paveikti makroe-
konomikos plėtotę. Šie pensijų fondai turėtų teigiamai veikti taupy-
mą ir investicijas. Galimi neigiami reiškiniai gali būti tai, kad kaupia-
mųjų pensijų schemų atsiradimas bus susijęs su padidėjusios diskri-
minacijos pavojumi, nes žmonės susiskirstys į tuos, kurie toms sche-
moms priklauso, ir tuos, kurie joms nepriklauso³¹. Taigi šių pensijų
egzistavimas gali padidinti pensininkų gyvenimo lygio diferenciaciją.
Kaupiamųjų pensijų fondų plėtojimas pats savaime nepadidins pen-
sijų. Pensijų reformos koncepcijoje numatoma, kad kaupiamoji pen-
sija plėsis mažinant esamą socialinio draudimo sistemą. Vadinasi, iš
abiejų sistemų mokama pensijų suma gali būti didesnė už dabartinės
pensijas tik tuo atveju, jei pensijoms teks didesnė negu dabar ben-
drojo vidutinio produkto dalis. Tikimasi, kad paplitus kaupiamųjų
pensijų fondui Lietuvoje, senėjančios visuomenės išlaikymo išlaidos
ne sumažės, bet bus perkeltos nevalstybiniais sektoriui.

Galimos dvi kaupiamųjų fondų formos: privalomasis kaupiamas-
sis draudimas ir savanoriškas kaupiamasis draudimas. Pasirinkus pri-
valomojo kaupiamajo draudimo schemą, sustiprinama jo reikšmė ir

³⁰ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl pensijų sistemos reformos kon-
cepcijos patvirtinimo“, 2000–04–26. // <http://www.lrs.lt>

³¹ Poškutė V. Papildomų pensijų įtaka ekonomikai // *Ekonomika*. 1998. Nr. 45.

senatvės aprūpinimui, ir kapitalo rinkos plėtrai, tačiau aiškiai apribojama asmens pasirinkimo laisvė ir jo iniciatyva. Kita vertus, valstybė, priversdama asmenį rinktis būtent šią taupymo formą, prisiima ir atsakomybę už šios sistemos veikimą.

Mažiausias lėšų paskirstymas pasiekiamas kaupiamųjų pensijų fondą organizuojant pagal apibrėžtų įmokų schemą, t. y. kai kiekvienam apdraustajam atidaroma individuali pensijų sąskaita, kurioje kaupiamos asmens įmokos ir pajamos, investuojant tas įmokas. Sulaukus senatvės amžiaus, iš šios sąskaitos mokama pensija.

Pasaulyje vis labiau plinta viešieji pensijų fondai, kurie nėra susiję su kuria nors konkrečia įmone ir veikia komerciniais pagrindais.

Kaupiamųjų pensijų sistema turi daug pranašumų:

- ji leis sutelkti dideles lėšas ir dėl to bus galimos ilgalaikės investicijos, kapitalo rinkos ir infrastruktūros plėtra;

- paskirstys visuomenėje socialinę riziką: blogai dirbant vienai sistemai, kita gerai dirbanti sistema išlygins rizikos laipsnį, taigi žmonių aprūpinimas senatvėje bus stabilesnis ir mažiau rizikingas;

- sistema patraukli psichologiniu požiūriu, nes susidaro įspūdis, kad mokama į „savo“ sąskaitą, o ne į bendrą;

- sistema sudaro galimybę (ir daugelyje šalių ja naudojamosi) išeiti į pensiją kliento pageidaujamu laiku, o ne būtinai sulaukus pensinio amžiaus, kaip numato Lietuvoje diegiamas modelis. Taigi pats suinteresuotas asmuo sprendžia, kada jam eiti į pensiją. Dažniausiai jis atsižvelgia į paskaičiuoto anuiteto (t. y. išmokos iki gyvos galvos) dydį;

- sukaupta pensija yra paveldima.

Būtina pažymėti ir keletą neigiamų kaupiamųjų pensijų fondo ypatumų:

- fondas atitrauks dalį lėšų iš socialinio draudimo fondų;

- padidins kapitalo pasiūlą. Investicijų į Lietuvos vertybinius popierius atveju pensijų išmokų problema užkraunama ateities kartoms;

- didėjant kapitalui, didės fondų įtaka, o tai gali neigiamai veikti socialinę politiką;

- reali grėsmė užsienio kapitalo vyravimui (Čilės atvejis);

- išmokoms įtakos turės rinkos svyravimai. Skirtingu laiku išėjusieji į pensiją, nors ir vienodas įmokas mokėję, gaus skirtingas pensijas;

- sistema neišsprendžia problemų tų, kurių pajamos mažos.

Remiantis Vertybinių popierių komisijos duomenimis, iki 2004 m. liepos 1 d. per du pensijų kaupimo sutarčių pasirašymo etapus Lietuvoje pasirašyta 595 398 sutarčių. Jų skaičius rodo pensijų kaupimo sutarčių populiarumo didėjimą.

2004 m. „Sodra“ planuoja šalies privačioms pensijų kaupimo bendrovėms pervesti 178,5 mln. litų. Vėliau lėšos į jas bus pervedinėjamos kas ketvirtį.

Įmokos kaupiamajam draudimui 2004 m. sieks 2,5 proc., t. y. tiek pat, kiek socialiniam pensijų draudimui moka pats apdraustasis. Kaupiamųjų įmokų tarifai kasmet laipsniškai bus didinami po 1 proc., kol pasieks 5,5 proc., o tai įvyks 2007 metais.

6. LIETUVOS RESPUBLIKOS PENSIJŲ FONDAS IR PENSIJŲ SANDARA

Nei įstatymuose, nei teisinėje literatūroje nerasime tikslaus pensijų arba pensijų fondo apibrėžimų. Nėra jų ir Europos Sąjungos dokumentuose. Šis paradoksas atvejis yra dėl pensijų fondo prigimties dvilypumo – pensijų fondas yra pelno siekianti organizacija, kuri kartu turi nesiekiančios pelno institucijos statusą³². Siūlytinas apibrėžimas, atitinkantis Europos Sąjungos sutarties 58, 85, 86 straipsnius, jos pensijų fondas – tai nepelno organizacija, kuri valdo schemą, papildančią pagrindinę privalomąją schemą, veikia kaupimo principu, tačiau pagal taisykles, nustatytas valstybinės valdžios ir yra ekonominis vienetas. Ten pabrėžiama, kad socialinė sauga nėra laikoma įmone, t. y. organas, valdantis privalomąją socialinę saugą, nėra įmonė.

Pensijų fondų steigimo pradžia siekia XVIII amžių. Jų būtinybė atsirado todėl, kad dirbantieji (tiek darbininkai, tiek tarnautojai) neuždirdavo lėšų, kurios padėtų jiems senatvėje visavertiškai spręsti savo socialines problemas. Individualus taupymas šių problemų neišspręsdavo. Dėl šios priežasties vietoje individualių taupymo formų pradėti steigti visuomeniniai pensijų ir pašalpų fondai, kurių tikslas – aprūpinti žmones senatvėje arba kitais socialinės rizikos materializavimosi atvejais, o asmens mirties atveju – jo šeimą. Sudarant fondus, dalyvauja ne tik dirbantieji, bet ir valstybė.

Lietuvoje pensijų ir pašalpų fondai pradėti steigti nuo 1925 m., kai buvo išleistas pirmasis įstatymas, tvarkantis karių pensijas ir pašalpas. Vėliau įsteigtas valstybės įstaigų etatinių tarnautojų pensijų fondas, kiek vėliau – Kauno m. savivaldybės tarnautojų pensijų ir pašalpų fondas.

Karių pensijų fondas aprūpindavo senatvės ir invalidumo pensi-

³² Morkūnienė A. Pamatai ir prielaidos gyvybingiems pensijų fondams. Pranešimas. Vilnius, 1997 m. kovo 3–4 d.

ja karius arba, jiems mirus, jų šeimos narius. Senatvės pensija buvo mokama ištarnavus ne mažiau kaip 20 metų ir sudarydavo 50 proc. gauto atlyginimo. Archyvų duomenimis, 1931 m. karių pensiją gavo 136 kariai, 1936 m. – 302 asmenys.

Valstybės tarnautojų pensijų fondas savo nariams skirdavo senatvės pensijas tada, kai tarnautojas ištarnaudavo ne mažiau kaip 25 metus. Pensijos dydis sudarė 60 proc. pagrindinės algos. Ištarnavusiems ilgesnį laiką, pensija buvo didinama 1–2 proc. ir galėdavo siekti 75 proc. buvusios pagrindinės algos.

Savivaldybės tarnautojų pensiniu aprūpinimu ilgą laiką buvo visai nesirūpinama. Vėliau, 1929 m., keičiant savivaldybės įstatymą, jų pensinis statusas buvo prilygintas valstybės įstaigų tarnautojų statusui, tačiau realiai ši nuostata nefunkcionavo³³.

Trumpai apžvelgsime pagrindinius tris pasaulinėje praktikoje taikomus privačių pensijų fondus. Vienas jų – anglosaksiškasis pensijų fondas. Jis siekia pelno ne sau, o savo nariams, todėl šio tipo pensijų fondai prilyginami ne pelno siekiančioms organizacijoms. Šios sistemos fondai veikia kaip juridinis vienetas pagal principus:

- fondai privatūs arba mišrūs,
- lėšos atskirtos nuo įmonės lėšų,
- veikia prie įmonių,
- taiko apibrėžtų išmokų sistemą,
- siekia finansinių ir socialinių tikslų.

JAV pensijų fondas savo prigimtimi artimas anglosaksiškejai, tačiau nagrinėjamas kaip sistema, veikianti tik jai būdingoje teritorijoje ir turinti tik jai vienai būdingų bruožų. Šis pensijų fondas, būdamas jaunesnis laiko požiūriu, išvengė anglosaksiškojo fondo kai kurių trūkumų. Dauguma pensijų fondų veikia kaip investicinės bendrovės, tačiau naudojasi pensijų fondams taikomomis lengvatomis, o turto valdymas perduodamas valdymo įmonei. Šių pensijų fondų veikimo principai analogiškai anglosaksiškejai variantui. JAV populiariąja individualūs, t. y. ne prie konkrečios įmonės veikia pensijų fondai, kuriuose atidaromos sąskaitos visiems, kurių tenkina siūlomų paslaugos.

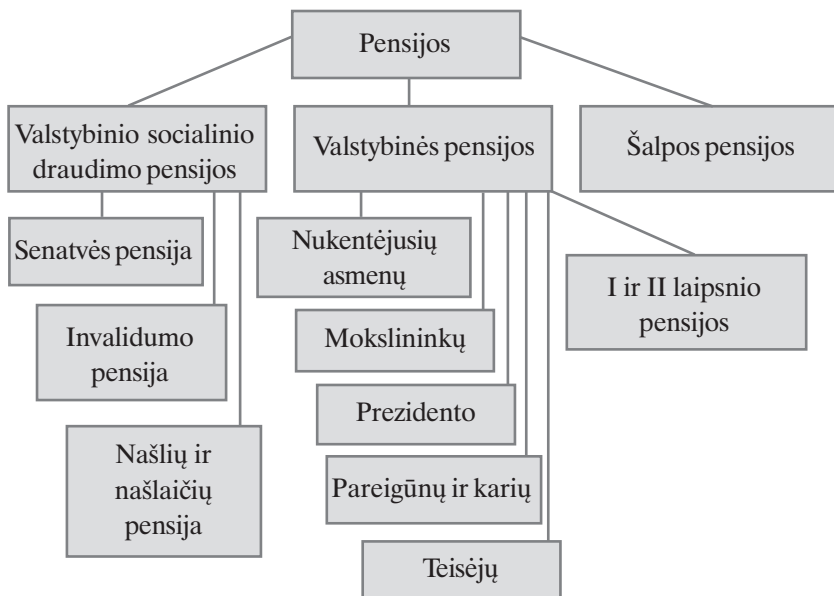
³³ Morkūnienė A. Pamatai ir prielaidos gyvybingiems pensijų fondams. Pranešimas. Vilnius, 1997 m. kovo 3–4 d.

Daugiausia vokiškai kalbančios šalys – Vokietija, Austrija, Liuksemburgas – yra sukūrusios specifinius pensijų fondus, kurie veikia pagal balansinių įnašų sistemą. Pensijos finansuojamos iš įnašų įplaukų, pensijų išipareigojimai nėra atskirti nuo kitos ūkinės veiklos. Neigiama yra tai, kad pagal šį modelį pensijų fondo valdymas yra darbdavio dispozicijoje.

Lietuvoje pensijos mokamos iš socialinio draudimo fondo lėšų. Didžiausią socialinio draudimo įmokų dalį moka darbuotojai ir jų darbdaviai. Lietuvoje veikianti socialinio draudimo sistema veikia įmokų ir išmokų principu, kai dirbančių žmonių atlyginimų dalis nukreipiama socialinio draudimo pensijoms išmokėti. Be socialinio draudimo pensijų, yra valstybės biudžeto apmokamos šalpos pensijos, mokamos tiems, kurie dėl priežasčių, nepriklausomų nuo pačių suinteresuotų žmonių pasirinkimo, neįgijo teisės į socialinio draudimo pensiją, ir valstybinės pensijos, skiriamos ypač valstybei nusipelnusiems asmenims arba nukentėjusiems piliečiams.

Lietuvos Respublikos pensijų schema pavaizduota 4 paveiksle.

LIETUVOS RESPUBLIKOS PENSIJŲ SISTEMA

4 pav.

7. VALSTYBINĖS SOCIALINIO DRAUDIMO PENSIJOS

Lietuvoje per penkerius metus (1991–1995) buvo padėti teisiniai socialinio draudimo sistemos pagrindai, suformuoti struktūriniai padaliniai.

Pagrindinę socialinio draudimo teisinę bazę sudaro:

- Lietuvos Respublikos įstatymai: Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio aprūpinimo sistemos pagrindų įstatymas; Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo įstatymas; Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymas;

- Lietuvos Respublikos poįstatyminiai aktai – Vyriausybės nutarimai, patvirtintos taisyklės ir nuostatai (pvz.: Vyriausybės nutarimu patvirtinti Valstybinio socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatai).

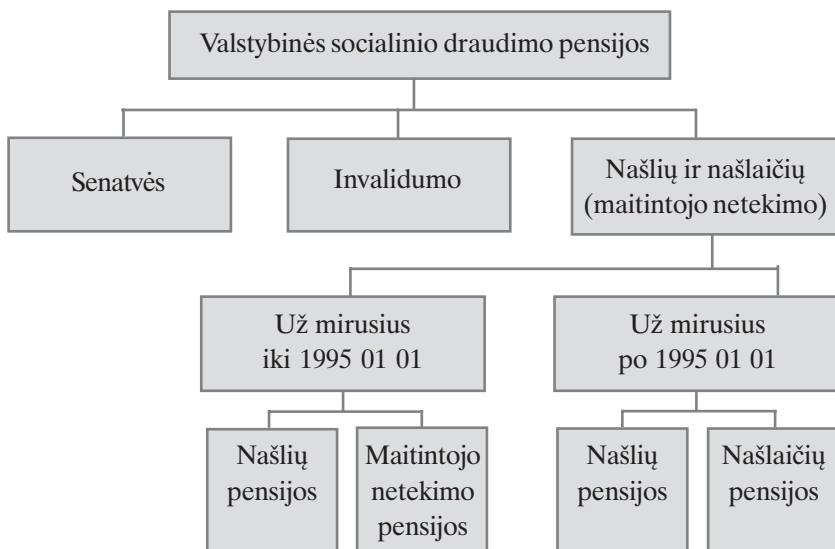
Už socialinio aprūpinimo ir draudimo įstatymų įgyvendinimą atsakinga socialinės saugos politiką formuojanti Socialinės apsaugos ir darbo ministerija bei administravimo funkcijas atliekanti Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba. Socialinio draudimo ir pensijų sistema Lietuvoje ir toliau plėtojama bei tobulinama.

Iš minėtų teisės aktų aktualiausias yra 1994 m. liepos 18 d. priimtas Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymas Nr. I-549. Šiuo įstatymu socialinio draudimo sistema įteisinama kaip visuotinė, demokratiška, apimanti visus be išimties gyventojų sluoksnius, taip pat ir karinių struktūrų darbuotojus (galima paminėti, kad toks visuotinio demokratiškumo principas įgyvendinamas ne visose net ir demokratiškose šalyse).

Dabar Lietuvoje taikomas socialinio draudimo modelis grindžiamas solidarumo principu – jauni ir sveiki žmonės dalį savo uždirbtų lėšų skiria tiems, kurie dėl senatvės, invalidumo arba maitintojo netekties negali dirbti ir patys užsidirbti. Todėl logiška, kad Valstybinės socialinio draudimo pensijos Lietuvoje yra šios:

- senatvės;

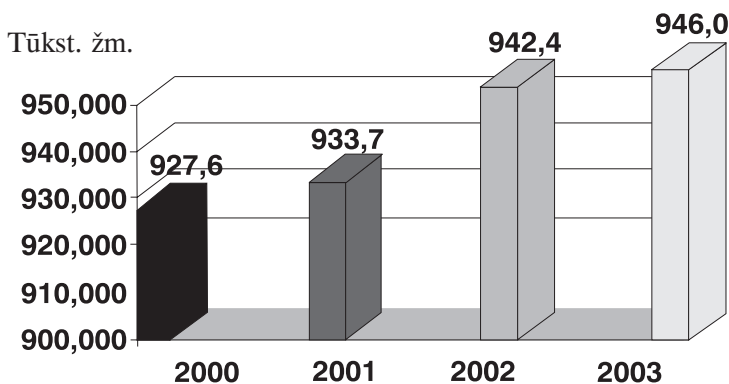
- invalidumo;
- našlių ir našlaičių (maitintojo netekimo) (5 pav.).

5 pav.

Dėl demografinių problemų, dažnai susijusių su ekonomine situacija ir socialinių garantijų jaunimui stoka (nedarbas, būsto nebuvimas ir kt.), visuomenė sparčiai sensta (6 pav.), todėl socialinių garantijų problema senatvėje darosi vis aštresnė, nes artėjama prie proporcijos, kada vienas dirbantisys privalės teikti senatvės pensinį aprūpinimą vienam žmogui.

VSD PENSININKŲ SKAIČIAUS KITIMAS 2000–2003 M.*

6 pav.

Nuo 1995 m. sausio 1 d., remiantis Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo pensijų įstatymu, Lietuva perėjo prie naujos pensijų sistemos. Pagal senąjį pensijų įstatymą pensijos visiems pensininkams buvo beveik vienodos. Įsigaliojus naujam pensijų įstatymui, pensijos tapo diferencijuotos, priklausančios nuo žmogaus darbo stažo ir uždarbio.

Lietuvos Respublikos norminiuose aktuose numatyta, kad pensijų sistemą sudaro valstybinio socialinio draudimo pensijos, valstybinės pensijos ir šalpos pensijos. Šios pensijos mokamos iš Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto lėšų. Teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją turi nuolatiniai šalies gyventojai, kurie tam tikrą įstatymu nustatytą laiką buvo privalomai draudžiami arba savanoriškai draudėsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu. Jeigu žmogus turi teisę tuo pat metu gauti senatvės ir invalidumo pensiją, jam skiriama viena iš jų. Našlių ir našlaičių pensija mokama kartu su senatvės arba invalidumo pensija.

Būtina išsiaiškinti, kas turi teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją. Taigi teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją

* Duomenys iš „Sodros“ interneto puslapio – <http://www.sodra.lt>

turi nuolatiniai Lietuvos Respublikos gyventojai, kurie pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą nustatytą laiką buvo privalomai draudžiami arba patys draudėsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu.

Pagal įstatymą nuolatiniais Lietuvos Respublikos gyventojais laikomi Lietuvos Respublikos piliečiai, kurių duomenys apie gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą arba kurie, vadovaujantis Lietuvos Respublikos civiliniu kodeksu, Vyriausybės nustatyta tvarka yra pripažinti turinčiais nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje, taip pat nuolat Lietuvos Respublikoje gyvenantys užsieniečiai.

Lietuvos Respublikos piliečiai, nuolat gyvenantys užsienyje, turi teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją, kai tai nustato tarpvalstybinės sutartys arba Lietuvos Respublikos Vyriausybė nustatyta tvarka.

Lietuvoje nuolat gyvenantys užsienio piliečiai ir asmenys be pilietybės turi vienodą teisę gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą, jeigu Lietuvos Respublikos įstatymai arba tarpvalstybinės sutartys nenustato kitokių šių asmenų pensinio aprūpinimo sąlygų³⁴. Užsienyje nuolat gyvenantys kitų valstybių piliečiai ir asmenys be pilietybės, kurie nustatytą laiką buvo privalomai draudžiami arba patys draudėsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo reikalavimus turi teisę gauti valstybines socialinio draudimo pensijas, jei tai nuspėsta Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse.

Valstybinės socialinio draudimo pensijos mokamos iš Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto.

Buvo minėta, kad valstybinę socialinio draudimo pensiją gauna privalomai draudžiami asmenys, ir asmenys, kurie patys draudėsi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu. Pirmiausia apžvelkime privalomai draudžiamų asmenų sąrašą.

Valstybiniu socialiniu draudimu privalomai draudžiami šie asmenys:

- 1) asmenys, gaunantys atlyginimą už darbą: dirbantys pagal darbo

³⁴ Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas. 1994 m. liepos 8 d. Nr. I-549.

sutartis, einantys narystės pagrindu renkamąsias pareigas renkamose organizacijose, dirbantys narystės pagrindu ūkinėse bendrijose, žemės ūkio bendrovėse arba kooperatinėse organizacijose, kandidatai į notarus (asesoriai), viešojo administravimo valstybės tarnautojai (išskyrus valstybės tarnautojus, nurodytus šio straipsnio 1 dalies 3–5 punktuose);

2) valstybės politikai, Konstitucinio Teismo teisėjai, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjai, kitų teismų teisėjai, kandidatai į teisėjus, prokuratūros pareigūnai, Lietuvos banko valdybos pirmininkas, jo pavaduotojai, valdybos nariai, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirti valstybės institucijų arba įstaigų vadovai, kiti Seimo arba Respublikos Prezidento paskirti valstybės institucijų arba įstaigų pareigūnai, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirti valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų, kitų valstybių (nuolatinių) komisijų arba tarybų pirmininkai, jų pavaduotojai ir nariai, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų arba tarybų pareigūnai. Asmenys, išvardyti šiame punkte, valstybiniu socialiniu draudimu draudžiami tuo atveju, jei jie gauna atlyginimą už darbą;

3) Vidaus reikalų ministerijos, policijos, Valstybės sienos apsaugos tarnybos ir kitų vidaus reikalų įstaigų pareigūnai, vidaus tarnybos dalinių karininkai, liktinės tarnybos puskarininkiai ir kariai, Specialiųjų tyrimų tarnybos ir Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnai;

4) krašto apsaugos sistemos profesinės karo tarnybos kariai;

5) Valstybės saugumo departamento sistemos pareigūnai;

6) nedirbantys valstybės tarnautojų sutuoktiniai – tuo laikotarpiu, kai jie gyvena užsienyje kartu su valstybės tarnautoju, dirbančiu Lietuvos Respublikos diplomatinėje atstovybėje arba konsulinėje įstaigoje;

7) individualių įmonių savininkai, individualių įmonių nuomininkai, advokatai, advokatų padėjėjai; notariai, tikrųjų ūkinių bendrijų nariai, komanditinių ūkinių bendrijų tikrieji nariai;

8) verslo liudijimus turintys asmenys;

9) ūkininkai ir dirbantieji ūkyje, jų ūkio nariai;

10) privalomosios nuolatinės pradinės karo tarnybos ir alternaty-

viosios krašto apsaugos tarnybos kariai;

11) motina (tėvas) vaiko iki trijų metų priežiūros atostogų metu, jei tuo laikotarpiu motina (tėvas) neturi draudžiamųjų pajamų;

12) motina (tėvas), nedirbanti (nedirbantis) ir neturinti (neturintis) vaiko priežiūros atostogų ir draudžiamųjų pajamų tuo laikotarpiu, kai auginą vaiką iki trijų metų;

13) tradicinių ir kitų valstybės pripažintų religinių bendruomenių ir bendrijų dvasininkai ir tik vienuolyne dirbantys vienuoliai;

14) vienas ir visiškos negalios invalido tėvų arba asmuo, nustatyta tvarka pripažintas visiškos negalios invalido globėju arba rūpintoju, slaugantis namuose visiškos negalios invalidą.

10–14 punktuose išvardyti asmenys valstybiniu socialiniu pensijų draudimu privalomai draudžiami valstybės lėšomis Lietuvos Respublikos Vyriausybės arba jos įgaliotos institucijos nustatyta tvarka. Asmenys, nurodyti 14 punkte, privalomai draudžiami valstybės lėšomis tik tuo atveju, kai negauna jiems patiems priklausančios valstybinės socialinio draudimo pensijos, valstybinės arba šalpos (socialinės) pensijos.

Kiti asmenys gali savanoriškai draustis valstybiniu socialiniu pensijų draudimu valstybės socialinio draudimo įstaigose, vykdančiose šį draudimą Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka.

Valstybinę socialinio draudimo pensiją sudaro pagrindinė ir papildoma dalys.

Pagrindinė valstybinės socialinio draudimo pensijos dalis garantuoja minimalų pensinį aprūpinimą asmenims, turintiems šio įstatymo nustatytą būtinąjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą ir atitinkantiems kitas šiame įstatyme nustatytas sąlygas.

Pagrindinės valstybinės socialinio draudimo pensijos dalies dydžio matas yra valstybinė socialinio draudimo bazinė pensija. Ji negali būti didesnė nei 110 procentų minimalaus gyvenimo lygio (MGL). Valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos teikimu.

Papildoma valstybinės socialinio draudimo pensijos dalis suteikia papildomą pensinį aprūpinimą asmenims, išvardytiems 1–6 punktuose, draustiems valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, taip pat 7

punkte nurodytiems asmenims, jeigu jie privalomai draudžiasi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu papildomai pensijos daliai gauti, atsižvelgiant į šių asmenų draudimo stažą ir draudžiamąsias pajamas, turėtas per draudimo (draudimosi) laikotarpį.

Apdraustojo asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą sudaro asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas, įgytas dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir asmens valstybinio socialinio pensinio pensijų draudimo stažas, įgytas dirbant savarankiškai.

Valstybinio socialinio pensinio draudimo stažą, dirbdami pagal darbo sutartį, narystės ar tarnybos pagrindu įgyja asmenys, išvardyti 1–5 punktuose. Šį stažą sudaro:

1) laikas, per kurį šie asmenys patys moka arba už juos yra mokamos, arba turi būti mokamos įstatymo jiems nustatytos privalomos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos;

2) laikas, per kurį šie asmenys gauna ligos (įskaitant darbdavio mokamas ligos dienomis), motinystės, motinystės (tėvystės) pašalpas, mokamas pagal Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymą, ligos dėl nelaimingo atsitikimo darbe arba pensijų draudimo stažas, įgytas dirbant savarankiškai į stažą kalendoriniais metais įskaitoma tiek mėnesių, už kiek jis įmokėjo arba už jį buvo įmokėta visa jam nustatyta privaloma valstybinio socialinio pensijų draudimo įmoka.

Verslo liudijimus turinčių asmenų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas įskaitomas pagal faktiškai įmokėtas valstybinio socialinio draudimo įmokas į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą. Tokia pat tvarka įskaitomas ir valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas nuo 1995 m. sausio 1 d. iki 1999 m. gruodžio 31 d. ūkininkams ir pilnamečiams jų šeimos nariams, dirbusiems ūkyje.

Asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas apskaičiuojamas sudedant šio asmens kiekvienų metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant savarankiškai. Per kalendorinius metus negali būti įskaityta daugiau kaip vieneri valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo metai. Stažas išreiškiamas metais. Jeigu jo dalis apskaičiuota mėnesiais, tai mėnesių skaičius dalijamas iš dvylikos.

7.1. Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos

Asmuo įgyja teisę gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją, jeigu atitinka šias sąlygas:

- 1) sulaukia šiame įstatyme nustatyto senatvės pensijos amžiaus;
- 2) turi minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, nustatytą senatvės pensijai.

Asmuo turi atitikti šiuos reikalavimus senatvės pensijos amžiaus sukakties dieną arba kreipimosi dėl pensijos dieną, kai pensijos kreipiamasi jau sulaukus pensijos amžiaus.

Senatvės pensijos amžius – 60 metų moterims, 62 metai ir 6 mėnesiai vyrams.

Šiuo, pereinamuoju laikotarpiu, kai senatvės pensijos amžius didinamas, būtina žinoti buvusį, esamą ir būsimą senatvės pensijos amžių, norint išvengti klaidų skiriant pensiją.

Senatvės pensijos amžius iki 1995 metų sausio 1 dienos buvo 55 metai moterims ir 60 metų vyrams.

Nuo 1995 ir kiekvienų vėlesnių metų sausio 1 dienos iki 2001 metų sausio 1 dienos senatvės pensijos amžius kasmet buvo didinamas: moterims – keturiais mėnesiais per metus, vyrams – dviem mėnesiais per metus. Nuo 2001 m. sausio 1 d. ir kiekvienų vėlesnių metų sausio 1 dienos senatvės pensijos amžius didinamas moterims ir vyrams šešiais mėnesiais per metus, kol pasieks numatytą senatvės pensijos amžių: moterims – 60 metų, vyrams – 62 metus ir 6 mėnesius.

Antroji būtinoji sąlyga valstybinio socialinio draudimo pensijai gauti yra valstybinio socialinio draudimo stažas.

Minimalaus valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas valstybinei socialinio draudimo senatvės pensijai nustatomas 15 metų.

Būtinasis valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas valstybinei socialinio draudimo senatvės pensijai nuo 1999 metų sausio 1 dienos vyrams ir nuo 2004 metų sausio 1 dienos moterims nustatomas 30 metų.

Minėjome, kad valstybinio socialinio draudimo pensija susideda iš pagrindinės ir papildomos dalių. Pagrindinė dalis turi būti ne mažesnė nei 110 proc. MGL ir lygi valstybinei socialinio draudimo bazinei pensijai, kai asmuo turi būtinąjį senatvės pensijai gauti valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą.

Jeigu asmuo neturi būtiną senatvės pensijai gauti valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, tačiau turi minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą senatvės pensijai gauti, pagrindinė valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos dalis apskaičiuojama proporcingai turimam stažui, bazinę pensiją dauginant iš asmens turimo stažo ir dalijant iš būtiną.

Valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos papildoma dalis apskaičiuojama asmenims, turintiems teisę gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją, ir turintiems valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, pagal formulę $0,005 \times S \times K \times D$, kurioje:

dydis S – asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas, įgytas dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu;

dydis K – asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas;

dydis D – Vyriausybės patvirtintos einamųjų metų draudžiamosios pajamos, galiojančios tą mėnesį, už kurį mokama pensija.

Būtinasis valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas valstybinei socialinio draudimo senatvės pensijai iki 1995 metų sausio 1 dienos buvo nustatytas 20 metų moterims ir 25 metai vyrams.

Nuo 1995 ir kiekvienų vėlesnių metų sausio 1 dienos būtinasis draudimo stažas kasmet didinamas vieneriais metais vyrams ir moterims, kol pasiekia 30 metų vyrams ir 25 metus moterims.

Vėliau šis stažas kasmet didinamas vieneriais metais moterims, kol pasieks 30 metų.

Metiniams draudžiamųjų pajamų koeficientams apskaičiuoti iki 1995 metų sausio 1 dienos naudojamas Statistikos departamento paskelbtas atitinkamų metų valstybinio sektoriaus, akcinių bei uždarytųjų akcinių bendrovių darbuotojų apskaičiuotas vidutinis mėnesinis darbo užmokestis.

Dabar asmens draudžiamųjų pajamų koeficientai apskaičiuojami atskirai pagal penkerius paeiliui einančius to asmens pasirinktus palankiausius kalendorinius jo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, įgyto dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, metus iš laikotarpio nuo 1984 metų sausio 1 dienos iki 1994 metų sausio 1 dienos ir atskirai pagal visus metus, įskaitytus į stažą nuo 1994 metų sausio 1 dienos, bet ne daugiau kaip 20 metų iš viso. Nuo 2009 metų sausio 1 dienos asmens stažo metai iki 1994 metų

sausio 1 dienos vidurkiui skaičiuoti bus neįskaitomi. Asmenims, iki 2009 metų sausio 1 dienos įgijusiems teisę gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją, valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos papildomos dalies apskaičiavimo formulė sudaroma iš dviejų atskirų dalių: $0,05 \times s \times k \times D + 0,005 \times S \times K \times D$, čia:

s – asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas, įgytas iki 1994 metų sausio 1 dienos dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu;

k – asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas pagal draudžiamąsias pajamas iki 1994 metų sausio 1 dienos;

D – Vyriausybės patvirtintos einamųjų metų draudžiamosios pajamos, galiojančios tą mėnesį, už kurį mokama pensija;

S – asmens valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas, įgytas po 1994 metų sausio 1 dienos dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu;

K – asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas pagal draudžiamąsias pajamas po 1994 metų sausio 1 dienos.

Papildomai pensijų daliai nustatyti svarbu apibrėžti asmens draudžiamąsias pajamas ir draudžiamųjų pajamų koeficientą. Asmenų, nurodytų 1–6 punktuose, draudžiamosiomis pajamos laikomos visos jų pajamos, nuo kurių buvo įmokėtos arba turėjo būti įmokėtos privalomosios valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, taip pat gautos valstybinio socialinio draudimo ligos, motinystės, motinystės (tėvystės) ir bedarbio pašalpos. Asmenų, kurie yra valstybės tarnautojų nedarbingieji sutuoktiniai tuo laikotarpiu, kai gyvena užsienyje su tarnaujantiu diplomatinėje atstovybėje arba konsulinėje įstaigoje sutuoktiniu, draudžiamosiomis pajamomis jų draudimo valstybiniu socialiniu pensijų draudimu laikotarpiu laikomos sumos, nuo kurių už šiuos asmenis buvo įmokėtos arba turėjo būti įmokėtos privalomosios valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą. Asmenų – individualių įmonių savininkų, advokatų, jų padėjėjų, notarų, ūkinių bendrijų narių draudžiamosiomis pajamomis jų privalomojo draudimosi valstybiniu socialiniu pensijų draudimu papildomai pensijos daliai gauti laikotarpiu laikomos sumos, nuo kurių šie asmenys įmokėjo valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokas į Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą papildomai pensijos daliai gauti.

Einamųjų metų draudžiamąsias pajamas ne rečiau kaip kartą per metus Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos teikimu tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė, nustatydama šių pajamų taikymo pradžią. Einamųjų metų draudžiamosios pajamos apskaičiuojamos pagal Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos patvirtintą metodiką, atsižvelgiant į atitinkamų metų arba atitinkamo metų laikotarpio Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto pajamas ir išlaidas. Šios draudžiamosios pajamos taikomos valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos papildomai daliai apskaičiuoti.

Praėjusių metų draudžiamąsias pajamas ne vėliau kaip iki einamųjų metų kovo 1 d. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teikimu tvirtina Valstybinio socialinio draudimo fondo taryba. Metų draudžiamosios pajamos paskaičiuojamos pagal Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos patvirtintą metodiką, įvertinus tais metais galiojusias Vyriausybės patvirtintas einamųjų metų draudžiamąsias pajamas. Metų draudžiamosios pajamos taikomos apskaičiuojant asmens metinį draudžiamųjų pajamų koeficientą.

Apdrausto asmens 1995–2001 metų draudžiamųjų pajamų koeficientas apskaičiuojamas asmens kalendorinių metų draudžiamąsias pajamas dalijant iš tiek mėnesių, kiek tais metais asmeniui įskaitoma į valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir iš vidutinių tų metų mėnesinių draudžiamųjų pajamų. Apdraustojo 2002 ir kiekvienų vėlesnių metų draudžiamųjų pajamų koeficientas apskaičiuojamas asmens atitinkamų kalendorinių metų draudžiamąsias pajamas dalijant iš tiek mėnesių, kiek tais metais asmeniui įskaitoma į stažą, ir iš tų metų draudžiamųjų pajamų.

Jei pensija skiriama tuo metu, kai dar nepatvirtintos praėjusių metų draudžiamosios pajamos, vietoj jų asmens draudžiamųjų pajamų koeficientui apskaičiuoti naudojamos užpraėjusių metų draudžiamosios pajamos. Patvirtinus praėjusių metų draudžiamąsias pajamas, paskirtoji pensija, atsižvelgiant į šias pajamas, perskaičiuojama nuo pensijos paskyrimo dienos, jeigu pensijos gavėjui tai naudinga.

Jei asmens išėjimo į pensiją metais gautas draudžiamąsias pajamas naudinga imti asmens draudžiamųjų pajamų koeficientui apskaičiuoti, šių metų koeficientas apskaičiuojamas asmens išėjimo į pensiją metais gautas draudžiamąsias pajamas dalijant iš tiek mėnesių,

kiek tais metais asmeniui įskaitoma į stažą, ir iš patvirtintų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų. Patvirtinus išėjimo į pensiją metų draudžiamąsias pajamas, asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas, atsižvelgiant į šias pajamas, perskaičiuojamas nuo pensijos paskyrimo dienos, jeigu pensijos gavėjui tai naudinga.

Apdrausto asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas apskaičiuojamas kaip svertinis metinių koeficientų vidurkis pagal dvidešimt penkerius to asmens pasirinktus palankiausius kalendorinius jo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, įgyto dirbant pagal sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, metus po 1994 metų sausio 1 dienos.

Asmenims, kurie įgis teisę gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją pradedant 2009 metų sausio 1 dieną ir vėliau, valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos papildomos dalies apskaičiavimo formulė sudaroma iš vienos dalies, kurioje įrašomas visas asmens įgytas stažas ir draudžiamųjų pajamų koeficientas, apskaičiuotas pagal asmens draudžiamąsias pajamas, turėtas nuo 1994 metų sausio 1 dienos, bet ne daugiau kaip pagal 25 to asmens pasirinktus palankiausius kalendorinius jo stažo metus.

Asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas pagal draudžiamąsias pajamas iki 1994 metų sausio 1 dienos ir po šios datos imamas ne didesnis kaip 5.

Jei už valstybinio socialinio pensijų draudimo stažui prilygintą laiką asmuo negali pateikti duomenų apie pajamas, prilyginamas draudžiamosioms pajamoms dėl to, kad visai arba iš dalies neišsaugoti archyviniai dokumentai, kad asmuo dirbo buvusios TSRS respublikose arba turėjo vaiko iki trijų metų priežiūros atostogas, asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas skaičiuojamas pagal to laikotarpio minimalų mėnesinį darbo užmokestį. Jeigu visi archyviniai dokumentai išsaugoti, tačiau juose nėra duomenų apie asmens pajamas per valstybinio socialinio pensijų draudimo stažui prilygintą laiką iki 1991 metų birželio 1 dienos, asmens draudžiamųjų pajamų koeficientas skaičiuojamas laikant to laikotarpio pajamas nulinėmis.

Jeigu asmuo neturi nurodytų palankiausių penkerių kalendorinių paeiliui einančių metų, tačiau kiekvienais metais per penkerius kalendorinius paeiliui einančius metus iš laikotarpio nuo 1984 metų sausio 1 dienos iki 1994 metų sausio 1 dienos turėjo stažą, jo draudžiamųjų pajamų koeficientas skaičiuojamas pagal penkerius paeiliui

einančius šio stažo metus. Jei asmens nurodytu laikotarpiu darbo stažą sudarė penkeri ne paeiliui einantys kalendoriniai metai, jo draudžiamųjų pajamų koeficientas apskaičiuojamas pagal penkerius ne paeiliui einančius stažo metus laikantis kalendorinės metų sekos. Jei gu nurodytu laikotarpiu asmens stažą sudarė mažiau nei penkeri paeiliui arba nepaeiliui einantys kalendoriniai metai arba nurodytu laikotarpiu jis apskritai stažo neturėjo, jo draudžiamųjų pajamų koeficientas apskaičiuojamas iki penkerių metų stažo trūkstamus metus imant iš ankstesnio laikotarpio, skaičiuojant atgal nuo 1983 metų iki 1974 metų imtinai.

Asmenims, sergantiems hipofiziniu nanizmu (liliputams), senatvės pensijos amžius nustatomas 15 metų mažesnis, o būtinasis ir minimalus draudimo stažas – 10 metų mažesnis už nurodytąjį įprastinį skaičiuojant senatvės pensiją.

Jei gu asmuo tam tikru metu įgyja teisę gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją ir turi būtinąją valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, bet pensijos neima ir kreipiasi dėl jos vėliau, pensija jam apskaičiuojama pagal duomenis kreipimosi metu ir didinama 4 procentais apskaičiuotojo dydžio už kiekvienus visus metus, praėjusius nuo dienos, kai jis įgijo teisę gauti senatvės pensiją, turėdamas būtinąjį stažą.

Gaunančiam senatvės pensiją ir turinčiam būtinąją valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą asmeniui pensijos mokėjimas gali būti atidėtas pačiam paprašius. Šiuo atveju pensija jam iš naujo apskaičiuojama pagal duomenis kreipimosi metu ir didinama 4 procentais apskaičiuotojo dydžio už kiekvienus visus metus, praėjusius nuo mokėjimo atidėjimo dienos.

Atidėjus pensijos mokėjimą ne visiems metams, už paskutinių ne visų atidėjimo metų mėnesius pensija išmokama, bet nedidinama.

Atidėjus kreipimąsi dėl pensijos daugiau negu 5 metams, pensija didinama tik už 5 atidėjimo metus.

Valstybinio socialinio draudimo fondo tarybos sprendimu gali būti nustatytas didesnis pensijos didinimo dėl atidėto kreipimosi procentas.

7.2. Valstybinio socialinio draudimo invalidumo pensijos

Žmogui susirgus arba tapus nelaimingo atsitikimo auka, kyla grėsmė prarasti visas arba dalį pajamų, jei iki tol jam reikėjo gyventi iš savo darbo. Socialinė sauga tokiu atveju nelaimės ištiktajam suteikia nedarbingumo pašalpą.

Ne visi sveikatos sutrikimai, nustatyti mediciniškai, sukelia situaciją, neleidžiančią žmogui užsiimti darbine veikla. Dažniausiai apie nedarbingumą kalbama tik tada, kai sumažėja žmogaus galimybė užsidirbti. Norint nustatyti dirbančiojo sumažėjusio darbingumo laipsnį, palyginti imamas menamas, t. y. etaloninis žmogus, tokios pačios lyties, amžiaus, profesijos, ir sprendžiama, kiek tiriamasis žmogus prarado galimybę užsidirbti pragyvenimui, lyginant su „etaloniniu“.

Dažniausiai darbo netekusio asmens ir „etaloninio“ palyginimas atliekamas tik pirmuoju, trumpu nedarbingumo laikotarpiu, kuris gali trukti mėnesį, pusmetį arba metus. Kyla būtinybė nustatyti, kiek besikreipiantis asmuo, nukentėjęs dėl sveikatos sutrikimo, vis dar gali užsidirbti savo profesinėje srityje arba bet kurioje jam pagrįstai pasiūlytoje kitoje profesinėje veikloje pagal jo sveikatos būseną.

Vertinant sergančio asmens sveikatos būklę, psichologinius subtilumus, vengiant nedarbo schemų, kurios ligonį veikia neigiamai saviarbo požiūriu, siūlomas „tinkamo darbo“ variantas, numatant, kokio profesinio aktyvumo galima tikėtis iš besikreipiančio asmens.

Sugebėjimas užsidirbti teoriškai gali būti vertinamas pagal dvi schemas: 1) atsižvelgiant į esamą situaciją darbo rinkoje ir 2) neatsižvelgiant į jokiais realiai egzistuojančias nedarbo problemas³⁵.

Nedarbingo ir „etaloninio“ asmens sugebėjimo dirbti santykis vadinamas nedarbingumo lygiu. Daugelyje šalių (ir Lietuvoje) jis išreiškiamas procentais, nors kai kuriose skirstomas į keletą (2, 3, 4 ir t. t.) kategorijų. Nustatyti nedarbingumo lygį nėra lengva. Dažniausiai įvertinama, kokius veiksmus medicininiu požiūriu besikreipiantis asmuo gali atlikti, kokia tinkama šia asmeniui profesinė veikla gali būti atliekama šiais veiksmais ir kiek asmuo gali užsidirbti vykdydamas šią profesinę veiklą. Atliekant šio pobūdžio ekspertizę, turėtų dalyvauti

³⁵ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998.

gydytojų ir ekspertų darbo ir darbo užmokesčio klausimais. Kai kuriose šalyse toks bendradarbiavimas įtvirtintas teisiškai, tačiau dažniausiai pagrindinį nedarbingumo lygio vertinimą atlieka gydytojai.

Daugelyje schemų nustatyta, kad nedarbingumo pašalpa neskirtina tada, kai asmuo gauna senatvės pensiją arba pats priima sprendimą nedalyvauti jokiaje profesinėje veikloje.

Daugelyje socialinės saugos schemų numatytas pradinio nedarbingumo etapo ir ilgesnio laikotarpio nedarbingumo skirtumas. Šiais laikotarpiais skiriasi tiek nedarbingumo pašalpos gavimo sąlygos, tiek tos pašalpos dydis.

Pradiniame nedarbingumo etape pašalpa vadinama ligos pašalpa. Ji skiriama asmenims, kurie yra nedarbingi trumpiau, nei nustatyta. Esant ilgesniam nedarbingumo laikotarpiui, nedarbingumo pašalpa vadinama invalidumo pašalpa.

Taigi invalidumu laikomas visiškas arba dalinis darbingumo netekimas, kuris yra pastovus arba išliekantis po ligos pašalpų mokėjimo pabaigos ir kuris riboja asmens galimybes verstis veikla, duodančia pajamų. I. Nekrošius invalidumą apibrėžia taip: tai tokia medicinos institucijų nustatyta sveikatos būklė, kai tas asmuo dėl lėtinės ligos arba anatominės defektų, sukėlusių nuolatinę organizmo funkcijų sutrikimą, yra priverstas, neatsižvelgiant į gydymą, visam arba ilgam laikui nutraukti profesinį darbą arba gali dirbti tik gerokai pakeitus įprastines darbo sąlygas³⁶.

Lietuvoje invalidumo pensijoms apskaičiuoti nustatomos trys invalidumo grupės. Invalidumo grupės, priežastis, atsiradimo laiką ir terminą nustato Valstybinės medicininės socialinės ekspertizės komisijos (VMSEK), vadovaudamosi savo nuostatais. Ši institucija yra prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos.

I invalidumo grupė nustatoma asmenims, kurie dėl labai ryškių sveikatos sutrikimų negali pasirūpinti savo asmeniniu ir socialiniu gyvenimu, nesugeba dirbti, mokytis, apsistarnauti, kontroliuoti savo elgesio. Jiems būtina priežiūra.

II invalidumo grupė nustatoma asmenims, kurie dėl ryškių organizmo funkcinių sutrikimų iš dalies negali pasirūpinti savimi, jiems dažnai reikalinga pagalba. Tokie asmenys yra nedarbingi arba iš dalies darbingi.

³⁶ Nekrošius I. Tarybinė socialinio aprūpinimo teisė. Vilnius, 1983.

III invalidumo grupė nustatoma asmenims, kuriems dėl vidutinio sunkumo pasireiškiančių sutrikimų pablogėja socialinė adaptacija ir daugiau kaip trečdaliu sumažėja darbingumas.

Invalidumas nustatomas 1 metams. Taip yra todėl, kad praėjus tam tikram laikotarpiui nedarbingumas gali didėti (po tam tikro laiko asmuo tampa dar nedarbingesnis) arba mažėti (t. y. sveikata dėl gydymo gali pagerėti).

Būna atvejų, kai Valstybinės medicininės socialinės ekspertizės komisijos sprendimai yra abejotini arba aiškiai neteisingi. Tuo atveju Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba Vyriausybės nustatyta tvarka turi teisę ginčyti invalidumo nustatymo teisingumą asmeniui, turinčiam teisę gauti valstybinę socialinio draudimo invalidumo pensiją.

Asmuo, kuriam pirmą kartą nustatomas invalidumas, įgyja teisę gauti valstybinę socialinio invalidumo pensiją, jeigu invalidumo nustatymo dieną turi minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą invalidumo pensijai gauti.

Asmuo, neturėjęs teisės gauti valstybinės socialinio draudimo invalidumo pensijos, pagal šio straipsnio pirmoje dalyje nurodytą sąlygą įgyja teisę ją gauti tuo atveju, jei jis minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą invalidumo pensijai gauti turi invalidumo nustatymo pakartotinai jį tikrinant dieną arba kreipimosi dėl pensijos dieną.

Būna atvejų, kai invalidumas nustatomas jaunam asmeniui, kuris neturėjo galimybių įgyti valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, būtino invalidumo pensijai gauti. Šiuo atveju įstatymas elgiasi humaniškai.

23 metų nesulaukusiems asmenims, kuriems primą kartą invalidumas arba sunkesnio invalidumo grupė nustatomi valstybinio socialinio pensijų draudimo laikotarpiu, suteikiama teisė gauti valstybinę socialinio draudimo invalidumo pensiją, laikant, kad jie atitinka minimalaus ir būtinąjo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo invalidumo pensijai reikalavimus. Kitais atvejais 23 metų neturintys asmenys įgyja teisę gauti valstybinę socialinio draudimo invalidumo pensiją pagal toliau išvardijamas įprastines nuostatas.

Kitiems asmenims nustatomas toks minimalus valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas invalidumo pensijai gauti:

iki sukanka 26 metai – 1 metai, sulaukus 26 metų – 2 metai, sulau-

kus 29 metų – 3 metai, sulaukus 32 metų – 4 metai, sulaukus 35 metų ir daugiau – 5 metai.

Būtinasis valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas invalidumo pensijai gauti nustatomas:

iki sukanka 24 metai – 1 metai, sulaukus 24 metų – 2 metai, sulaukus 25 metų – 3 metai, sulaukus 26 metų – 4 metai; viršijus šį amžių, už kiekvienus pusantrų metų amžiaus po 26 metų būtinasis stažas nustatomas vieneriais metais didesnis, bet negali viršyti būtinąjo stažo, nustatyto senatvės pensijai.

Valstybinė socialinio draudimo invalidumo pensija teisę gauti šią pensiją turintiems invalidams apskaičiuojama sudedant pagrindinę ir papildomą invalidumo pensijos dalis. Apskaičiuojant invalidumo pensijos papildomą dalį, bedarbio pašalpų gavimo laikas įskaitomas į valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, o įskaitytos į stažą nedarbo laikotarpis gautos bedarbio pašalpos – į asmens draudžiamąsias pajamas, jeigu neįgaliajam tai naudinga. Tokios pat nuostatos laikomasi ir tuo atveju, kai asmuo gavo bedarbio pašalpą išėjimo į invalidumo pensiją metais.

Asmenų, turinčių būtinąjį valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą invalidumo pensijai gauti, pagrindinė I grupės invalidumo pensijos dalis lygi 1,5 bazinės pensijos, pagrindinė II grupės invalidumo pensijos dalis lygi bazinei pensijai. Jeigu asmuo turi mažesnę nei būtinąjį stažą, pagrindinė jo invalidumo pensijos dalis apskaičiuojama dauginant 1,5 bazinės pensijos dydį I grupės invalidams ir bazinę pensiją II grupės invalidams iš turimo stažo ir dalijant iš būtinąjo stažo.

Papildoma invalidumo pensijos dalis apskaičiuojama asmenims, turintiems valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, taip pat kaip ir papildoma valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos dalis, įskaitant į stažą:

1) visą asmens turimą valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, įgytą dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu;

2) asmeniui trūkstamą iki jam nustatyto senatvės pensijos amžiaus metų skaičių. Jei asmuo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas, įgytas dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, mažesnis už būtinąjį invalidumo pensijai stažą, į stažą įskaito-

mas ne visas trūkstamas iki senatvės pensijos amžiaus metų skaičius, o proporcingai mažesnė jo dalis, kuri gaunama dauginant trūkstamą iki senatvės pensijos amžiaus metų skaičių iš asmens turimo valstybinio socialinio pensijų draudimo stažo, įgyto dirbant pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, ir dalijant iš būtinojo invalidumo pensijai stažo.

Valstybinė socialinio draudimo invalidumo pensija III grupės invalidams apskaičiuojama taip kaip II grupės, vėliau mažinama 50 procentų.

7.3. Valstybinės socialinio draudimo našlių ir našlaičių (maitintojo netekimo) pensija

Vieno žmogaus mirtis gali būti pragyvenimo šaltinio netektis kitiems žmonėms, todėl ji pripažįstama kaip socialinės rizikos veiksnys kitiems jo paliktiems išlaikytiniams. Šiuo atžvilgiu buvo laikomasi tradiciškai susiklosčiusio požiūrio į darbo pasiskirstymą šeimoje: maitintojas privalėjo uždirbti pinigus ir išlaikyti sutuoktinę ir vaikus. Šiam tikslui dažniausiai tarnavo našlės pensija, o našlio pensija pasitaikydavo labai retais atvejais, t. y. tuomet, kai vyras negalėdavo užimti maitintojo vaidmens šeimoje dėl silpnos sveikatos ir kai pasitraukdavo iš gyvenimo moteris, buvusi šeimos maitintoja³⁷. Taigi moterims pradėjus dirbti, našlių pensijos daugeliu atvejų pasidarė nebe tokios aktualios, tačiau jos ne tik nebuvo panaikintos, bet pradėtos skirti ir vyrams. Mat įvairiose srityse įtvirtinusios lyčių lygybę Europos Sąjungos šalys nebėgali vienų įstatymų taikyti vyrams, kitų – moterims³⁸. Tokia nelygybė lyties atžvilgiu iki šiol dar egzistuoja kai kuriose šalyse, tačiau dabar našlės (-io) pensija mokama vienodomis sąlygomis abiem sutuoktiniams. Be to, vaikai, netekę abiejų tėvų (našlaičiai) arba vieno iš tėvų (pusiau našlaičiai), taip pat turi teisę gauti pašalpas, našlaičių pensijas. Tai priklauso nuo sistemos, kuriai jie priskiriami³⁹.

Lietuvoje našlių ir našlaičių pensijų skyrimo ir mokėjimo tvarką reguliuoja Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pen-

³⁷ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 67.

³⁸ Kriauciūnienė Ž. Kad ir gerais norais grįstas... // ESU. 1999 m. lapkritis. Nr. 21 (194). P. 12.

sijų įstatymas, kuris įsigaliojo nuo 1995 m. sausio 1 d., ir Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymas. Našlių pensijų įvedimą Lietuvoje lėmė visiems žinoma logika – vienam žmogui pragyventi reikia daugiau pinigų negu dviem. Tačiau našlių pensija mokama ne kiekvienam vienišui, o tik tam, kuris paveldi draudimo teises iš kito sutuoktinio, galbūt jų iki galo neišnaudojusio. Kitas motyvas našlių pensijoms įvesti buvo tas, kad pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52 straipsnį valstybė laiduoja piliečių teisę gauti socialinę paramą našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais (beje, Konstitucijoje kalbama ne apie pensiją, o apie socialinę paramą)⁴⁰.

Teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlių arba našlaičių pensiją turi mirusiojo (arba nustatyta tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu), drausto valstybiniu socialiniu pensijų draudimu, asmens sutuoktinis ir vaikai, taip pat jiems prilyginti asmenys, jei miręs asmuo buvo įgijęs šio įstatymo nustatytą teisę gauti valstybinę socialinio draudimo invalidumo pensiją (jei būtų tapęs invalidu) arba senatvės pensiją arba tokią pensiją gavo. Našlė arba našlys, neturėjęs su mirusiu sutuoktiniu vaikų, turi teisę gauti pensiją tik tuo atveju, jei nuo santuokos įregistravimo nustatyta tvarka iki sutuoktinio mirties dienos praėjo ne mažiau kaip 5 metai.

Našlių ir našlaičių pensija neskiriama, o paskirtosios mokėjimas nutraukiamas asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais už tyčinio nusikaltimo mirusiajam, už kurį ši pensija skiriama arba paskirta, padarymą.

Teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją turi vienas iš šių asmenų:

- našlė arba našlys, auginantys mirusio asmens vaikus (įvaikius) iki 18 metų (bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 19 metų), taip pat namuose slaugantys mirusiojo vaikus (įvaikius) I grupės invalidus, tapusius neįgaliais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams (įvaikiams) mokama našlaičių pensija;

- našlė arba našlys, kurie sulaukė senatvės pensijos amžiaus arba

³⁹ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 67.

⁴⁰ Kriaučiūnienė Ž. Kad ir gerais norais grįstas... // ESU. 1999 m. lapkritis. Nr. 21 (194). P. 12.

buvo pripažinti neįgaliais tuo metu, kai augino mirusio asmens vaikus (įvaikius) iki 18 metų (bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 19 metų), taip pat slaugė namuose mirusiojo vaikus (įvaikius) I grupės invalidus, tapusius neįgaliais iki 18 metų, jeigu šie vaikai (įvaikiai) tuo metu gavo arba turėjo teisę gauti našlaičių pensiją;

– našlė arba našlys, kurie sulaukė senatvės pensijos amžiaus arba buvo pripažinti invalidais iki sutuoktinio mirties, arba sulaukė tokio amžiaus, arba buvo pripažinti neįgaliaisiais per 5 metus po sutuoktinio mirties. Našlė arba našlys, neturėję su mirusiu sutuoktiniu vaikų, turi teisę gauti pensiją tik tuo atveju, jei nuo santuokos įregistravimo nustatyta tvarka iki sutuoktinio mirties dienos praėjo ne mažiau kaip 5 metai;

– faktinis sutuoktinis, jeigu turėjo su mirusiuoju vaikų, kuriuos augina iki 18 metų (bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 19 metų), arba kuriuos slaugo namuose dėl to, kad jie yra I grupės invalidai, tapę neįgaliais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams mokama našlaičių pensija ir jeigu nėra mirusio asmens sutuoktinio, kuriam gali būti paskirta našlių pensija.

Jei nėra šio straipsnio pirmoje dalyje išvardytų asmenų, teisę gauti našlių pensiją turi Lietuvos Respublikos civilinio kodekso nustatyta tvarka globėju (rūpintoju) pripažintas asmuo, auginantis mirusio asmens vaikus (įvaikius) iki 18 metų (bendrojo lavinimo ir profesinių mokyklų dieninių skyrių moksleivius – iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 19 metų), taip pat nustatyta tvarka pripažintas globėju asmuo, slaugantis namuose mirusiojo vaikus (įvaikius) I grupės invalidus, tapusius neįgaliais iki 18 metų, jeigu šiems vaikams (įvaikiams) mokama našlaičių pensija.

Našlei arba našliui, taip pat faktiniam sutuoktiniui, gaunančiam našlių pensiją, pensijos mokėjimas nutraukiamas susituokus. Asmeniui, turinčiam teisę gauti kelias našlių pensijas, jo pasirinkimu skiriama ir mokama tik viena iš jų.

Teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlaičių pensiją turi mirusiojo vaikai ir įvaikiai iki 18 metų, taip pat vyresni, jei jie tapo neįgaliais iki 18 metų. Mirusiojo posūniai ir podukros, kurie iki jo mirties neturėjo teisės gauti našlaičių pensijos, turi teisę gauti valsty-

binę socialinio draudimo našlaičių pensiją tokiomis pat sąlygomis, kaip ir vaikai.

Nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų, profesinių ir bendrojo lavinimo mokyklų dieninių skyrių studentai ir moksleiviai turi teisę gauti našlaičių pensiją iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau, nei jiems sukaks 24 metai.

Mirusiojo vaikams, turintiems teisę gauti našlaičių pensiją, ši teisė išlieka ir tada, kai juos kas nors įvaikina.

Asmeniui, turinčiam teisę gauti našlių pensiją, ši pensija skiriama 20 procentų mirusiam asmeniui galėjusios priklausyti valstybinės socialinio draudimo II grupės invalidumo pensijos dydžio, apskaičiuoto pagal 2002 metų kovo mėnesį buvusį valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį, ir 2002 metų kovo mėnesį galiojusias vidutines mėnesines draudžiamąsias pajamas. Jeigu teisę gauti našlių pensiją turi keli globėjai, kiekvienam skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip 20 procentų viso šioje dalyje nustatyta tvarka apskaičiuotos II grupės invalidumo pensijos dydžio. Patvirtinus naują, didesnę valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį arba naujas, didesnes einamųjų metų draudžiamąsias pajamas, našlių pensijos nedidinamos.

Asmeniui, turinčiam teisę gauti našlaičių pensiją, ji skiriama 25 procentų mirusiam asmeniui galėjusios priklausyti valstybinės socialinio draudimo II grupės invalidumo pensijos dydžio, jeigu teisę gauti našlaičių pensiją turi vienas vaikas. Jei tokią teisę turi daugiau vaikų, kiekvienam skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip po 25 procentus ir ne daugiau kaip 80 procentų visos apskaičiuotos II grupės invalidumo pensijos. Tuo atveju, kai nėra asmenų, turinčių teisę gauti našlių pensiją, kiekvienam našlaičiui skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip po 25 procentus apskaičiuotos II grupės invalidumo pensijos ir ne daugiau kaip 100 procentų šios pensijos. Patvirtinus naują, didesnę valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį arba naujas, didesnes einamųjų metų draudžiamąsias pajamas, našlaičių pensijos yra atitinkamai didinamos.

Senatvės arba invalidumo pensininkui mirus, valstybinės socialinio draudimo našlių pensijos dydžiui nustatyti naudojamas mirusiajam paskirtos senatvės arba invalidumo pensijos dydis, apskaičiuotas

pagal 2002 metų kovo mėnesį buvusį valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį ir 2002 metų kovo mėnesį galiojusias vidutines mėnesines draudžiamąsias pajamas, netaikant III grupės invalidumo pensijos mažinimo. Patvirtinus naują, didesnę valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį arba naujas, didesnes einamųjų metų draudžiamąsias pajamas, našlių pensijos nedidinamos.

Senatvės arba invalidumo pensininkui mirus, valstybinės socialinio draudimo našlaičių pensijos apskaičiuojamos pagal mirusiojo gautos senatvės arba invalidumo pensijos dydį šio straipsnio antroje dalyje nustatyta tvarka, netaikant III grupės invalidumo pensijos mažinimo. Patvirtinus naują, didesnę valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydį arba naujas, didesnes einamųjų metų draudžiamąsias pajamas, našlaičių pensijos atitinkamai didinamos.

Našlaičiams, netekusiems abiejų tėvų, valstybinės socialinio draudimo našlaičių pensijos dydį sudaro suma, gauta apskaičiavus našlaičių pensiją už kiekvieną iš mirusių tėvų atskirai.

Atsižvelgiant į tai, nuo kada asmuo tapo našliu (-e), visus našlius (-es) galima suskirstyti į 4 grupes:

- I grupė našlių, kurie našliais (-ėmis) tapo iki 1995 m. sausio 1 d.;
- II grupė našlių, kurie našliais (-ėmis) tapo nuo 1995 m. sausio 1 d. iki 1997 m. birželio 30 d.;
- III grupė našlių, kurie jais tapo nuo 1997 m. liepos 1 d. iki šiol;
- IV grupė – našliais (-ėmis) tapę asmenys, kurie sutuoktinio mirties dieną nebuvo senatvės arba invalidumo pensininkai arba jiems iki pensijos buvo likę daugiau kaip 5 metai⁴¹.

Visos šios keturios našlių grupės skiriasi pensijų dydžiu, jų skyrimo principais ir pensijų didėjimo galimybėmis. Pirmos grupės našlių, turinčių teisę gauti valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją už mirusį iki 1995 m. sausio 1 d. sutuoktinį, pensija skiriama 25 proc. valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio. Ši pensija susieta su bazine pensija, nes nebuvo įmanoma apskaičiuoti, kokia turėjo būti seniai mirusio žmogaus pensija. Todėl pirmos grupės našliams skiriamos vienodo dydžio pensijos ir indeksuojamos atsižvelgiant į bazinės pensijos kitimą. Pensijos mokamos kartu su senatvės arba

⁴¹ Perminienė L. Našlių pensijos: teisėta, bet ar teisinga? // ESU. 1999 m. lapkritis. Nr. 21 (194). P. 13.

invalidumo pensijomis. Jei našlė arba našlys gauna maitintojo netekimo pensiją, apskaičiuotą pagal galiojusius iki 1995 m. sausio 1 d. pensijų įstatymus, tai jo (jos) pasirinkimu skiriama viena iš šių pensijų, t. y. valstybinė socialinio draudimo senatvės, invalidumo arba našlių pensija⁴².

Antros grupės našliams, jais tapusiems nuo 1995 m. sausio 1 d. iki 1997 m. birželio 30 d., skiriama 50 proc. mirusio sutuoktinio senatvės (invalidumo) pensijos dydžio pensija per mėnesį. Nuo 1997 m. birželio mėnesio ši pensija yra „išaldyta“, t. y. nebus didinama tol, kol 20 proc. indeksuotos mirusiojo sutuoktinio pensijos dydis bent vienu centu viršys „išaldytos“ tos pačios našlės (-io) pensiją⁴³. Pavyzdžiui, 1997 m. birželio mėnesį našlės A. pensija buvo 200 litų (50 proc. mirusio sutuoktinio 400 litų pensijos). Ji nedidės tol, kol indeksuojama mirusio jos vyro pensija „perkops“ 1000 litų ir 20 proc. nuo šios sumos bent vienu centu viršys 200 litų. Toliau našlei A. bus mokama 20 proc. mirusio sutuoktinio pensijos dydžio našlės pensija kaip ir III grupės našliams.

Tapusiems našliais po 1997 m. vidurio skiriama penktadalio (t. y. 20 proc.) mirusiam sutuoktiniui galėjusios priklausyti valstybinės socialinio draudimo II grupės invalidumo pensijos dydžio. Jeigu teisę gauti našlių pensiją turi keli globėjai, kiekvienam skiriama po lygiai, bet ne daugiau kaip 20 proc. visos apskaičiuotos pensijos. Trečios grupės našlių pensija indeksuojama atsižvelgiant į bazinės pensijos ir draudžiamųjų pajamų didėjimą.

Ketvirtosios grupės našliams, kurie našliais arba našlėmis tapo nebūdami senatvės arba invalidumo pensininkais arba jiems iki pensijos buvo likę daugiau nei 5 metai, našlių pensija neskiriama, jei įstatymas nenumato kito atvejo.

Visuomenė ir specialistai našlių įstatymą įvertina nevienprasmiai: daug kas siūlo našlių pensijų apskritai nebemokėti, o iš sukauptų pinigų padidinti bendrąsias socialinio draudimo pensijas arba panaudoti našlaičiams remti.

⁴² Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas. 1994 m. liepos 18 d. Nr. I-549, – V, 5 str. 2 d.

⁴³ Perminienė L. Našlių pensijos: teisėta, bet ar teisinga? // ESU. 1999 m. lapkritis. Nr. 21 (194). P. 13,14.

7.4. Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimas, mokėjimas, ginčų dėl jų nagrinėjimas

Visas valstybines socialinio draudimo pensijas skiria ir moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai, vadaudamiesi šių pensijų įstatymu ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintais Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatais.

Pensijas moka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai pagal nuolatinę arba faktinę pensininko gyvenamąją vietą. Paslaugas, susijusias su pensijų pristatymu, už sutartą kainą gali teikti pašto ir kitos įmonės Viešųjų pirkimų įstatymo nustatyta konkurso tvarka. Jeigu konkurse dalyvauja daugiau kaip viena įmonė ir jų siūloma pensijų pristatymo kaina ir kitos paslaugos vienodos, pirmenybė teikiama paštui.

Kreiptis dėl pensijos skyrimo galima prieš tris mėnesius iki teisės gauti valstybinę socialinio draudimo senatvės pensiją atsiradimo arba bet kuriuo metu po teisės gauti valstybinę socialinio draudimo pensiją atsiradimo.

Kreipiantis dėl pensijos, privaloma pateikti visus Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatose nurodytus dokumentus, būtinus pensijai paskirti.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius per Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatose nustatytą laiką privalo priimti sprendimą skirti pensiją arba atsisakyti ją skirti ir apie sprendimą pranešti pareiškėjui. Atsisakius skirti pensiją, nurodoma atsisakymo priežastis.

Valstybinė socialinio draudimo pensija skiriama ir mokama nuo teisės gauti pensiją atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų pensijai skirti gavimo dienos Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniame skyriuje.

Valstybinės socialinio draudimo pensijos skiriamos iki gyvos galvos arba laikotarpiui, kuriam pensijos gavėjui pagal šį įstatymą išlieka teisė gauti paskirtą pensiją. Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinis skyrius, mokantis pensiją, privalo iš anksto informuoti pensininką apie pensijos skyrimo termino pasibaigimą.

Pasibaigus pensijos skyrimo terminui, jos mokėjimas nutraukia-

mas, jei pensijos gavėjas praranda teisę ją gauti. Pensijos gavėjui dėl pateisinamos priežasties pavėluotai kreipiantis dėl pensijos mokėjimo pratęsimo, pensija išmokama už visą laiką, bet ne ilgesnį nei 3 metai, kai jos mokėjimas buvo nutrauktas, o pensijos gavėjui teisė gauti pensiją buvo išlikusi. Palūkanos už pavėluotą laiką neskaičiuojamos. Jei pateisinamos priežasties nėra, bet teisė gauti pensiją išlieka, pensijos mokėjimas atnaujinamas nuo dokumentų dėl pensijos pratęsimo pateikimo dienos.

Pensininkui mirus, pensija išmokama jį laidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jei ji dar nebuvo išmokėta, ir dar paskirtos pensijos dydžio įmokos už du mėnesius.

Jei asmuo, kuriam paskirta valstybinė socialinio draudimo senatvės arba invalidumo pensija, įgyja papildomą, ne mažesnę kaip 2 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą dirbdamas pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu, pensija jo prašymu gali būti paskirta iš naujo pagal naujus duomenis.

Jeigu senatvės arba invalidumo pensininkas, kuriam pagal šio įstatymo nuostatas buvo paskirta pensija turint minimalų, bet neturint būtinąjo stažo, po pensijos paskyrimo dirbdamas pagal darbo sutartį, narystės arba tarnybos pagrindu arba dirbdamas savarankiškai įgyja būtinąjį stažą, jo paties prašymu senatvės arba invalidumo pensija gali būti skiriama iš naujo, nepaisant to, kad paskyrus pensiją jo įgytas valstybinio socialinio pensijų draudimo stažas buvo mažesnis kaip 2 metai.

Jei asmeniui nustatoma sunkesnio invalidumo grupė, valstybinė socialinio draudimo invalidumo pensija jo paties pageidavimu skiriama iš naujo, remiantis naujais duomenimis, arba mokama pagal ankstesnius stažo ir uždarbio duomenis, ją didinant dvigubai (nustačius vietoj III grupės II) arba pradedant mokėti 1,5 bazinės pensijos dydžio pagrindinę pensijos dalį (nustačius vietoj II grupės I). Jei nustatoma lengvesnio invalidumo grupė, valstybinė socialinio draudimo invalidumo pensija (jeigu ji buvo paskirta anksčiau) ne skiriama iš naujo, o mokama pagal ankstesnius stažo ir uždarbio duomenis, pradedant mokėti bazinės pensijos dydžio pagrindinę pensijos dalį (nustačius vietoj I grupės II) arba mokama 50 procentų mažesnė pensija (nustačius vietoj II grupės III).

Valstybinės socialinio draudimo pensijos suma, laiku negauta dėl

pensiją skiriančios arba mokančios įstaigos kaltės, išmokama už praėjusį laiką neapribojant kokių nors terminu ir ją indeksuojant Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatose nustatyta tvarka.

Pensijos gavėjas privalo pranešti Valstybinė socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniam skyriui, kuris moka jam pensiją, apie aplinkybes, turinčias įtakos pensijos dydžiui arba mokėjimui, per 10 dienų nuo šių aplinkybių atsiradimo dienos. Jei apie tokias aplinkybes laiku nepranešus pensija permokama, permokėtas dydis iš gavėjo išieškomas pensiją mokančios įstaigos vadovo sprendimu.

Pensininkui persikėlus nuolat gyventi į kitą valstybę, paskirtoji pensija jam mokama, jeigu:

- pensininkas yra įgijęs ne mažesnę kaip minimalų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą atitinkamos rūšies pensijai gauti dirbdamas Lietuvos įmonėse, įstaigose arba organizacijose arba

- pensininkas yra reabilituotas politinis kalinys arba tremtinys, įgijęs dalį stažo kalinimo metu arba tremtyje.

Kitais atvejais pensija išmokama už šešis mėnesius į priekį tokio dydžio, koks buvo nustatytas išvykimo mėnesį. Toliau ji nebemokama.

Lietuvos Respublikai prisijungus prie tarptautinių konvencijų arba sudarius tarpvalstybines sutartis dėl pensijos mokėjimo, pensija mokama taip, kaip numatyta tarptautinėse konvencijose arba sutartyse.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritorinių skyrių sprendimai dėl asmenų teisės gauti pensijas gali būti apskundžiami Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai. Apskundimo ir skundo nagrinėjimo tvarką ir terminus nustato Valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatai.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos ir jos skyrių sprendimai gali būti apskųsti teismui.

7.5. Kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas pagrindai

Lietuvos Respublikos nuolatiniais gyventojams nuo 2000 m. spalio 25 d. skiriamos kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas. Asmenims, dirbusiems iki šios datos požeminius darbus, darbus kenksmingomis darbo sąlygomis ir karštuosiuose cechuose, ir išdirbusiems ne mažiau kaip 10 metų vyrams, ir ne mažiau kaip 7,5 metų moterims,

išmokama 10 metų kompensacija. Dirbusiems sunkiomis sąlygomis ir išdirbusiems ne mažiau kaip 12,5 m. vyrams ir ne mažiau kaip 10 metų moterims išmokama 5 metų kompensacija.

Skraidymo ir skraidymų bandymo sudėties darbuotojams – vyrams, išdirbusiems pagal galiojusį iki šio įstatymo priėmimo skraidymo ir skraidymų bandymo sudėties darbuotojų pareigų sąrašą 25 metus, moterims, išdirbusioms pagal šį sąrašą 20 metų, kompensacija išmokama už 10 metų.

Asmenims, dirbusiems iki šio įstatymo įsigaliojimo toliau nurodytus darbus, kompensacija išmokama už 5 metus:

- asmenims, dirbusiems ne mažiau kaip 15 kalendrinių metų buvusios TSRS Tolimosios Šiaurės rajonuose arba ne mažiau kaip 20 metų jiems prilygintose vietovėse pagal galiojusį iki šio įstatymo priėmimo Tolimosios Šiaurės rajonų ir Tolimosios Šiaurės vietovių sąrašą;

- moterims, dirbusioms tekstilės pramonės įmonėse darbus, numatytus Lietuvoje galiojusiame tekstilės pramonės gamybų ir profesijų sąraše ne mažiau kaip 20 metų;

- moterims, dirbusioms ne mažiau kaip 15 metų traktorininkėmis-mašinistėmis žemės ūkyje, kitose ūkio šakose, taip pat statybos, kelių ir krovimo mašinų mašinistėmis pagal Lietuvoje galiojusį gamybų ir profesijų sąrašą;

- artistams, išdirbusiems tam tikrą stažą, teikusį teisę gauti ištarnauto laiko pensiją pagal galiojusius iki šio įstatymo priėmimo Ištarnauto laiko pensijų teatrų ir kitų teatro – žiūrovinių įstaigų darbuotojams skyrimo ir mokėjimo nuostatus;

- civilinės aviacijos darbuotojams vyrams, valdžiusiems oro eismą ir turėjusiems dispečerio liudijimą ne mažiau kaip 15 metų, o moterims – ne mažiau kaip 10 metų;

- civilinės aviacijos inžinerijos – technikos darbuotojams, dirbusiems darbą pagal galiojusį iki šio įstatymo priėmimo civilinės aviacijos inžinerijos – technikos darbuotojų pareigų sąrašą, vyrams – išdirbusiems ne mažiau kaip 20 metų, moterims – ne mažiau kaip 15 metų.

Kreiptis dėl kompensacijos skyrimo ir mokėjimo galima prieš tris mėnesius iki teisės gauti kompensaciją atsiradimo dienos arba bet kuriuo metu po teisės gauti kompensaciją atsiradimo dienos. Jeigu asmenys, turintys teisę gauti kompensaciją, dėl kompensacijos skyri-

mo kreipiasi po nustatytų kompensacijos mokėjimo pradžios terminų, kompensacija jiems mokama nuo teisės gauti kompensaciją atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų kompensacijai skirti ir mokėti gavimo Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniame skyriuje dienos.

Kompensacijų asmenims, dirbusiems ypatingomis darbo sąlygomis ne Lietuvoje, mokėjimo sąlygas ir tvarką nustato tarptautiniai susitarimai ir sutartys.

Kompensacijų apskaičiavimo ir išmokėjimo tvarką nustato Lietuvos Respublikos Vyriausybė.

7.6. Valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo sąlygos

Pagal Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo senatvės pensijų išankstinio mokėjimo įstatymą (Žin., 2003, Nr. 114 – 5115) asmenys, kuriems iki Valstybinių socialinio draudimo pensijų nustatyto senatvės amžiaus yra likę ne daugiau kaip 5 metai ir kurie turi ne mažesnę kaip 30 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą, turi teisę į išankstinę senatvės pensiją. Būtina, kad tas asmuo per pastaruosius 12 mėnesių iki kreipimosi dėl išankstinės pensijos skyrimo būtų registruotas bedarbiu Lietuvos darbo biržos teritorinėje darbo biržoje, negautų kitų valstybių socialinio draudimo, valstybinių pensijų arba valstybinių šalpos išmokų. Šis asmuo turi atitikti visas Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo numatytas sąlygas senatvės pensijai gauti, išskyrus senatvės pensijos amžiaus reikalavimą.

Motinoms, kurios pagimdė ir išaugino iki 8 metų penkis ir daugiau vaikų, taip pat asmenis, kurie ne mažiau kaip 15 metų slaugė namuose savo vaikus (įvaikius) invalidus arba vaikus (įvaikius), pripažintus I arba II grupės invalidais nuo vaikystės arba tapusius I arba II grupės invalidais iki 18 metų, arba visiškos negalios invalidus, išankstinę senatvės pensiją, jeigu jie atitinka išvardytas sąlygas, gali būti paskirta ir tuo atveju, jeigu kreipimosi dėl išankstinės senatvės pensijos dieną jos turi ne mažesnę kaip 15 metų valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą.

Asmeniui, kuris iki kreipimosi dėl išankstinės senatvės pensijos skyrimo buvo pripažintas nedarbo ir buvo įstatymų nustatyta tvarka

nepertaukiamai registruotas bedarbiu Lietuvos darbo biržos teritorinėje darbo biržoje pastaruosius 12 mėnesių, iki buvo pripažintas nedirbiniu, ir jeigu jis, tapęs darbingu, vėl užsiregistravo ir yra įregistruotas bedarbiu iki pat kreipimosi dėl išankstinės senatvės pensijos dienos, įgyja teisę į ankstesnę senatvės pensiją.

Išankstinė senatvės pensija skiriama ir mokama nuo dienos, kurią turintis teisę gauti šią pensiją asmuo kreipėsi dėl jos skyrimo.

Išankstinės senatvės pensijos mokėjimas nutraukiamas:

- asmeniui sulaukus senatvės pensijos amžiaus – nuo senatvės pensijos amžiaus sukakties dienos;
- asmeniui paskyrus kitą pensiją arba išmoką – nuo kitos pensijos arba išmokos paskyrimo dienos;
- asmeniui išvykus nuolat gyventi į užsienį, jeigu Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse nenustatyta kitaip – nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį asmuo išvyko nuolat gyventi į užsienį, pirmos dienos.

Išankstinė senatvės pensija apskaičiuojama taip pat kaip valstybinė socialinio draudimo senatvės pensija Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka ir mažinama po 0,4 procento už kiekvieną pilną mėnesį, asmeniui likusį iki senatvės pensijos amžiaus.

Skiriant valstybinę socialinio draudimo invalidumo pensiją, senatvės pensijos amžiaus nesulaukusiam asmeniui, kuris buvo gavęs išankstinę senatvės pensiją, invalidumo pensijos dydis apskaičiuojamas Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka ir nemažinamas dėl tos priežasties, kad asmuo gavo išankstinę senatvės pensiją.

Asmeniui, gavusiam išankstinę senatvės pensiją, sulaukus senatvės pensijos amžiaus, valstybinės socialinio draudimo senatvės pensijos dydis apskaičiuojamas Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka ir mažinamas dydžiu, kurį sudaro apskaičiuotos pensijos 0,4 procento, padauginto iš pilnų mėnesių, kuriuos asmuo gavo išankstinę senatvės pensiją, skaičiaus. Pavyzdžiui, asmeniui iki senatvės pensijos amžiaus liko 5 metai (60 mėnesių). Tarkime, kad apskaičiuota senatvės pensija yra 360 litų. Išankstinė senatvės pensija bus sumažinta 86,60 lito ($360 \times 0,4 \times 60$). Taigi išankstinės senatvės pensijos dydis bus 273,4 lito ($360 - 86,6$). Likus iki senatvės pensijos am-

žiaus mažesniai laikotarpiui, išankstinė senatvės pensija sumažėtų mažesne dalimi.

Kai senatvės pensijos amžiaus sulaukęs asmuo, kuris buvo gavęs išankstinę senatvės pensiją, įgyja teisę į invalidumo pensiją, valstybinės socialinio draudimo invalidumo pensijos dydis apskaičiuojamas Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka ir mažinamas dydžiu, kurį sudaro apskaičiuotos pensijos 0,4 procento, padauginto iš pilnų mėnesių, kuriuos asmuo gavo išankstinę senatvės pensiją, skaičiaus.

Mirus asmeniui, kuris iki mirties dienos gavo išankstinę senatvės pensiją, valstybinė socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensija apskaičiuojama Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyta tvarka, atsižvelgiant į mirusiojo gautos išankstinės senatvės pensijos dydį.

Išankstinės senatvės pensijos mokamos iš Lietuvos Respublikos valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto.

8. VALSTYBINĖS PENSIJOS

Valstybinė pensija mokama ne visiems asmenims, o tik tiems, kuriems yra numatyta ją skirti ir kurie įvardyti 1994 m. gruodžio 22 d. Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatyme, t. y. Respublikos Prezidentui, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarams, aukščiausiems valstybės pareigūnams, kariams, mokslininkams, teisėjams, Lietuvos Respublikos piliečiams, ypač nusipelnusiems Lietuvai kuriant bei plėtojant jos valstybingumą, ūkį, kultūrą, mokslą, meną ir sportą, ginant valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą ir konstitucinę santvarką, labiausiai pasižymėjusiems pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijos dalyviams, ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams, motinoms, pagimdžiusioms, išauginusioms, ir gerai išauklėjusioms 10 ir daugiau vaikų.

Svarbus požymis, išskiriantis šią pensiją iš kitų, yra tas, kad visos valstybinės pensijos mokamos iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto.

Taigi *valstybinės pensijos* – tai ilgalaikės, periodiškos piniginės išmokos, skirtos materialiai aprūpinti asmenis, nurodytus Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatyme ir kurios yra mokamos iš valstybės biudžeto.

Remiantis 1994 m. gruodžio 22 d. Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymu, yra šios valstybinės pensijos:

- 1) Respublikos Prezidento valstybinė pensija;
- 2) Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos;
- 3) nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos;
- 4) pareigūnų ir karių valstybinės pensijos;
- 5) mokslininkų valstybinės pensijos;
- 6) teisėjų valstybinės pensijos (7 pav.)

Mokslininkų valstybinės pensijos nustatytos laikinai – kol bus sudaryta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema.

Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos, taip pat nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos skiriamos pagal valstybinių pensijų įstatymą bei Vyriausybės nutarimus. Respublikos Prezidento, pareigūnų ir karių, mokslininkų ir teisėjų valstybinės pensijos skiriamos pagal specialius įstatymus.

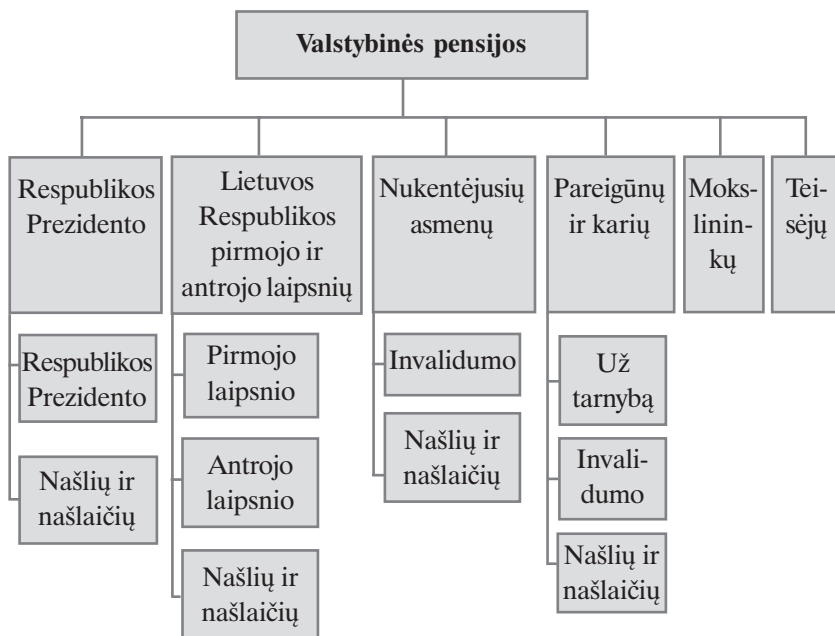
Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių, nukentėjusių asmenų ir mokslininkų valstybinių pensijų dydžio matas yra valstybinių pensijų bazė, kurią tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos teikimu.

Asmeniui, turinčiam teisę gauti kelias valstybines pensijas, jo paties pasirinkimu mokama tik viena iš jų, išskyrus valstybinę našlių ir našlaičių pensiją, kuri gali būti mokama tik su viena iš valstybinių pensijų.

Kiekvienas valstybinės pensijos dydis bei šios pensijos dydžio ir tam pačiam asmeniui paskirtų valstybinių pensijų ir valstybinių socialinio draudimo pensijų bendra suma vienam asmeniui negali viršyti užpraeito ketvirčio prieš tą mėnesį, už kurį mokama valstybinė pensija, Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės paskelbto šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio 1,5 dydžio. Pensijos dydžio ribojimą taiko valstybinę pensiją mokanti institucija.

Ypač daug kritinio įvertinimo visuomenėje sulaukė valstybinių pensijų įstatymai. Pagrindinis kritikos motyvas yra tai, kad šio tipo pensijos suvokiamos kaip privilegijos. Motyvuojama, kad panašaus tipo pensijų nėra Europos Sąjungoje, į kurią integravomės.

Su kai kuriais priekaištais reikia sutikti, tačiau atmesti visų valstybinių pensijų modelius būtų neteisinga. Yra pripažinta taisyklė, kad socialinės saugos teisėje negalima taikyti kitų valstybių socialinių modelių, nes kiekviena valstybė yra savita savo politine santvarka, ekonomine, demografinė situacija, pramonės išsivystymo laipsniu, gamtiniais ištekliais, geopolitine padėtimi ir t. t. Taigi, kas tinka vienai valstybei, didesnė tikimybė, kad netiks kitai. Pavyzdžiui, daugeliui Vakarų Europos šalių gali atrodyti nesuprantamos valstybinės nukentėjusių asmenų pensijos, nes jose nebuvo represijų, trėmimų, o kitose šalyse, kuriose gyvenimas nebuvo sukrėstas okupacinių kataklizmų, keistokai atrodys I arba II laipsnio pensijų skyrimas asmenims, aktyviai dalyvavusiems atkuriant nepriklausomybę, demokratiją, ir t. t.

7 pav.

8.1. Respublikos Prezidento valstybinė pensija

Respublikos Prezidentui, išėjusiam iš valstybės tarnybos, skiriama ir mokama Respublikos Prezidento valstybinė pensija pagal Lietuvos Respublikos Prezidento įstatymą. Jam iki gyvos galvos nustatoma 50 procentų Respublikos Prezidento darbo užmokesčio dydžio pensija per mėnesį, t. y. jis gauna 6 vidutinių mėnesinių darbo užmokesčių dydžio Respublikos Prezidento valstybinę pensiją per metus.

Dažnai pasitaiko teisinių netikslumų įvardijant šią pensiją. Ji neteisingai vadinama „Lietuvos Respublikos prezidento valstybine pensija“. Būtina skirti buvusių ir esamo prezidento sampratas, juk esamas prezidentas yra „Lietuvos Respublikos prezidentas“, o kadenciją baigusieji vadinami „Respublikos prezidentas“ arba tiesiog „Prezidentas“. Taigi apie valstybinę pensiją negalima kalbėti, kol prezidentas eina pareigas ir yra „Lietuvos Respublikos prezidentas“. Pensinio ap-

rūpinimo problema atsiranda kadenciją baigusiam Respublikos prezidentui (Prezidentui).

Respublikos Prezidento (toliau – Prezidento) valstybinė pensija skiriama ir mokama vadovaujantis 1993 m. sausio 26 d. Lietuvos Respublikos Prezidento įstatymu, anksčiau minėtu Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymu bei 1998 m. vasario 19 d. Respublikos Prezidento valstybinės pensijos skyrimo ir mokėjimo nuostatais.

Respublikos Prezidento valstybinė pensija skiriama Respublikos Prezidentui, pasibaigus laikui, kuriam jis buvo išrinktas, tuo atveju, jeigu jam yra suėję Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo įstatymo nustatytas senatvės pensijos amžius – 60 metų moterims ir 62 metai ir 6 mėnesiai vyrams arba jis pripažintas I arba II grupių invalidu.

Pagal Lietuvos Respublikos Prezidento įstatymą iš valstybės tarnybos išėjusiam Respublikos Prezidentui iki gyvos galvos nustatoma 50 procentų Respublikos Prezidento darbo užmokesčio dydžio (kuris šiuo metu lygus šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio 12 dydžių) pensija per mėnesį ir yra mokama neatsižvelgiant į jo gaunamas kitas pajamas. Ši pensija apskaičiuojama pagal Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyto Lietuvos Respublikos ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio dydį ir yra mokama iš valstybės biudžeto.

Respublikos Prezidentui mirus, jo nedarbingam sutuoktiniui, nepilnamečiams arba nedarbingiems vaikams (įvaikiams) skiriamos valstybinės našlių ir našlaičių pensijos. Teisę gauti valstybines našlių ir našlaičių pensijas turi mirusio (arba įstatymų nustatyta tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu) buvusiojo Respublikos Prezidento nedarbingas sutuoktinis, nepilnamečiai arba nedarbingi vaikai (įvaikiai), jeigu Respublikos Prezidentas buvo įgijęs teisę gauti Respublikos Prezidento valstybinę pensiją arba šią pensiją gavo. Mirusiojo posūniai ir podukros, kurie iki jo mirties neturėjo teisės gauti nurodytų pensijų, turi teisę jas gauti tokiomis pačiomis sąlygomis kaip vaikai (įvaikiai). Respublikos Prezidento našlė, neturėjusi su mirusiu sutuoktiniu vaikų (įvaikių), turi teisę gauti valstybinę našlės pensiją tik tuo atveju, jeigu nuo santuokos įregistravimo nustatytą tvarka iki sutuoktinio mirties praėjo ne mažiau kaip 5 metai.

Valstybinės našlaičių pensijos skiriamos vaikams (įvaikiams) iki

18 metų, taip pat vyresniems nei 18 metų šiems asmenims, jeigu jie tapo invalidais iki 18 metų. Vidurinių bei nustatytąja tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų ir profesinių mokyklų dieninių skyrių studentams ir moksleiviams šios pensijos skiriamos iki šių mokyklų baigimo, bet tik iki tol, kol jiems sukaks 24 metai. Valstybinės našlių ir našlaičių pensijos skiriamos ir tuo atveju, kai Respublikos Prezidentas miršta nepasibaigus išrinkimo laikui, jeigu jis ėjo po išrinkimo Respublikos Prezidento pareigas ne mažiau kaip 2,5 metų.

8.2. Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinės pensijos

Teisę gauti Lietuvos Respublikos pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją (toliau – pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją) turi Lietuvos Respublikos piliečiai, ypač nusipelnę Lietuvai kurdami ir plėtodami jos valstybingumą, ūkį, kultūrą, mokslą, meną ir sportą, gindami valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą ir konstitucinę santvarką, labiausiai pasižymėję pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyviai, taip pat motinos, pagimdžiusios, užauginusios ir gerai išauklėjusios 10 ir daugiau vaikų. Visi šie asmenys turi būti sulaukę Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatyto senatvės pensijos amžiaus arba pripažinti I arba II grupių invalidais. Asmenys, dirbę ypatingomis darbo sąlygomis, už kurias skiriama kompensacija pagal Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymą (žr. 7.7. poskyrį), turi teisę gauti pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją, likus iki senatvės pensijos amžiaus tiek mėnesių, už kiek mėnesių kompensacija mokama.

Teisę gauti pirmo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją turi aukščiausieji šalies pareigūnai. Asmenims, buvusiems Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininku, Ministru Pirmininku, Aukščiausiojo Teismo pirmininku, Konstitucinio Teismo pirmininku, skiriama pirmojo laipsnio valstybinė pensija, jeigu jie minėtas pareigas ėjo ne mažiau kaip dvejus metus ir nebuvo atleisti apkaltos tvarka arba po pasitraukimo iš pareigų nebuvo teisti už tyčinio nusikaltimo padarymą.

Pirmojo laipsnio valstybinė pensija skiriama ginkluoto apsipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams. Ši pirmojo laipsnio pensija skiriama Lietuvos Respublikos piliečiams – olimpi-

nių žaidynių čempionams, t. y. aukso medalių laimėtojams. Lietuvos Respublikos piliečiai – olimpiinių žaidynių prizininkai, t. y. sidabro, bronzos medalių laimėtojai, turi teisę gauti antrojo laipsnio valstybinę pensiją.

Pirmojo laipsnio valstybinę pensiją skiria Vyriausybė pagal Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo komisijos teikimą.

Antrojo laipsnio valstybinę pensiją skiria Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo komisija.

Per vienerius kalendorinius metus negali būti paskirta daugiau kaip 15 pirmojo laipsnio valstybinių pensijų ir daugiau kaip 45 antrojo laipsnio valstybinės pensijos.

Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinę pensiją pagal Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pateiktus sąrašus Vyriausybė skiria, neribodama pirmojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimo per kalendorinius metus skaičiaus. Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinės pensijos mokamos neatsižvelgiant į tai, ar jų gavėjai turi draudžiamųjų pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos.

Neribojamas pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimas per kalendorinius metus ir olimpiinių žaidynių čempionams ir prizininkams.

Asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais už tyčinio nusikaltimo padarymą, pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos paskyrimas panaikinamas nuo nuosprendžio įsigaliojimo dienos.

Asmenims, kurie po pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinių pensijų paskyrimo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba kurie gauna valstybinio socialinio draudimo ligos (įskaitant ir darbdavio mokamas ligos dienas), motinystės, motinystės (tėvystės) arba bedarbio pašalpą, paskirtos pensijos nemokamos. Ši nuostata netaikoma ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams pirmojo laipsnio valstybinių pensijų gavėjams, taip pat antrojo laipsnio valstybinių pensijų gavėjoms – motinoms, pagimdžiusioms, išauginusioms ir gerai išauklėjusioms 10 ir daugiau vaikų.

Įstatymas įpareigojo pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinių pensijų gavėjus pranešti pensiją mokančiai institucijai apie gaunamas pajamas per 10 dienų nuo šių pajamų atsiradimo dienos, priešingu atveju permokėtos pensijos suma išieškoma iš pensiją gaunančio asmens.

Pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimo komisija veikia prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Į komisiją įeina socialinės apsaugos ir darbo ministras, kuris yra komisijos pirmininkas, ir 12 narių – po 4 iš Seimo narių (lygiomis dalimis daugumos ir opozicijos atstovų), valdymo institucijų ir visuomenės atstovų. Valdžios ir valdymo institucijoms, be komisijos pirmininko, atstovauja kultūros ministras ir vienas iš Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos viceministrų. Komisija sudaroma Vyriausybės sprendimu.

Komisija nagrinėja Lietuvos Respublikos aukščiausiosios valdžios ir valdymo institucijų, taip pat Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pateiktus prašymus skirti pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinę pensiją. Ji veikia vadovaudamasi Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatais, tvirtinamais Vyriausybės.

Minėta komisija turi teisę skirti antrojo laipsnio valstybinę pensiją miestų ir rajonų savivaldybių arba apskričių administracijos teikimu motinoms, pagimdžiusios, išauginusioms ir gerai išauklėjusioms 10 ir daugiau vaikų, netaikydama nustatytų pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinių pensijų kvotų metams. Krašto apsaugos ministerijai tarpininkaujant, šios kvotos gali būti netaikomos ir 1918–1920 metų nepriklausomybės kovų kariams savanoriams.

Pirmojo laipsnio valstybinė pensija yra keturių valstybinių pensijų bazių dydžio.

Antrojo laipsnio valstybinė pensija yra dviejų valstybinių pensijų bazių dydžio.

Pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinės pensijos mokamos, nepaisant jas gaunančio asmens pajamų.

Pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos gavėjui mirus, pensija išmokama jį laidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jei ji dar nebuvo išmokėta, ir dar tokio pat dydžio už du mėnesius.

Pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinės pensijos gavėjui mirus, skiriama valstybinė našlių ir našlaičių pensija tiems asmenims, tokio-
mis pačiomis sąlygomis ir gavėjui priklausiusios pensijos dalimis, kaip

nurodyta Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo straipsniuose, reguliuojančiuose valstybines socialinio draudimo našlių ir našlaičių pensijas.

Pirmojo ir antrojo laipsnio valstybinės pensijos skiriamos ir mokamos nuo 1995 m. sausio 1 dienos, vadovaujantis Lietuvos Respublikos pirmojo ir antrojo laipsnių valstybinių pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatais, tvirtinamais Vyriausybės.

Iki šio laikotarpio buvo mokamos personalinės pensijos. Jos mokamos ir toliau. Jeigu asmuo turi teisę į pirmojo arba antrojo laipsnio valstybinę pensiją, valstybinę socialinio draudimo pensiją arba abi šias pensijas kartu, mokama asmens pasirinktoji pensija.

8.3. Nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos

Nukentėjusių asmenų valstybines pensijas turi teisę gauti Lietuvos Respublikos piliečiai, kurių duomenys apie gyvenamą vietą Lietuvos Respublikoje yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą, arba kurie, vadovaujantis Lietuvos Respublikos civiliniu kodeksu, Vyriausybės nustatyta tvarka yra pripažinti turinčiais nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje, negaunantys iš kitos valstybės panašaus pobūdžio pensijos (išskyrus socialinio draudimo pensiją) arba kitokios nuolatinės kompensacinės išmokos.

Nukentėjusių asmenų pensiją gali gauti asmenys, tiesiogiai nukentėję, ir nukentėjusių (t. y. žuvusių) asmenų tėvai, sutuoktiniai ir vaikai.

1. Nukentėjusių asmenų pensiją gauna šie asmenys:

- kurie tapo invalidais dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių buvusių įvykių;

- politiniai kaliniai ir tremtiniai, pateikę Lietuvos Respublikos teisėsaugos institucijų išduotus dokumentus (reabilitacijos pažymą), patvirtinančius politinių kalinių ir tremtinių teisių atkūrimą, arba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išduotus nuo okupacijų nukentėjusio asmens – politinio kalinio arba tremtinio teisinio statuso pažymėjimus;

- pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijos (rezistencijos) dalyviai – laisvės kovų dalyviai, kuriems įstatymų nustatyta tvarka yra pripažintas šis statusas;

- kurie Antrojo pasaulinio karo metais buvo išvežti priverstiniais

darbams už buvusios TSRS ribų arba buvo getuose, koncentracijos arba kitokio tipo prievartinėse stovyklose;

- kurie Antrojo pasaulinio karo metais tarnavo antihitlerinės koalicijos valstybių veikiančiose armijose, partizanų būriuose arba junginiuose;

- kurie dalyvavo likviduojant Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinius;

- kurie tapo invalidais būtiniosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945–07–22 – 1991–12–31) metu arba vėliau buvo pripažinti invalidais dėl ligų, susijusių su karine tarnyba.

2. Nukentėjusių asmenų valstybines pensijas gauna tėvai, sutuoktiniai ir vaikai:

- asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių;

- asmenų, žuvusių pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms (rezistencijos) veiksmų metu, taip pat nužudytų ir mirusių neteisėto kalinimo arba tremties metu;

- asmenų, žuvusių arba mirusių dėl Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo;

- asmenų, žuvusių arba mirusių būtiniosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945–07–22 – 1991–12–31) metu arba vėliau mirusių dėl ligų, susijusių su karine tarnyba.

Vertinant karo ir pokario įvykių sudėtingumą, įstatymas nurodo asmenis, kuriems nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos negali būti skiriamos. Tai asmenys, tarnavę okupacinėse struktūrose, išsiskyrę lojalia veikla okupaciniam režimui, vykdę tautos genocidą. Nukentėjusių asmenų valstybinė pensija negali būti skiriama tarnavusiems arba dirbusiems:

- naikintojų (stribų) batalionuose, liaudies gynėjų būriuose arba junginiuose, priklausiusiuose TSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) kovos su banditizmu skyriui (nuo 1946 m. pabaigos – kovos su banditizmu valdybai), nuo 1947 m. vasario 4 d. perduotuose TSRS valstybės saugumo ministerijai (MGK);

- TSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), TSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD), TSRS valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB), TSRS valstybės saugumo ministerijos (MGB), TSRS valstybės saugumo komiteto (KGB) struktūrose, taip pat šių

struktūrų padaliniuose, valdybose, įstaigose ar tarnybose;

- Lietuvos teritorijoje 1941–1944 metais veikusių sovietinių desantininkų, partizanų būriuose arba junginiuose, jeigu šie būriai arba junginiai, arba atskiri jiems priklausę asmenys dalyvavo darant karo nusikaltimus, nusikaltimus žmonijai ir Lietuvos gyventojų genocidą;

- 1939 metais Klaipėdos krašte ir 1941–1944 metais Lietuvos teritorijoje veikusiose nacistinės Vokietijos okupacinio režimo represinėse struktūrose: Vokietijos valstybės saugumo policijoje, Vokietijos valstybės saugumo tarnyboje, Vokietijos valstybės slaptojoje policijoje, taip pat Vokiečių viešojoje policijoje;

- TSRS gynybos liaudies komisariato 3-iosios valdybos, Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) 3-iojo skyriaus, Gynybos liaudies komisariato Vyriausiosios kontržvalgybos valdybos („Smerč“), NKVD kontržvalgybos skyriaus („Smerč“) tarnybose;

- TSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), Vidaus reikalų ministerijos (MVD) ir Valstybės saugumo ministerijos (MGK) vidaus kariuomenės junginių ir dalinių tarnybose;

- TSRS vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), TSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD) ir TSRS valstybės saugumo ministerijos (MGK) vidaus kariuomenės karinėse prokuratūrose prokurorais, taip pat Lietuvos TSR prokuratūros Specialiųjų bylų ir Tardymo valstybės saugumo organuose priežiūros skyriuose arba prokurorais TSRS prokuratūroje ir TSRS respublikų prokuratūrose, veikusiose Lietuvoje po 1990 m. kovo 11 d.;

- TSRS ir nacistinės Vokietijos okupacinių režimų represinių struktūrų agentais ir informatoriais;

- Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partijos (NSDAP), Vissąjunginės komunistų partijos (bolševikų) ir Sovietų Sąjungos komunistų partijos bei jos padalinių sąjunginėse respublikose vadovaujančiais darbuotojais.

Dėl įvykių reikšmingumo įstatymas skiria aprūpinimą valstybinėmis nukentėjusių asmenų pensijomis asmenims, nukentėjusiems dėl 1991 m. sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių.

Nukentėjusių asmenų valstybinė pensija skiriama asmenims, tapusiems invalidais dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių. Ši pensija mokama asmenims:

- pripažintiems I grupės invalidais – 4 valstybinių pensijų bazių dydžio;
- pripažintiems II grupės invalidais – 3 valstybinių pensijų bazių dydžio;
- pripažintiems III grupės invalidais – 2 valstybinių pensijų bazių dydžio.

Nukentėjusių asmenų valstybinė pensija skiriama asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių, motinoms, sulaukusioms 50 metų arba pripažintoms invalidėmis, taip pat tėvams, sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus arba pripažintiems invalidais. Šiems asmenims mokama 4 valstybinių pensijų bazių dydžio nukentėjusių asmenų valstybinė pensija.

Artimiesiems žuvusiųjų dėl 1991 m. sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių skiriama našlių ir našlaičių pensija.

Nukentėjusių asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija skiriama asmenų, žuvusių dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių:

- našlaičiams (vaikams ir įvairiems) iki 18 metų, taip pat vyresniems kaip 18 metų, jei jie tapo invalidais iki 18 metų, taip pat vidurinių bei nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų ir profesinių mokyklų dieninių skyrių studentams ir moksleiviams iki šių mokyklų baigimo, bet ne ilgiau nei jiems sukaks 24 metai;
- nesukūrusioms kitos santuokos našlėms, nepaisant amžiaus.

Kiekvienam iš šių asmenų mokama 4 valstybinių pensijų bazių dydžio našlių arba našlaičių pensija.

Teisę į valstybinių pensijų bazės dydžio nukentėjusių asmenų valstybinę našlių ir našlaičių pensiją turi pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių, žuvusių kovos lauke arba suėmimo metu, nužudytų arba mirusių tardymo arba kalinimo metu, nuteistų mirties bausme, jei bausmė įvykdyta, našliai (našlės), taip pat našlaičiai vaikai (įvaikiai), jeigu jie tėvų mirties metu buvo nepilnamečiai, politinių kalinių vaikai (įvaikiai), jeigu jie abiejų kalinčių tėvų mirties metu (taip pat jeigu vienas tėvų (įtėvių) buvo miręs, ištremtas arba dingęs be žinios, o kitas kalėjo) buvo nepilnamečiai. Šioje dalyje nurodytiems asmenims nustatyta nukentėjusių asmenų valstybinė našlaičių pensija skiriama ir mokama, jei jie neturi teisės į kitą nukentėjusių asmenų valstybinę pensiją.

Nukentėjusių asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija skiriama ir mokama, jeigu turintieji teisę ją gauti yra sulaukę senatvės pensijos amžiaus arba pripažinti I arba II grupių invalidais.

Nukentėjusių asmenų valstybinė našlių ir našlaičių pensija taip pat skiriama:

- mirus asmeniui, pripažintam invalidu dėl 1991 metų sausio 11–13 dienomis vykdytos agresijos ir vėlesnių įvykių;
- asmeniui žuvus pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms (rezistencijos) veiksmų metu, taip pat žuvus arba mirus neteisėto kalinimo arba tremties metu;
- asmeniniu mirus dėl Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo darbų poveikio;
- asmeniui žuvus arba mirus būtiniosios karinės tarnybos arba karinių mokymų sovietinėje armijoje (1945–07–22 – 1991–12–31) metu arba vėliau mirus dėl ligų, susijusių su karine tarnyba.

Politiniams kaliniams ir tremtiniams, pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijos (rezistencijos) laisvės kovų dalyviams, išvežtiems Antrojo pasaulinio karo metu už buvusios TSRS ribų, tarnavusių antihitlerinės koalicijos armijose arba dalyvavusiems likviduojant Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinius tapusiems I arba II grupių invalidais, arba sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus mokama nukentėjusių asmenų valstybinė pensija valstybinių pensijų bazės dydžio.

Tapusiems invalidais dėl neteisėto kalinimo ir tremties pasipriešinimo 1940–1990 metais, išvežtiems priverstiniais darbais, tapusiems invalidais atliekant būtinąją tarnybą sovietinėje armijoje arba dėl Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo darbų poveikio, skiriama pensija:

- pripažintiems I grupės invalidais – 2 valstybinių pensijų bazių dydžio;
- pripažintiems II grupės invalidais – 1,5 valstybinių pensijų bazių dydžio;
- pripažintiems III grupės invalidais – 0,75 valstybinių pensijų bazių dydžio.

Nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos mokamos, nepaisant nukentėjusių asmenų kitų pajamų.

Nukentėjusių asmenų valstybinės pensijos gavėjui, persikėlusiam nuolat gyventi į užsienį, ši pensija nemokama.

Šios pensijos gavėjui mirus, pensija išmokama jį laidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jei ji dar nebuvo išmokėta, ir dar tokio pat dydžio už du mėnesius.

8.4. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Valstybės saugumo, Krašto apsaugos, Prokuratūros, Kalėjų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinės pensijos

Teisė į pensiją dažnai apibrėžiama tokiais baziniais principais: pilietybė, reikmė (poreikis) ir darbo nuopelnai. Teisė į pensiją turi garantuoti pakankamą pragyvenimo lygį kiekvienam piliečiui, kuris dirbo tam tikrą įstatymo nustatytą laiką ir sulaukė pensijos amžiaus. Socialinės pensijos dažnai yra pagrįstos ne vien tik pilietybe. Suteikiant pensijas, svarbią reikšmę turi dar du principai – poreikis ir darbo nuopelnai. Pilietybė yra pensijų, suteikiamų remiantis pilietybės teise, pagrindas. Poreikis yra asmeninis principas pensijų programose, susijusiose su pragyvenimo lygio arba pajamų tyrimu. Darbo nuopelnai yra pagrindinis principas programose, paremtose darbu ir atlyginimu. Įgyti teisę į pensiją svarbiausias kriterijus tam tikrų sąlygų įvykdymas⁴⁴.

Pensijų schemas įvairiai skirstomos, pavyzdžiui, D. Pietersas skiria senatvės pensijas ir ištarnauto laiko senatvės pensijas. Kai kurie rusų mokslininkai skiria darbo pensijas senatvės atveju; individualias darbo pensijas; pensijas už ištarnautus metus ir pensijas netekus maitintojo⁴⁵.

Senatvės pensija įsigalioja nuo to momento, kai žmogus sulaukia tam tikro amžiaus. Šiuo atveju kalbama apie amžių, kai galima nebedirbti ir išeiti į užtarnautą poilsį, t. y. apie pensinį amžių. Visos senatvės pensijos gavimo sąlyga dažniausiai yra dalyvavimo schemoje metų skaičiaus ir visos profesinės veiklos metų skaičiaus atitikimas. Tai dažniausiai apima laikotarpį nuo 35 iki 50 metų. Kai kuriuose

⁴⁴ Dambrauskienė G. Europos Bendrijos valstybių socialiniai įstatymai ir pensijų modeliai // Gyvenimo šaltiniai. 1993. Nr. 3–4.

⁴⁵ Макульская Е. Е., Горбачева Ж. А. Право социального обеспечения. Москва, 2000.

šalyse bendrosios sąlygos dėl pensinio amžiaus ir dalyvavimo schemoje metų skaičiaus nėra taikomos tiems asmenims, kurie atlieka ypač sunkią, pavojingą ir nuo amžiaus priklausančią profesinę veiklą. Pavyzdžiui, šachtininkai, baleto šokėjai, lakūnai, policininkai, kariškiai, kalėjimų prižiūrėtojai ir profesionalūs sportininkai dažnai gali naudotis senatvės pensija būdami jaunesnio amžiaus ir turėdami mažiau dalyvavimo schemoje metų. Šioms kategorijoms gali būti ne tik priskaičiuojami fiktyvūs dalyvavimo schemoje metai, bet ir suteikiamos palankesnės sąlygos dėl amžiaus bei dalyvavimo schemoje trukmės⁴⁶.

Rusijos teisininkai išskiria atskirą pensinio aprūpinimo rūšį – pensijas už ištarnautus metus, pagal požymius ir tikslus artimas senatvės pensijoms. Šios pensijos skiriamos iki mirties asmenims, turintiems tam tikrą specialaus darbo stažą (ištarnautus metus), nepaisant amžiaus, dažniausiai su sąlyga – palikti darbą, dėl kurio ši pensija skiriama. Būtinybė tam tikros kategorijos dirbančiuosius išskirti į lengvatines grupes pensiniam aprūpinimui gauti yra nulemta jų veiklos specifikos, kuri daro įtaką jų darbingumui, t. y. profesinio darbingumo mažėjimui pagal amžių⁴⁷. Rusijoje šios pensijos mokamos kariškiams, civilinės aviacijos darbuotojams, švietimo, sveikatos apsaugos, kultūros darbuotojams, valstybės tarnautojams.

Pagal Vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Valstybės saugumo, Krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymą teisę gauti Vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Valstybės saugumo, Krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinę pensiją (toliau – pareigūnų ir karių pensija) turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai:

- 1) Vidaus reikalų ministerijos, policijos, Valstybės sienos apsaugos tarnybos ir kitų vidaus reikalų įstaigų pareigūnai, vidaus tarnybos dalinių karininkai, liktinės tarnybos puskarininkiai ir kareiviai;
- 2) Specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnai;

⁴⁶ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 63.

⁴⁷ Мачульская Е. Е., Горбачева Ж. А. Право социального обеспечения. Москва, 2000. С. 124.

- 3) profesinės karo tarnybos kariai;
- 4) Valstybės saugumo departamento sistemos pareigūnai;
- 5) prokuratūros pareigūnai;
- 6) Kalėjimų departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnai.

Teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją taip pat turi pareigūnai ir kariai, kurie, būdami įtraukti į Vidaus reikalų ministerijos, Valstybės saugumo departamento, Krašto apsaugos ministerijos kadrų rezervą, Specialiųjų tyrimų tarnybos personalo rezervą, dirba kitose Lietuvos Respublikos ministerijose, departamentuose, įstaigose ir organizacijose.

Teisę gauti pareigūnų ir karių invalidumo pensijas turi privalomosios karo tarnybos kariai bei kariai savanoriai, tapę invalidais tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais. Šiems asmenims žuvus tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais, teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinės našlių ir našlaičių pensijas turi jų sutuoktiniai ir vaikai.

Įstatymas nustato šias pareigūnų ir karių pensijų rūšis:

- už tarnybą;
- invalidumo;
- našlių ir našlaičių.

Pareigūnai ir kariai, kurie įgyja teisę į pareigūnų ir karių valstybinę pensiją, nepraranda teisės į kitas valstybinės pensijas, jei įstatymai nenumato kitko.

Pareigūnams ir kariams, tuo pat metu įgijusiems teisę į pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą ir pareigūnų ir karių valstybinę invalidumo pensiją, skiriama didesnioji arba jų pasirinkimu viena iš šių pensijų. Pareigūnų ir karių valstybinė našlių ir našlaičių pensija mokama kartu su pensija už tarnybą arba invalidumo pensija.

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija skiriama ir išmokama išėjusiems iš tarnybos šiems pareigūnams ir kariams:

- ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjimų departamente arba jam pavaldžiose įstaigose ir valstybės įmonėse 20 ir daugiau metų;
- ištarnavusiems prokuratūroje 20 ir daugiau metų ir sulauku-

siems Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatyto senatvės pensijos amžiaus;

- pripažintiems invalidais dėl priežasčių, susijusių su tarnyba;
- atleistiems dėl sveikatos, kai yra žinybinės centrinės medicinos ekspertizės komisijos išvada, arba pripažintiems invalidais dėl priežasčių, nesusijusių su tarnyba, ir ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjų departamente arba jam pavaldžioje įstaigoje ir valstybės įmonėse 5 ir daugiau metų;

- sulaukusiems įstatymų arba statutų nustatyto išleidimo į atsargą amžiaus (jei toks amžius nenustatytas, senatvės pensijos amžiaus) ir ištarnavusiems vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjų departamente arba jam pavaldžioje įstaigoje ir valstybės įmonėse 5 ir daugiau metų.

Pareigūnams ir kariams, dėl jų pačių kaltės (jei ta kaltė neužtraukia baudžiamosios atsakomybės) pašalintiems iš vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Kalėjų departamento arba jam pavaldžių įstaigų ir sulaukusiems įstatymų nustatyto išleidimo į atsargą amžiaus (jei toks amžius nenustatytas, senatvės pensijos amžiaus).

Vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Kalėjų departamento, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnams ir kariams į tarnybos laiką pensijai skirti įskaitomas:

- tarnybos vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemose, Specialiųjų tyrimų tarnyboje, Kalėjų departamente, jam pavaldžioje įstaigoje bei valstybės įmonėse laikas nuo paskyrimo į pareigūno arba kario pareigas dienos;

- darbo įstaigoje ir organizacijose laikas, jeigu pareigūnai arba kariai buvo paskirti dirbti jose, būdami įtraukti į Vidaus reikalų ministerijos, Valstybės saugumo departamento arba Krašto apsaugos ministerijos kadrų rezervą bei Specialiųjų tyrimų tarnybos personalo rezervą;

- nuteisto pareigūno arba kario bausmės atlikimo laikas, jeigu šis pareigūnas arba karys vėliau buvo reabilituotas.

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija už tarnybą apskaičiuojama ir mokama pagal pensijos mokėjimo mėnesį galiojantį pareigūnų arba karių darbo užmokesį už tas pareigas, kurias išeidamas iš tarnybos turėjo pareigūnas arba karys. Į šį užmokesį įskaitomas pareiginis atlyginimas, taip pat priedai už laipsnį, stažą ir kategoriją, kai šie priedai mokami įstatymų nustatyta tvarka.

Už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, mokama po 1 proc. darbo užmokesčio.

Atleistiems dėl sveikatos pareigūnams ir kariams, ištarnavusiems nuo 5 iki 10 metų, už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, mokama po 2 proc. darbo užmokesčio, ištarnavusiems nuo 10 iki 20 metų – 20 proc. darbo užmokesčio.

Pareigūnų ir karių valstybinė invalidumo pensija skiriama šio įstatymo pareigūnams ir kariams, pripažintiems invalidais. Jei invalidumas atsirado dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, pensija skiriama nepaisant invalidumo pripažinimo laiko. Jei invalidumas atsirado dėl kitų priežasčių, pareigūnų ir karių valstybinė invalidumo pensija skiriama tik tuo atveju, jei invalidumas atsirado tarnybos metu.

Invalidumas pripažįstamas atsiradusiu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, jei liga, sužeidimas arba trauma, sukėlę invalidumą, įvyko tarnyboje. Priežastinį ryšį turi patvirtinti žinybinė centrinė medicinos ekspertizės komisija.

Invalidumo grupę nustato Valstybinė medicininės socialinės ekspertizės komisija (VMSEK).

Pareigūnų ir karių valstybinę invalidumo pensija mokama pareigūnams ir kariams už kiekvienus tarnybos metus, įskaitytus į tarnybos laiką pensijai skirti, po 1,2 proc. I grupės, 1proc. I grupės ir 0,5 proc. grupės invalidams darbo užmokesčio.

Jei asmuo mirė arba invalidumas pripažįstamas atsiradusiu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, ir faktinis pareigūno arba kario tarnybos laikas mažesnis nei 20 metų, tarnybos laikas pensijai skirti prilyginamas 20 metų. Jei asmuo mirė arba invalidumas pripažįstamas atsiradusiu dėl kitų priežasčių, pensija apskaičiuojama pagal faktinį tarnybos laiką pensijai skirti.

Privalomosios karo tarnybos kariams ir kariams savanoriams, tapusiems invalidais tarnybos arba mokymų metu, dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais, mokama pareigūnų ir karių valstybinė invalidumo pensija:

- asmenims, pripažintiems I grupės invalidais – 2 valstybinių socialinio draudimo bazinių pensijų dydžio;
- asmenims, pripažintiems II grupės invalidais – 1,5 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio;
- asmenims, pripažintiems III grupės invalidais – 0,75 valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos dydžio.

Teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensiją turi mirusiojo (arba nustatyta tvarka pripažinto mirusiu arba nežinia kur esančiu) pareigūno arba kario sutuoktinis bei vaikai, taip pat jiems prilyginti asmenys. Ši pensija skiriama, jeigu miręs asmuo buvo įgijęs teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba žuvęs arba miręs nuo sužalojimų dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, arba dėl invalidumo buvo įgijęs teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę invalidumo pensiją arba vieną iš šių pensijų gavo.

Pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensija apskaičiuojama taip pat, kaip karių ir pareigūnų valstybinę invalidumo pensija I grupės invalidams, atsižvelgiant į tai, ar pareigūnas mirė dėl priežasčių, susijusių su tarnyba, ar dėl kitų priežasčių. Taip apskaičiuota pensija skiriama turintiems teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę našlių ir našlaičių pensiją asmenims Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatytais dalimis.

Mirus pareigūnui arba kariui, gavusiam pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba invalidumo pensiją, našlių ir našlaičių pensija apskaičiuojama pagal mirusiojo gautos pensijos dydį.

Vaikams, netekusiems abiejų tėvų, pareigūnų ir karių valstybinės našlaičių pensijos dydį sudaro suma, gauta apskaičiavus našlaičių pensiją už kiekvieną iš mirusių tėvų atskirai, jei abu tėvai buvo įgiję teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją už tarnybą arba invalidumo pensiją.

Privalomosios karo tarnybos kariui arba kariui savanoriui mirus tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais, taip pat skiriama našlių ir našlaičių pensija.

Pareigūnams ir kariams, jų šeimos nariams pensijas skiria ir moka Vidaus reikalų ministerija, Specialiųjų tyrimų tarnyba, Valstybės saugumo departamentas, Krašto apsaugos ministerija, Generalinė prokuratūra arba Kalėjimų departamentas pagal tai, kurioje iš šių institucijų pensijos gavėjas tarnavo paskiausiai.

Pareigūnų ir karių valstybinė pensija skiriama ir mokama nuo teisės į pensiją atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų pensijai skirti gavimo atitinkamoje institucijoje dienos.

Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos skiriamos iki gyvos galvos arba laikotarpiui, kuriuo pensijos gavėjas pagal įstatymą turi teisę gauti paskirtąją pensiją.

Už tyčinius nusikaltimus nuteistiems asmenims pareigūnų ir karių valstybinė pensija ir toliau mokama, nes Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2003 m. liepos 4 d. nutarimu (Žin., 2003, Nr. 68–3094) pripažinta, kad nuostata, kad už tyčinius nusikaltimus nuteistiems asmenims paskirtoji pareigūnų ir karių valstybinė pensija nebe-mokama, prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 23 straipsniui, 31 straipsnio 5 daliai, 52 straipsniui.

Pensininkui mirus, pensija išmokama jį laidojusiems asmenims už mirties mėnesį, jei dar nebuvo išmokėta, ir dar už du mėnesius tokio dydžio, kokia ji buvo mirties mėnesį.

Jei pareigūnui arba kariui, kuriam paskirta pareigūnų ir karių valstybinė invalidumo pensija, ją paskyrus pakeičiama invalidumo grupė, pensija turi būti paskirta iš naujo pagal naujus duomenis nuo jų pasikeitimo dienos, bet ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų pensijai perskaičiuoti gavimo atitinkamoje institucijoje dienos.

Asmenims, priimtiems tarnauti vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros sistemos, Specialiųjų tyrimų tarnybos, Kalėjimo departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnais ir kariais, tarnybos laikui pensijai skirti prilyginami šie laikotarpiai, buvę iki įstatymo įsigaliojimo (įsigaliojo nuo 1995 m. sausio 1 d.):

- faktinis tarnybos kitų valstybių ginkluotose pajėgose, pasienio tarnyboje, vidaus reikalų ir kitose tarnybose (išskyrus tarnybą naikintojų būriuose ir batalionuose) laikas – Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka;

- darbo policijoje (milicijoje), Valstybės sienos apsaugos tarnyboje, vidaus tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros sistemose laikas – Darbo sutarties įstatymo pagrindais, jeigu vėliau tos pareigos priskirtos pareigūno pareigoms;

- darbo laikas, išdirbtas profesionaliosios priešgaisrinės apsaugos pagalbinių vadovais, gaisrininkais, gaisrininkais-vairuotojais Darbo sutar-

ties įstatymo pagrindais, jeigu vėliau šie darbuotojai buvo paskirti sukarintos priešgaisrinės apsaugos pareigūnais;

- viena tarnybos arba darbo diena Krašto apsaugos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės sistemoje nuo 1990 m. kovo 26 d. iki 1991 m. rugpjūčio 23 d. įskaitoma kaip trys tarnybos dienos;

- asmenims, pradėjusiems tarnauti arba dirbti krašto apsaugos sistemoje iki 1991 m. gruodžio 31 d. – 80 proc. iki šio laiko turėto darbo stažo;

- mokymosi aukštosiose, specialiosiose vidurinėse, aukštesniosiose Lietuvos Respublikos policijos (vidaus reikalų), saugumo ir karo mokyklose laikas. Mokymosi analogiškose kitų valstybių mokyklose laikas gali būti įskaitytas į tarnybos laiką pensijai skirti Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka. Į tarnybos laiką pensijai skirti taip pat įskaitoma pusė mokymosi kitose aukštosiose, aukštesniosiose ir specialiosiose vidurinėse mokyklose laiko, jeigu jas baigę asmenys iš karto paskirti pareigūnais.

Į Valstybės saugumo departamento sistemos pareigūnų tarnybos laiką pensijai skirti įskaitomas ištarnautas laikas, numatytas Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento įstatymu, t. y. į Saugumo departamento pareigūno ištarnautą laiką, kuris suteikia teisę gauti Saugumo departamento pareigūno pensiją iki Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, valstybės saugumo, krašto apsaugos ir prokuratūros pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymo įsigaliojimo, įskaitoma:

- tarnyba Saugumo departamento sistemoje nuo paskyrimo į pareigas dienos;

- darbo Saugumo departamento sistemoje Darbo kodekso pagrindais laikas, jeigu vėliau tos pareigos priskirtos pareigūno statusui;

- tarnyba Lietuvos Respublikos vidaus reikalų, Krašto apsaugos ministerijų ir Lietuvos muitinės sistemose, jeigu ta tarnyba buvo organizuota statutiniais pagrindais;

- mokymosi stacionarinėse aukštosiose civilinėse mokymo įstaigose, taip pat stacionarinėse vidaus reikalų, krašto apsaugos ir kitose statutiniais pagrindais veikiančiose mokymo įstaigose laikas, jeigu jas baigę asmenys iš karto paskirti į šiame straipsnyje numatytas pareigas ir jas ėjo;

- darbo teisėjais prokurorais, jų pavaduotojais ir tardytojais laikas;

- tarnyba Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos arba Seimo apsaugos skyriuose pareigūnais;

– mokslo tiriamojo darbo laikas mokslo tiriamojo darbo ir mokymo įstaigose;

– tarnyba užsienio šalių kariuomenėje, vidaus reikalų ir specialiosiose tarnybose Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka).

Pareigūnų ir karių valstybinės pensijos skiriamos vidaus reikalų ministro (arba Vidaus reikalų ministerijos sekretorių), Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento generalinio direktoriaus (arba jo pavaduotojų), krašto apsaugos ministro (arba Krašto apsaugos ministerijos sekretorių), Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro (arba jo pavaduotojų) sprendimu.

Bendrosios sąlygos dėl pensinio amžiaus ir dalyvavimo schemoje metų skaičiaus nėra taikomos tiems asmenims, kurie atlieka ypač sunkią, pavojingą ir nuo amžiaus priklausančią profesinę veiklą. Šiuo atveju tai būtų krašto apsaugos sistemos pareigūnai ir kariai, Valstybės saugumo departamento pareigūnai, vidaus reikalų sistemos pareigūnai. Šių kategorijų pareigūnams gali būti ne tik priskaičiuojami fiktyvūs dalyvavimo schemoje metai, bet ir suteikiamos palankesnės sąlygos dėl amžiaus bei dalyvavimo schemoje trukmės.

Pagal Vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimo departamento, jam pavaldžių įstaigų bei valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinių pensijų įstatymą teisę gauti vidaus reikalų, Specialiųjų tyrimų tarnybos, valstybės saugumo, krašto apsaugos, prokuratūros, Kalėjimo departamento, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnų ir karių valstybinę pensiją turi šie Lietuvos Respublikos piliečiai: Vidaus reikalų ministerijos, policijos, Valstybės sienos apsaugos tarnybos ir kitų vidaus reikalų įstaigų pareigūnai, vidaus tarnybos dalinių karininkai, liktinės tarnybos puskarininkiai ir kareiviai; specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnai; prokuratūros pareigūnai Kalėjimo departamente, jam pavaldžių įstaigų ir valstybės įmonių pareigūnai.

Teisę gauti pareigūnų ir karių valstybinę pensiją taip pat turi pareigūnai ir kariai, kurie, būdami įtraukti į Vidaus reikalų ministerijos, Valstybės saugumo departamento, Krašto apsaugos ministerijos kadru, Specialiųjų tyrimų tarnybos personalo rezervą, dirba kitose Lietuvos Respublikos ministerijose, departamentuose, įstaigose ir organizacijose.

Teisę gauti pareigūnų ir karių invalidumo pensijas turi privalo-

mosios karo tarnybos kariai ir kariai savanoriai, tapę invalidais tarnybos arba mokymų metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais. Šiems asmenims žuvus arba susižalojus mokymu metu dėl priežasčių, susijusių su tarnyba arba mokymais, teisę gauti pareigūnų ir karių valstybines našlių ir našlaičių pensijas turi jų sutuoktiniai ir vaikai.

Pensininkui, persikėlusiam nuolat gyventi į užsienį, paskirtoji pareigūnų ir karių valstybinė pensija už tarnybą siunčiama ten, kur šis asmuo gyvena, jei išvykusio pensininko tarnybos Lietuvoje laikas pensijai skirti ne mažesnis kaip 15 metų.

Kitais atvejais pensija išmokama už šešis mėnesius į priekį tokio dydžio, kokia ji buvo išvykimo mėnesį, ir toliau nebemokama.

8.5. Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas

Lietuvos Respublikos Seimas, atsižvelgdamas į tai, kad Lietuvoje nėra sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema, kuri turėtų garantuoti mokslininkų kvalifikaciją atitinkančias pensijas, ir laikydamas, kad būtina valstybės lėšomis paremti sulaukusius senatvės mokslininkus, kol bus sukurta ši sistema, 1994 m. gruodžio 22 d. priėmė Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinąjį įstatymą.

Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas nebuvo pirmas bandymas reglamentuoti pensijų mokėjimą mokslininkams. 1992 m. sausio 27 d. Lietuvos Vyriausybės nutarimu Nr. 52 „Dėl profesorių ir mokslininkų rentos“ buvo numatyta į pensiją išeinantiems mokslininkams, kurių darbo stažas ne mažesnis nei 20 metų, mokėti rentą. Mėnesinis rentos dydis buvo lygus vienas procentui mokslininko atlyginimo ir jo kaip mokslininko darbo stažo sandaugai.

Pagrindiniai šios rentos mokėjimo tvarkos trūkumai buvo šie:

- nebuvo profesorių, docentų, mokslo daktarų arba mokslų kandidatų diferenciacijos – visi jie gaudavo vienodą rentą;
- renta buvo mokama mokslininkams, kurių mokslinis stažas – ne mažiau 20 metų, o tai ilgas laiko tarpas;
- Vyriausybės nutarimas nenumatė rentos skyrimo tikslios tvar-

kos, niuansų arba išimčių, pavyzdžiui, teistiems asmenims, neįgaliesiems;

– 75 proc. lėšų, skirtų rentoms, Finansų ministerija pervesdavo į aukštąsias mokyklas arba institutus, kuriuose dirbo mokslininkai prieš išeidami į pensiją. Likusią rentos dalį sumokėdavo minėtos įstaigos iš lėšų, skirtų darbo užmokesčiui. Ši tvarka buvo netobula – mokslo įstaigos netekdavo daug lėšų, kurios, nors ir skirtos darbo užmokesčiui, būdavo sumokamos mokslininkų rentoms.

Kadangi mokslininkų rentų mokėjimo tvarka buvo akivaizdžiai netobula, buvo priimtas Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas.

Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinajame įstatyme atsirado daug esminių pakeitimų užtikrinant mokslininkų pensininkų socialines garantijas. Visų pirma buvo peržiūrėtas ir sukonkretintas asmenų, kuriems gali būti mokamos mokslininkų pensijos, sąrašas.

Teisę gauti mokslininkų valstybinę pensiją (mokamą iš Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto) turi nuolat Lietuvos Respublikoje gyvenantys asmenys, kuriems įstatymų nustatyta tvarka Lietuvos Respublikoje yra suteiktas arba nostrifikuotas mokslo laipsnis arba pedagoginis mokslo vardas. Ši įstatymo nuostata skirta mažinti „protų nutekėjimą“ – valstybines pensijas gali gauti tik Lietuvoje dirbantys ir gyvenantys mokslininkai.

Yra ir kitų, įstatyme numatytų, apribojimų, kurie dar labiau apriboja asmenų, pretenduojančių gauti pensiją, sąrašą.

Ne visi mokslininkai gauna šią pensiją. Ją gauna tik tie mokslininkai, kurie dirbo mokslo institucijose, kurių sąrašą patvirtino Lietuvos Respublikos Vyriausybė, kurie šiuo metu nedirba pagal darbo sutartį, yra sulaukę senatvės pensijos amžiaus arba yra pripažinti I arba II grupių invalidais, turi ne mažesnę kaip 10 metų daktaro arba habilituoto daktaro darbo stažą.

Net ir visas sąlygas atitinkantiems mokslininkams ši pensija gali būti neskiriama, o skyrus gali būti atimta, nes mokslininkų valstybinė pensija neskiriama, o paskirtosios skyrimas ir mokėjimas panaikinamas asmenims, teismo nuosprendžiu pripažintiems kaltais dėl padaryto tyčinio nusikaltimo.

Taip pat, kaip senatvės pensijos dydis priklauso nuo darbo stažo,

taip ir mokslininko pensijos dydis priklauso nuo mokslinio darbo stažo. Išskiriamas daktaro ir habilituoto daktaro mokslinis stažas (habilituotas daktaras gauna didesnę pensiją nei daktaras).

Mokslų daktaro stažą sudaro asmens mokslinio darbo Lietuvos Respublikos valstybinėse mokslo ir studijų institucijose laikas nuo daktaro laipsnio suteikimo dienos, o habilituoto daktaro stažą – mokslinio darbo minėtose institucijose laikas nuo habilituoto daktaro laipsnio suteikimo dienos, bet abiem atvejais ne ilgiau nei tam asmeniui sukaks 65 metai. Laikas, dirbant mokslo institucijose sulaukus 65 metų, kaip ir laikas gaunant mokslininkų valstybinę pensiją, į daktaro ir habilituoto daktaro stažą neįskaitomas.

Asmenims, kuriems įstatymų nustatyta tvarka nostrifikuotas mokslų kandidato laipsnis, daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų kandidato laipsnio suteikimo dienos. Asmenims, kuriems įstatymų nustatyta tvarka nostrifikuotas mokslų daktaro laipsnis, daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų kandidato laipsnio suteikimo dienos, o habilituoto daktaro stažas skaičiuojamas nuo mokslų daktaro laipsnio suteikimo dienos.

Mokslinio darbo stažas Lietuvos Respublikos valstybinėse mokslo ir studijų institucijose nuo docento pedagoginio mokslo vardo suteikimo dienos laikomas daktaro stažu, o nuo profesoriaus pedagoginio mokslo vardo suteikimo dienos – habilituoto daktaro stažu.

Lietuvos Respublikos pilietybę turinčių politinių kalinių ir tremtinių, kuriems atkurtos visos pilietinės teisės, mokslinio darbo stažą buvusios Sovietų Sąjungos sąjunginio ir respublikinio pavaldumo valstybinėse mokslo ir studijų institucijose, taip pat kitų mokslininkų mokslinio darbo stažą, kai jie dirbo mokslinį darbą vykdydami iš valstybės biudžeto finansuojamas mokslo programas, nustato ir išduoda mokslinio darbo stažą patvirtinančius dokumentus pensijai skirti Lietuvos Respublikos mokslinio darbo stažo nustatymo komisija prie Švietimo ir mokslo ministerijos. Į šią komisiją įeina švietimo ir mokslo ministras, kuris yra komisijos primininkas, švietimo ir mokslo viceministras, vienas Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos įgaliotas atstovas, po du Lietuvos mokslo tarybos ir Mokslininkų sąjungos atstovus. Komisija sudaroma švietimo ir mokslo ministro įsakymu ir vadovaujasi švietimo ir mokslo ministro patvirtintais Mokslinio darbo stažo nustatymo nuostatais, suderintais su Lietuvos mokslo taryba.

Lyginant su anksčiau numatyta rentos dydžio apskaičiavimo tvarka, šis įstatymas iš esmės pakeitė mokslininkų pensijų mokėjimo dydį ir tvarką.

Iki 1999 m. sausio 1 d. už kiekvienus visus daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį buvo mokama 10 procentų to mėnesio valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos. Už kiekvienus visus habilituoto daktaro stažo metus papildomai buvo mokama 5 procentai to mėnesio valstybinės socialinio draudimo bazinės pensijos.

1999 m. sausio 1 d. pensija skaičiuojama nebe nuo valstybinio socialinio draudimo bazinės pensijos, o nuo valstybinių pensijų bazės.

Nuo 1999 m. sausio 1 d. už kiekvienus visus daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį mokama 10 procentų to mėnesio valstybinių pensijų bazės. Už kiekvienus visus habilituoto daktaro stažo metus kiekvieną mėnesį papildomai mokami 5 procentai to mėnesio valstybinių pensijų bazės.

Mokslininkų valstybinių pensijų skyrimo, mokėjimo ir pristatymo išlaidos valstybinio socialinio draudimui apmokamos iš valstybės biudžeto.

Mokslininkų valstybinės pensijos pagal Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinąjį įstatymą pradėtos skirti nuo 1995 metais sausio 1 dienos. Mokslininkų rentos skyrimas ir mokėjimas nuo šios dienos nutrauktas.

Iki 1995 m. sausio 1 d. mokslininkams skirtos pensijos perskaičiuotos Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatyta tvarka ir terminais.

Jei asmeniui iki šio įstatymo įsigaliojimo paskirta mokslininkų renta buvo didesnė už šiuo įstatymu nustatyto dydžio mokslininkų valstybinę pensiją, jam mokama 1994 m. gruodžio mėnesio rentos dydžio mokslininkų valstybinė pensija. Ši pensija neindeksuojama ir niekaip kitaip nedidinama, kol susilygina su nustatyta tam asmeniui skirtina mokslininkų valstybine pensija.

Taigi kol Lietuvoje nėra sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema, kuri turėtų garantuoti mokslininkų kvalifikaciją atitinkančias pensijas, Lietuvos Respublikos mokslininkų valstybinių pensijų laikinasis įstatymas daug tiksliau ir geriau reglamentuoja mokslininkų pensijų skyrimo tvarką nei Vyriausybės nutarimas dėl profesorių ir docentų rentos.

Išskirtini šie pagrindiniai skirtumai:

- diferencijuotas profesorių, docentų, mokslo daktarų arba mokslų kandidatų pensijos dydis;
- iš naujo nustatytas mokslinio darbo stažas, būtinas pensijai gauti;
- nustatytas ir patikslintas asmenų, kurie gali pretenduoti į mokslininkų pensijas, sąrašas, numatyta tiksli pensijų skyrimo tvarka ir išimty;
- pensijas moka nebe aukštosios mokyklos arba institutai, kuriuose dirbo mokslininkai, o labiau tam tinkančios institucijos – Valsybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniai skyriai.

Deja, šis įstatymas yra laikinas ir galios tol, kol Lietuvoje bus sukurta papildomo mokslininkų pensinio draudimo sistema.

8.6. Lietuvos Respublikos teisėjų valstybinės pensijos

Asmenys, dirbantys Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, Lietuvos apeliacinio teismo, Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo ir kitų Lietuvos bendrosios kompetencijos ir specializuotų teismų teisėjais, turi teisę į teisėjų valstybinę pensiją. Šią teisę turi taip pat teisėjai, paskirti arba išrinkti nuo Lietuvos į bet kokio tarptautinio teismo teisėjus. Teisėjų valstybinės pensijos mokamos iš valstybės biudžeto asmenims, kurie:

- kreipimosi dėl teisėjų valstybinės pensijos skyrimo metu yra Lietuvos Respublikos piliečiai, nuolat gyvenantys Lietuvos Respublikoje;
- sulaukė Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatyto senatvės pensijos amžiaus;
- nustojo dirbti teisėjais;
- yra įgiję ne mažesnę kaip 5 metų teisėjo darbo stažą.

Teisėjų darbo stažą teisėjų valstybinei pensijai gauti sudaro laikas nuo 1990 m. kovo 11 d., kurį asmuo dirbo teisėju Lietuvos teritorijoje veikiančiuose teismuose (Konstituciniame Teisme, bendrosios kompetencijos arba specializuotuose teismuose) arba nuo Lietuvos paskirtu arba išrinktu bet kokio tarptautinio teismo teisėju. Jeigu asmuo teisėjo darbo stažą įgijo dirbdamas teisėju skirtinguose teismuose ir skirtingu laiku, jo įgytas teisėjo darbo stažas teisėjų valstybinei pensijai gauti yra sumuojamas.

Teisėjų valstybinės pensijas skiria ir moka Nacionalinė teismų administracija.

Jeigu asmuo, kuriam jau buvo paskirta teisėjų valstybinė pensija, ją paskyrus dirbdamas Lietuvos teismuose įgyja ne mažesnį kaip 5 metų teisėjo darbo stažą, jo paties prašymu teisėjų valstybinė pensija jam gali būti paskirta iš naujo. Iš naujo paskirta teisėjų valstybinė pensija skiriama nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį asmuo kreipėsi dėl teisėjų valstybinės pensijos skyrimo iš naujo, pirmosios dienos.

Apie aplinkybes, turinčias įtakos teisėjų valstybinei pensijai mokėti, šių pensijų gavėjai privalo pranešti Nacionalinei teismų administracijai ne vėliau kaip per 10 dienų nuo šių aplinkybių atsiradimo dienos. Jeigu apie šias aplinkybes nepranešama ir dėl to pensija permokama, permokėtos pensijos dydis išieškomas iš pensijos gavėjo, neapribojant kokių nors terminų.

Kai teisėjų valstybinės pensijos gavėjas miršta, pensija jį laidojuosiems asmenims išmokama už tą mėnesį, kurį teisėjų valstybinės pensijos gavėjas mirė, jei pensija dar nebuvo išmokėta.

Teisėjų valstybinė pensija neskiriama, o paskirtoji nemokama, jeigu:

- teisėjo įgaliojimai nutrūko apkaltos proceso tvarka;
- teisėjas atleidžiamas iš teisėjo pareigų, nes savo poelgiu pažemino teisėjo vardą;
- įsiteisėja asmenį apkaltinęs teismo nuosprendis (neatsižvelgiant į atleidimą nuo bausmės atlikimo, vėlesnį teistumo išnykimą arba panaikinimą);
- asmuo gauna kitos valstybės pensiją;
- asmuo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba gauna valstybinio socialinio draudimo ligos (įskaitant ir darbdavio mokamas ligos dienas), motinystės, motinystės (tėvystės) arba bedarbio pašalpas;
- tarnavo represinėse struktūrose (naikintojų batalionuose, liaudies gynėjų būriuose, 1941–1944 metais veikusiųose sovietinių desantininkų arba partizanų būriuose, TSRS ir nacistinės Vokietijos okupacinių režimų agentais arba informatoriais ir t. t.).

Kreiptis dėl teisėjų valstybinės pensijos skyrimo galima bet kuriuo metu po teisės gauti šią pensiją atsiradimo dienos.

Kreipiantis dėl teisėjų valstybinės pensijos, būtina pateikti visus dokumentus, reikalingus šiai pensijai skirti.

Teisėjų valstybinė pensija skiriama ir mokama nuo teisės į šią pensiją įgijimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki visų dokumentų pensijai skirti gavimo Nacionalinėje teismų administracijoje dienos.

Asmenims, turintiems teisę gauti teisėjų valstybinę pensiją ir įgijusiems ne mažesnę kaip 20 metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių penkerių, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 45 procentų šio dydžio.

Asmenims, turintiems teisę gauti teisėjų valstybinę pensiją, bet neįgijusiems 20 metų teisėjo darbo stažo, skiriama tokio dydžio teisėjų valstybinė pensija:

- asmenims, įgijusiems 15 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių penkerių, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 35 procentų šio dydžio;

- asmenims, įgijusiems 10 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių penkerių, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 20 procentų šio dydžio;

- asmenims, įgijusiems 5 ir daugiau metų teisėjo darbo stažą, teisėjų valstybinė pensija apskaičiuojama iš paskutinių penkerių, prieš nustojant eiti teisėjo pareigas, metų teisėjo gauto darbo užmokesčio vidurkio ir skiriama 10 procentų šio dydžio;

Apskaičiuotos teisėjų valstybinės pensijos ir pagal kitus įstatymus paskirtų pensijų (valstybinių ir valstybinių socialinio draudimo pensijų) suma vienam asmeniui negali viršyti užpraeito ketvirčio prieš tą mėnesį, už kurį mokama teisėjų valstybinė pensija, Statistikos departamento paskelbto šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio 1,5 dydžio. Pensijos dydžio ribojimą taiko teisėjų valstybines pensijas mokanti institucija.

Teisėjų valstybinės pensijos gavėjui persikėlus nuolat gyventi į užsienį, pensija toliau mokama, jeigu asmens darbo teisėju Lietuvos Respublikos teismuose stažas yra ne mažesnis kaip 20 metų.

Jei persikėlusio nuolat gyventi į užsienį pensijos gavėjo darbo teisėju stažas yra mažesnis nei 20 metų, teisėjų valstybinė pensija išmokama išvykimo mėnesį paskirtos pensijos dydžio už 6 mėnesius į priekį ir toliau nebemokama.

Iš užsienio grįžusiam teisėjų valstybinės pensijos gavėjui nuolat gyventi Lietuvoje teisėjų valstybinės pensijos mokėjimas atnaujinamas nuo pirmos dienos mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį asmuo grįžo į Lietuvą nuolat gyventi. Už tuos mėnesius, už kuriuos teisėjų valstybinė pensija buvo išmokėta, pensija antrąkart nemokama.

9. LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBINĖS ŠALPOS IŠMOKOS

Sukūrus naują valstybinio draudimo pensijų sistemą, buvo siekiama didinti žmonių suinteresuotumą draustis valstybiniu socialiniu pensijų draudimu. Tačiau valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymas reglamentuoja tik privalomuoju socialiniu draudimu apdraustų asmenų pensinį aprūpinimą, tuo tarpu be socialinių garantijų lieka tas visuomenės sluoksniu, kuris pagal įstatymą negali jų gauti dėl mažo darbo stažo arba visiško jo nebuvimo. Teisiniame reguliavime atsirado spraga, kurios egzistavimas prieštaravo pačiai Konstitucijai, nes taip buvo pažeidžiamos konstitucinės žmogaus teisės į socialinį aprūpinimą ir socialines garantijas, kurias teikti įsipareigojo valstybė pagrindiniame šalies įstatyme – Konstitucijoje. Lietuvos Respublikos konstitucijos 52 straipsnyje teigiama, kad „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais“. Kaip vienas iš socialinės saugos teisinio reguliavimo būdų buvo priimtas Šalpos (socialinių) pensijų įstatymas, įsigaliojęs 1995 m. sausio 1 d. Šiuo įstatymu buvo išplėsta socialinio aprūpinimo sritis, į ją įtraukta daugiau valstybės paramos reikalingų asmenų.

Pagal šį įstatymą buvo skiriamos šios šalpos išmokos:

- šalpos pensijos už invalidų slaugą namuose;
- socialinės pensijos.

Nuo 2004 m. balandžio 1 d. įsigaliojo Lietuvos Respublikos šalpos išmokų įstatymas, kuris detalai išaiškina vartojamas sąvokas, jų apibrėžimą, logiškiau suskirsto šalpos išmokų rūšis. Kita vertus, naujajame įstatyme vartojama sąvoka „šalpos išmoka“ yra daug logiškesnė už ankstesniame įstatyme vartotą sąvoką „šalpos pensija“. Šalpos pensijų sąvoka buvo trafaretinė ir suprantama, o šalpos išmokų sąvoka gali būti sunkiau suvokiama. Pagal priimtąjį įstatymą „šalpos išmokos – mėnesinės piniginės išmokos, skiriamos ir mokamos šio įsta-

tymo nustatytomis sąlygomis ir tvarka vaikams invalidams, invalidams, Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo nustatytą senatvės pensijos amžių (toliau – senatvės pensijos amžius) sulaukusiems asmenims, vaikams našlaičiams, kitiems šiame įstatyme nurodytiems asmenims“.

Įstatymas numato šias šalpos išmokas:

- šalpos pensijas;
- šalpos našlaičių pensijas;
- tikslines kompensacijas slaugos išlaidoms;
- slaugos pašalpas;
- šalpos kompensacijas.

Visos įstatymu nustatytos šalpos išmokos mokamos iš valstybės biudžeto lėšų.

Šis įstatymas įvardija asmenis, kuriems dėl invalidumo, amžiaus arba kitų priežasčių teikiama valstybės šalpa.

Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymas taikomas Lietuvoje nuolat gyvenantiems asmenims, t. y. Lietuvos Respublikos piliečiams, kurių duomenys apie gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje yra įrašyti į Lietuvos Respublikos gyventojų registrą arba kurie, vadovaujantis Civiliniu kodeksu, pripažįstami turinčiais nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje, taip pat nuolat Lietuvos Respublikoje gyvenantys užsieniečiai.

9.1. Šalpos pensijos

Gauti šalpos pensiją turi teisę:

- vaikai invalidai;
- invalidai, pripažinti invalidais iki tos dienos (įskaitytinai), kai jiems sukanka 24 metai, taip pat asmenys, kurie dėl ligos arba traumos padarinių invalidais pripažinti po 24 metų sukakties dienos, tačiau ne vėliau kaip iki tos dienos (įskaitytinai), kurią jiems sukanka 26 metai. Būtina sąlyga – ta trauma arba liga, sukėlus invalidumo padarinius, turėtų būti atsiradusi iki 24 metų;
- tėvai (itėviai), globėjai arba rūpintojai, sulaukę senatvės pensijos amžiaus arba pripažinti I arba II grupių invalidais, kurie ne mažiau kaip 15 metų slaugė namuose vaikus invalidus, I arba II grupės invalidus nuo vaikystės arba tapusius I arba II grupės invalidais iki 18

metų, taip pat visiškos negalios invalidus. Už vieno invalido slaugą šalpos pensija gali būti paskirta tik vienam asmeniui;

– motinos, pagimdžiusios ir išauginusios iki 8 metų penkis arba daugiau vaikų ir sulaukusios senatvės pensijos amžiaus arba pripažintos I arba II grupės invalidėmis.

Šalpos pensijų skyrimą ir mokėjimą galima suskirstyti į du atvejus:

1. Šalpos pensijos skiriamos ir mokamos asmenims, vaikams invalidams, invalidams, pripažintiems invalidais, kol sukanka 24 metai, taip pat asmenims, kurie dėl ligos arba traumos padarinių pripažinti invalidais po 24 metų, tačiau ne vėliau, iki sulauks 26 metų, išlaikant sąlygą, kad ta trauma arba liga, sukėlusį invalidumo padarinius, būtų atsiradusi iki 24 metų. Šie asmenys kartu su šalpos pensijomis turi teisę gauti valstybines socialinio draudimo našlaičių arba našlių pensijas ir (arba) valstybines našlaičių pensijas.

2. Šalpos pensijos mokamos tėvams (įtėviams), globėjams arba rūpintojams, sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus arba pripažintiems I arba II grupės invalidais, kurie ne mažiau kaip 15 metų slaugė namuose vaikus invalidus, I arba II grupės invalidus nuo vaikystės arba tapusius I arba II grupės invalidais iki 18 metų, taip pat visiškos negalios invalidus. Už vieno invalido slaugą šalpos pensija gali būti skirta tik vienam asmeniui. Šalpos pensija mokama motinoms, pagimdžiusioms ir išauginusioms iki 8 metų penkis arba daugiau vaikų, kai jos (motinos) sulaukia senatvės pensijos amžiaus arba pripažįstamos I arba II grupės invalidėmis. Šios grupės asmenys kartu su šalpos pensijomis turi teisę gauti valstybines socialinio draudimo našlių pensijas.

Asmenims, turintiems teisę gauti kelias šalpos pensijas arba šalpos pensiją ir šalpos kompensaciją, jų pačių pasirinkimu mokama tik viena iš šių šalpos išmokų. Kartu su pačiam asmeniui priklausančia šalpos pensija arba šalpos kompensacija gali būti mokama tik šalpos pensija už invalidų slaugą namuose.

Šalpos pensijos yra šių dydžių:

1) vaikams invalidams, turintiems sunkią negalią – 2 valstybinio socialinio draudimo bazinių pensijų dydžio; turintiems vidutinę negalią – 1,5 bazinės pensijos dydžio; turintiems lengvą negalią – bazinės pensijos dydžio;

2) invalidams, pripažintiems invalidais iki tos dienos, kai jiems

sukanka 24 metai, arba asmenims, pripažintais invalidais po 24 metų sukakties (bet ne vėliau, iki sukanka 26 metų), kai invalidumo priežastis atsirado iki 24 metų, esant I grupės invalidumui – 2 bazinių pensijų dydžio; II grupės invalidumui – 1,5 bazinės pensijos dydžio; III grupės invalidumui – 0,75 bazinės pensijos dydžio;

3) tėvams (įtėviams), globėjams arba rūpintojams, sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus arba pripažintiems I arba II grupės invalidais, kurie ne mažiau kaip 15 metų slaugė namuose vaikus invalidus, I arba II grupės invalidus nuo vaikystės arba tapusiais I arba II grupės invalidais iki 18 metų, taip pat visiškos negalios invalidus, motinoms, pagimdžiusios ir išauginusioms iki 8 metų penkis arba daugiau vaikų, pripažintiems I grupės invalidais – 1,5 bazinės pensijos dydžio; sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus arba pripažintiems II grupės invalidais – bazinės pensijos dydžio.

9.2. Šalpos našlaičių pensijos

Teisę gauti šalpos našlaičių pensiją turi mirusiojo arba įstatymų nustatyta tvarka paskelbto mirusiu asmens vaikai (įvaikiai):

- nesulaukę 18 metų;
- sulaukę 18 metų, kurie mokosi nustatyta tvarka įregistruotų aukštųjų, aukštesniųjų, profesinių ir bendrojo lavinimo mokyklų dieniniuose skyriuose, tačiau ne vyresni nei 24 metų;
- sulaukę 18 metų, kurie pripažinti invalidais iki tos dienos (įskaitytinai), kai jiems sukako 18 metų.

Našlaičiams, netekusiems abiejų tėvų (įtėvių), šalpos našlaičių pensijos skiriamos už kiekvieną iš mirusių tėvų (įtėvių). Mirusiojo vaikams (įvaikiams), turintiems teisę gauti našlaičių šalpos pensiją, ši teisė išlieka ir juos įvaikinus.

Teisę gauti našlaičių pensiją gali asmenys, neturintys teisės gauti valstybinės socialinio draudimo pensijos, valstybinės pensijos, kompensacijos už ypatingas darbo sąlygas, valstybinės signataro rentos, valstybinės signataro našlių ir našlaičių rentos, artistų rentos ir t. t.

Šalpos našlaičių pensijos skiriamos ir mokamos nepaisant to, ar asmuo gauna, ar negauna šalpos išmokas, išskyrus šalpos kompensaciją ir socialinę pensiją, paskirtą už tą mirusį maitintoją, už kurį turi teisę gauti ir šalpos našlaičių pensiją.

Šalpos našlaičių pensija skiriama ir mokama 0,5 bazinės pensijos dydžio kiekvienam vaikui. Kai teisę gauti šią pensiją turi 4 arba daugiau mirusiojo vaikų (įvaikių), 1,5 bazinės pensijos skiriama ir mokama visiems mirusiojo vaikams (įvaikiams) lygiomis dalimis.

9.3. Tikslinės kompensacijos slaugos išlaidoms

Teisę gauti tikslinę kompensaciją slaugos išlaidoms turi:

1) vaikai invalidai, kuriems nustatyta sunki arba vidutinė negalia, nepaisant to, arba jiems nustatytas nuolatinės slaugos būtinumas, arba ne;

2) I ir II grupių invalidai, tapę invalidais iki tos dienos (įskaitytinai), kai jiems sukanka 24 metai, taip pat asmenys, kurie dėl ligos arba traumos, atsiradusios, iki jiems sukako 24 metai, padarinių invalidais pripažinti po 24 metų sukakties dienos, tačiau ne vėliau kaip iki tos dienos (įskaitytinai), kai jiems sukanka 26 metai, jeigu jiems nustatytas nuolatinės slaugos būtinumas.

Tikslinės išlaidų kompensacijos slaugos yra šių dydžių:

1) vaikams invalidams, kuriems nustatyta sunki negalia, ir I grupės invalidams – bazinės pensijos dydžio;

2) vaikams invalidams, kuriems nustatyta vidutinė negalia, ir II grupės invalidams – 0,5 bazinės pensijos dydžio.

9.4. Slaugos pašalpos

Teisę gauti slaugos pašalpas turi visiškos negalios invalidai, kai jie slaugomi namuose arba apgyvendinami, arba slaugomi globos, auklėjimo arba slaugos įstaigose, kurios nėra visai arba iš dalies finansuojamos iš valstybės arba savivaldybių biudžeto lėšų.

Slaugos pašalpa skiriama ir mokama tokio dydžio:

1) iki 2004 m. birželio 30 d. – bazinės pensijos dydžio;

2) nuo 2004 m. liepos 1 d. iki 2004 m. gruodžio 31 d. – 1,25 bazinės pensijos dydžio;

3) nuo 2005 m. sausio 1 d. – 1,5 bazinės pensijos dydžio.

9.5. Šalpos kompensacijos

Teisę gauti šalpos kompensaciją turi:

1) tėvai (įtėviai), kurie iki 1995 m. sausio 1 d. ne mažiau kaip 10 metų slaugė namuose vaikus invalidus arba vaikus, pripažintus I arba II grupės invalidais nuo vaikystės arba tapusius I arba II grupės invalidais iki 18 metų;

2) motinos, kurios iki 1995 m. sausio 1 d. pagimdė penkis arba daugiau vaikų ir išaugino juos iki 8 metų.

Šalpos kompensacijos nurodytiems asmenis skiriamos ir mokamos tada, kai jie sulaukia atitinkamo amžiaus, penkeriais metais mažesnio už senatvės pensijos amžių, arba pripažįstami I arba II grupės invalidais.

Šalpos kompensacijos mokamos tol, kol jų gavėjai įgis teisę gauti valstybinio socialinio draudimo pensiją, valstybinę pensiją, valstybinę signataro rentą, kompensaciją už ypatingas darbo sąlygas, artistų rentą ir kt., pensijų išmokas, išskyrus valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją. Jei šalpos kompensacijos gavėjas neįgyja teisės gauti nė vienos iš nurodytų pensijų ir (arba) pensijų išmokų, išskyrus valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją, šalpos kompensacija jam mokama tol, kol jis yra I arba II grupės invalidas (sulaukusiems senatvės pensijos amžiaus – iki gyvos galvos).

Šalpos kompensacijos mokamos nepaisant to, ar asmuo gauna valstybinę socialinio draudimo našlių pensiją, ar negauna.

Už tą patį namuose slaugomą invalidą šalpos kompensacija skiriama ir mokama tik vienam iš tėvų (įtėvių). Jeigu asmuo namuose slaugė kelis invalidus, skiriama ir mokama tik viena šalpos kompensacija.

Asmenų, kurie tuo pat metu turi teisę gauti kelias šalpos kompensacijas, pasirinkimu skiriama ir mokama viena šalpos kompensacija.

Šalpos kompensacija yra 1,5 bazinės pensijos dydžio.

9.6. Šalpos išmokų skyrimas ir mokėjimas

Šalpos išmokas skiria ir moka savivaldybių administracijos, vadaudamosi Lietuvos Respublikos valstybinių šalpos išmokų įstatymu ir Vyriausybės patvirtintais Valstybinių šalpos išmokų skyrimo ir mokėjimo nuostatais.

Šalpos išmokos skiriamos ir mokamos pagal asmenų, turinčių teisę gauti šias išmokas, gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikoje.

Asmenims, kurie turi teisę gauti pensiją ir (arba) pensijų išmoką, kurios dydis lygus arba mažesnis už šalpos pensiją, šalpos našlaičių pensiją arba šalpos kompensaciją, pastarosios šalpos išmokos nesiskiriamos ir nemokamos tol, kol asmuo gauna pensiją ir (arba) pensijų išmoką.

Motinoms, pagimdžiusioms ir išauginusioms iki 8 metų 5 arba daugiau vaikų, skiriamos ir mokamos šalpos pensijos tik tuo atveju, jei jų pagimdyti ir iki 8 metų išauginti vaikai nebuvo globojami kūdikių namuose arba kitose globos, auklėjimo arba slaugos įstaigose ir jei įstatymų nustatyta tvarka motinai nebuvo apribota tėvų valdžia, t. y. atimtos motinystės arba vaikų auklėjimo teisės.

Tikslinės kompensacijos slaugos išlaidoms bei slaugos pašalpos skiriamos ir mokamos nepaisant šių šalpos išmokų gavėjų gaunamų pensijų ir (arba) pensijų išmokų, šalpos išmokų, taip pat nepaisant kitų pajamų.

Kreiptis dėl šalpos išmokos skyrimo galima prieš 3 mėnesius iki teisės gauti šią išmoką atsiradimo dienos arba bet kuriuo metu po teisės gauti šią išmoką atsiradimo.

Šalpos išmokos skiriamos ir mokamos nuo teisės gauti šalpos išmoką atsiradimo dienos, tačiau ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki dokumentų šalpos išmokai skirti gavimo savivaldybės administracijoje dienos.

Teisės gauti šalpos išmoką atsiradimo diena laikoma ta diena, kai:

- asmuo pirmą kartą pripažįstamas vaiku invalidu ir jam nustatoma sunki, vidutinė arba lengva negalia;
- pripažintam invalidu vaikui nustatoma sunki, vidutinė arba lengva negalia;
- asmuo pripažįstamas I, II arba III grupės invalidu;
- asmuo pripažįstamas visiškos negalios invalidu;
- asmeniui sukanka senatvės pensijos amžius arba amžius, 5 metais mažesnis už senatvės pensijos amžių;
- miršta asmuo, kurio vaikai (įvaikiai) turi teisę gauti šalpos našlaičių pensiją;
- invalidui nustatomas nuolatinės slaugos būtinumas.

Šalpos išmokos mokėjimas nutraukiamas nuo mėnesio, einančio po to mėnesio, kurį pasibaigė šalpos išmokos skyrimo terminas, pirmosios dienos. Jei asmens teisė gauti šalpos išmoką išlieka, bet dėl šios išmokos mokėjimo asmuo kreipiasi pavėluotai dėl pateisinamų priežasčių, šalpos išmoka, nepriskaičiuojant palūkanų, išmokama už visą laiką, bet ne daugiau kaip už 3 metus nuo tos dienos, kurią buvo nutrauktas šalpos išmokos mokėjimas. Jei pateisinamos priežasties nėra, šalpos išmoka vėl pradedama mokėti nuo dokumentų dėl šalpos mokėjimo pratęsimo dienos.

Šalpos išmokos mokamos tol, kol jos gavėjas nuolat gyvena Lietuvos Respublikoje. Šalpos išmokos gavėjui persikėlus nuolat gyventi į kitą valstybę, paskirtos šalpos išmokos mokėjimas nutraukiamas nuo pirmosios dienos mėnesį, einančio po to mėnesio, kurį šalpos išmokos gavėjas persikėlė nuolat gyventi į kitą valstybę, jeigu Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse nenustatyta kitaip.

10. NEDARBO SOCIALINIS DRAUDIMAS

Darbas – tai visų pirma materialinės žmogaus gerovės ir saugumo užtikrinimo priemonė. Jis yra pagrindinė viso žmogaus gyvenimo sąlyga. Galima teigti, kad darbas tobulina patį žmogų. Jau antikos laikais apie darbą buvo kalbama kaip apie gėrio, taurumo šaltinį. Demokritas sakė: „Darbas apsaugo mus nuo trijų didžiųjų blogybių: nuobodulio, ydų ir skurdo“. „Bet koks darbas malonesnis už atilsį“, – teigė Aristotelis. Taigi darbas yra neatsiejama žmogaus veiklos dalis.

1930 m. Didžiosios depresijos dienomis darbo vietos praradimas reiškė ne tik priverstinį nedarbą ir katastrofišką pajamų netektį, bet ir dažnai vedė prie alkio, šalčio, ligų ir net mirties.

Socialinius–ekonominius nedarbo padarinius galima vertinti plačiau ir siaurąja prasmėmis.

Plačiaja prasme, į nedarbą galima pažvelgti kaip į vieną svarbiausių neefektyvaus gamybos išteklių (visų pirma darbo jėgos) naudojimo priežasčių. Visuomenė praranda galimybę pagaminti ir įsigyti papildomų prekių ir paslaugų.

Nedarbą galima vertinti ir siaurąja prasme, t. y. pagal jo poveikį tiesiogiai žmogui. Žodis „nedarbas“ daugeliui asocijuojasi su finansiniais sunkumais, tačiau tai tik viena problemos pusė. Socialiniai nedarbo nuostoliai anaipol nereiškia vien valstybės arba individo išlaidų didėjimo arba pajamų sumažėjimo. Žmogus, įstumtas į priverstinį nedarbą, kenčia psichologiškai. Nedarbas demoralizuoja žmogų, tai lemia psichinių ligų, nusikaltimų, savižudybių, skyrybų, alkoholizmo, narkomanijos plitimą.

Tačiau nedarbo nuostoliai nėra vien psichologinio arba finansinio pobūdžio. Darbo patirtis taip pat vertingas turtas. Praradęs darbą, žmogus ne tik nebekaupia naujų įgūdžių, bet atrofuojasi ir tie jo sugebėjimai, žinios, kurie buvo įgyti.

Teigiamas koreliacinis nedarbo ir socialinių sutrikimų skaičiaus ryšys verčia rimtai susimąstyti.

Neoliberalizmo ideologai teigia, kad 2–3 proc. bedarbių – sveikintinas reiškiny, nes padidėja konkurencija, tačiau jeigu nedarbas siekia 3 proc., tai jau tampa visuomenine problema: tai yra našta krašto ekonomikai (dirbantieji išlaiko bedarbius), nedirbantys žmonės žlunga kaip asmenybės, t. y. jie degraduoja, išgalėjęs nedarbui, padidėja tikimybė, kad kils ekonominės krizės ir visuomenės neramumai.

Nedarbo lygiui pasiekus 11proc. ribą, susidaro grėsmė valstybinei santvarkai, stabilumui visuomenėje.

Pagal Tarptautinės darbo organizacijos (TDO) metodologiją prie bedarbių priskiriami darbingo amžiaus gyventojai, užsiregistravę arba neužsiregistravę darbo biržoje ir atitinkantys tris reikalavimus tuo pačiu metu:

- tiriamą savaitę neturėjo darbo arba privačios veiklos;
- pastarąsias keturias savaites aktyviai ieškojo darbo;
- jeigu bus pasiūlytas darbas, pasiruošę pradėti dirbti per dvi savaites.

TDO pateiktas bedarbio apibrėžimas skiriasi nuo bedarbio sąvokos Lietuvoje. Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatyme bedarbis – „nedirbantis darbingo amžiaus darbingas asmuo, nesimokantis pagal dieninę mokymo formą, įstatymų nustatyta tvarka įsiregistravęs teritorinėje darbo biržoje kaip ieškantis darbo ir pasirengęs dalyvauti aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse“⁴⁸.

Nedarbas gali būti laikomas socialine rizika ir leisti gauti bedarbio pašalpą pagal draudimo nuo nedarbo arba paramos nedarbo atveju schemas tik tuomet, kai apmokamo darbo nebuvimas nepriklauso nuo individualaus asmens pasirinkimo. Taip mąstant, visiškai logiška būtų manyti, kad pagrindinė sąlyga į teisę gauti pašalpą yra ta, kai nedarbas yra nesavanoriškas ir ne paties asmens inicijuotas. Priešingu atveju pašalpa gali būti neskiriama, sumažinama arba jos mokėjimas sustabdomas kelioms savaitėms ir mėnesiams.

Gali būti, kad nedarbas bus laikomas savanorišku, kai darbuotojas priima savanorišką sprendimą atsistatydinti arba jeigu darbdavys atleidžia jį dėl baustino elgesio. Panašiai yra tais atvejais, kai darbo sutartį vienašališkai nutraukia darbuotojas arba darbdavys, tačiau tai

⁴⁸ Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatymas. 2003 m. gruodžio 16 d. Nr. IX–1904.

nereiškia, kad darbuotojo atleidimo arba darbo sutarties nutraukimo atveju visuomet galima įrodyti darbuotojo, netekusio darbo, kaltę. Pavyzdžiui, darbuotojui negalima priekaištauti, kad jis nutraukė darbo sutartį dėl būtinų priežasčių, susijusių su darbdavio neteisingumu. Lygiai taip pat negalima kaltinti darbuotojo, jei darbdavys nutraukia darbo sutartį neteisėtai. Daug sunkiau nuspręsti, ar abipusiu susitarimu nutraukta darbo sutartis sukelia savanorišką nedarbą. Vis dėlto dažniausiai stengiamasi ignoruoti prielaidą, kad darbuotojas netenka darbo dėl savo kaltės.

Dažnai schemos skiria baustinę ir savanorišką arba paties asmens apsisprendimu sukeltą nedarbą. Pirmuoju atveju pašalpa gali būti sumažinta arba sustabdyta mokėti, antruoju atveju pašalpa gali būti visai neskiriama. Sąvoka „savanoriškas“ nedarbas reiškia darbuotojo ketinimo neteisėtai pasinaudoti bedarbio pašalpa. Pats faktas, kad darbuotojas neteko darbo ne savo noru arba ne dėl savo kaltės, tęsiantis nedarbui praranda svarbą, ypač tuomet, kai asmuo teigia arba iš tikrųjų įrodo, kad nebegali dalyvauti darbo rinkoje. Kai kuriose schemose reikalaujama, kad asmuo būtų tinkamas dalyvauti bendrojoje darbo rinkoje. Kitose schemose įvedama „tinkamo darbo“ sąvoka: asmeniui keliama sąlyga patenkinti jam tinkamos darbo rinkos dalies reikalavimus⁴⁹.

Tuo atveju, kai žmonės užsitikrina savo egzistavimą iš darbo lėšų, o vėliau dėl nedarbo jį praranda, jie tampa visiškai priklausomi nuo kompensuojamų pajamų. Atsiranda vadinamosios bedarbio pašalpos. Jos savo pobūdžiu, paramos teikimo principais mažai tesiskiria nuo socialinės paramos, t. y. skiriamos fiksuoto dydžio, atliekamas testavimas (įsitikinama apie paramos būtinumą) ir t. t. Daugelyje šalių paramos nedarbo atveju schemos yra gerokai palankesnės, demokratiškesnės nei bendrosios paramos schemos.

Įprasta, kad nuo nedarbo draudžiami tik dirbantieji. Valstybės struktūrose dirbantys tarnautojai dėl palankesnio statuso į draudimo schemą dažniausiai neįtraukiami. Individualiai dirbantys asmenys dažniausiai į nedarbo draudimo schemas neįtraukiami, nes vadovaujamas logika, kad individuali veikla savaime yra rizikinga. Esant spe-

⁴⁹ Pieters D. Įvadas į pagrindinius socialinės apsaugos principus. Vilnius: Eugrimas, 1998.

cialiems susitarimams, kai kuriose šalyse numatyta galimybė suteikti bedarbio pašalpas ir individualiai dirbantiems asmenims.

Specifinė situacija susidaro tada, kai dirbantysis dėl savo kaltės arba savo noru nutraukia darbo sutartį ir netrukus naujai įsidarbina, tačiau iš naujosios darbovietės atleidžiamas jau ne savo noru ir ne dėl savo kaltės. Teisiniu požiūriu šios paradoksalios situacijos sprendimas priimamas pagal logiką – jei dirbantysis savo noru nebūtų nutraukęs pirmosios sutarties, tai nebūtų tapęs bedarbiu nutraukus antrąją sutartį, nors ši nutraukta ir nesant darbuotojo kaltės. Taip stengiamasi išvengti sąmoningo piktnaudžiavimo bedarbio šalpa.

Dažnai reikalaujama, kad turintis teisę į pašalpą nedirbantis asmuo registruotųsi valstybinėje darbo tarpininkavimo tarnyboje. Be to, gali būti reikalaujama tam tikrų įrodymų dėl darbo paieškos (pavyzdžiui, dokumento apie reguliarių kreipimasi į tarnybą). Kita vertus, darbdaviai dažnai yra įpareigojami informuoti Darbo biržą apie laisvas darbo vietas arba pranešti apie numatomus kolektyvinius darbuotojų atleidimus.

Be to, bedarbis turi būti pasiruošęs dirbti, arba, tiksliau tariant, sutikti dirbti bet kokią siūlomą darbą, atitinkantį jo galimybes. Jam atsisakius dirbti, bedarbio pašalpa gali būti sumažinta, sustabdyta arba visai nutraukta. Akivaizdu, kad tai, kaip apibūdinamas tinkamas arba netinkamas darbas, kartu parodo nedarbo schemos griežtumą. Sąvoka „tinkamas darbas“ apibrėžiama negatyviai: tai yra toks darbas, kurio besikreipiantis dėl darbo asmuo neturi teisės atsisakyti.

Tinkamo darbo sąvoka gali būti apibrėžta įstatymu, nutarimais arba palikta valdžios arba teismų nuožiūrai. Šie kriterijai dažniausiai būna atstumas nuo namų iki darbo, situacija šeimoje, religinės pažiūros ir pan.

Asmens noras dirbti taip pat tikrinamas. Tokį patikrinimą pirmiausia atlieka Darbo tarpininkavimo tarnyba, kuri pateikia žinias apie laisvas darbo vietas.

Kadangi bedarbio pašalpa suteikiama kiekvienam, kas ne savo noru neteko pajamų iš darbo šaltinių, suprantamas reikalavimas, kad bedarbis privalo pranešti administracijai apie planuojamą dirbti apmokamą darbą.

Buvusiam bedarbiui pranešus apie apmokamą darbą nurodyta tvarka, bedarbio pašalpa nutraukiama tam laikotarpiui, kol jis turi

apmokamą darbą, arba sumažinama išskaičiuojant (visai arba iš dalies) tuo laikotarpiu gautą uždarbį. Gali būti, kad pašalpa sumažinama tiek, kad skatintų bedarbį imtis darbo.

Jeigu asmuo nepraneša apie savo apmokamą darbą nustatyta tvarka, jis gali būti apkaltintas dalyvavimu juodojoje rinkoje ir už tai nubaustas.

Nedarbo būklę pagal darbo sutartį apibrėžia ne darbo sutarties nutraukimas, o pajamų, gaunamų iš apmokamo darbo, praradimas. Daugelyje šalių bedarbio pašalpos gali būti gaunamos ir nenutraukus darbo sutarties, tuo atveju, kai darbdavys dėl objektyvių priežasčių laikinai neturi galimybių aprūpinti darbuotojų darbu. Taip pat reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad teisės į bedarbio pašalpą dažnai neturi streikuojantys darbuotojai, nes jie yra bedarbiai savo noru. Kita vertus, nestreikuojantys asmenys, negalintys gauti darbo, gali pretenduoti į bedarbio pašalpą.

Dalis nedarbo schemų numato ir dalinio nedarbo galimybę. Tai aktualu asmenims, kurių darbo sutartyje numatytas darbo laikas prieš jų norą pakeičiamas nuo viso darbo laiko iki ne viso, arba asmenims, kurie sutinka dirbti dalį dienos, kad netaptų visiškai bedarbiais. Tokie žmonės gali gauti bedarbio pašalpą už tą dalį darbo valandų, kurias jie yra priversti nedirbti, nepaisant to fakto, kad jie šiek tiek dirba. Apmokamo darbo dalis (kaip ir nedarbo dalis) iš bendro darbo valandų skaičiaus gali būti nustatoma remiantis ankstesniu to asmens darbo valandų skaičiumi, tai laikant visiško užimtumo darbo laiku arba pajamomis, kurias asmuo gaudavo ir ankstesnės ir gauna iš dabartinės profesinės veiklos. Reikia pabrėžti, kad čia paminėta problema visiškai skiriasi nuo klausimų, ar toks nedarbas, atsirandantis iš visiško užimtumo, suteikia teisę į pašalpas, ir ar užtenka jau egzistuojančio dalinio užimtumo, kad būtų suteikta teisė gauti bedarbio pašalpą. Pastaruoju atveju galima pasakyti, kad šiek tiek dirbančiam asmeniui iš tikrųjų gali būti suteikiama galimybė gauti pašalpą, jei jis ne savo noru yra atleidžiamas iš darbo. Žinoma, šios pašalpos apskaičiavimas turi būti siejamas su tuo, kad bedarbis jau anksčiau pasirinko dirbti tik dalį dienos; kitaip tariant, pašalpa bus mažesnė. Kita vertus, visiškai įmanoma, kad asmuo, kuris sutiko dirbti dalį dienos dėl to, kad netaptų visišku bedarbiu, netekęs ir šio darbo, gaus visą bedarbio pašalpą.

Asmenys, besikreipiantys dėl bedarbio pašalpos, turi būti pasiruošę lankyti įvairius persikvalifikavimo kursus. Turintys teisę gauti pašalpas bedarbiai taip pat gali būti įvairiai tiriami, siekiant įvertinti jų galimybes integruotis į darbo rinką. Be to, jie gali būti kviečiami dalyvauti vykdant visuomenei naudingą darbą. Šiuos darbus gali skirti atitinkamos nedarbo schemų administravimo institucijos. Nuo dalyvavimo juose gali priklausyti kompensacijos išmokėjimas: kai kuriose šalyse dalyvaujantys tokiuose darbuose asmenys, nepriklausomai nuo to, kiek juose dalyvauja, gauna didesnę pašalpą (arba net normalaus atlyginimo dydžio pašalpą). Kitose šalyse vyrauja nuomonė, kad kiekvienas (bedarbio) pašalpos gavėjas netgi privalo panaudoti savo profesinius sugebėjimus visuomenės labui (vadinamoji „darbo užmokesčio“ idėja).

Norint, kad bedarbis įgytų teisę gauti pašalpą, jis turi būti pajėgus dirbti. Bedarbis, kuris praranda darbingumą, arba nedarbingas asmuo, kuris tampa bedarbiu, dažniausiai gauna ne bedarbio, o nedarbingumo pašalpą. Šiuo atveju yra svarbu, kad bedarbis, laikinai praradęs darbingumą, gautų pašalpą, neviršijančią pajamų, kurias jis galėjo gauti, jeigu būtų dirbęs.

Bedarbio pašalpos gavimas dažniausiai priklauso nuo tam tikro praeityje turėto darbo arba draudimo stažo. Tai taikoma ne tik savanoriškojo draudimo nuo nedarbo schemose, bet ir privalomojo pagal įstatymą draudimo nuo nedarbo atvejais. Tuo atveju kiekvienas, netekęs darbo anksčiau, nei baigėsi nustatytas minimalus užimtumo arba draudimo terminas, neturi teisės gauti pašalpos arba gali ją gauti tik praėjus tam tikram laukimo laikui.

Aptartos tik tos pašalpos, kuria gauna žmonės, netekę apmokamo darbo. Gauti bedarbio pašalpą, išmokamą remiantis socialinės paramos arba socialinio draudimo schemomis, gali ir tie, kurie nėra dirbę apmokamo darbo, pavyzdžiui, jeigu asmuo buvo studentas. Šie asmenys, prieš įgydami teisę į tokią pašalpą, tam tikrą laikotarpį turi palaukti, kad šis laukimo laikotarpis paskatina kaip galima greičiau imtis darbo.

Beveik visų draudimo nuo nedarbo schemų pašalpos ribojamos laiku. Kartais pašalpų mokėjimo terminas būna fiksuotas, tačiau dažniausiai jis priklauso nuo to, ar asmuo, prieš tapdamas bedarbiu, dirbo ir buvo apdraustas. Laikas, kai asmuo nedalyvavo jokiaje profesii-

nėje veikloje arba kurio metu nebuvo mokami draudimo įnašai, pavyzdžiui, karinės tarnybos laikas, kartais įskaičiuojami į bendrą stažą kaip ir tas laikas, kai asmuo dirbo arba mokėjo draudimo įnašus.

Gaunamos iš draudimo nuo nedarbo pašalpos dydis kartais nustatomas kaip fiksuota suma, bet dažniausiai apskaičiuojamas kaip tam tikras ankstesnio uždarbio procentas. Kita vertus, parama nedarbo atveju dažniausiai nėra siejama su pajamomis. Tuo atveju, kai pašalpos dydis priklauso nuo anksčiau gauto uždarbio ir besikreipiantis asmuo nagrinėjamu laikotarpiu nedirba jokio apmokamo darbo, apskaičiuojant pašalpą galimą remtis vidutiniu arba minimaliu uždarbiu arba galima nustatyti fiksuotą pašalpos dydį. Be to, bedarbio pašalpos dydis gali būti nustatomas atsižvelgiant į jo šeimos padėtį. Tai dažniausiai taikoma suteikiant materialinę paramą nedarbo atveju.

Sulaukęs pensinio amžiaus bedarbis dažniausiai praranda teisę gauti bedarbio pašalpą. Tačiau būtina pasakyti, kad daugelyje šalių senatvės pensijos derinamos su nedarbo draudimu. Tokie įvairiausių pavadinimų deriniai dažniausiai skirti sukurti tokias schemas, kurios anksčiau iš darbo rinkos pasitraukti skatintų vyresnio, bet dar ne pensinio amžiaus žmones, netekusius darbo (taip sukuriant darbo vietas jaunesniems žmonėms). Tokių žmonių gaunamos pašalpos paprastai būna didesnės negu bendrosios bedarbio pašalpos, nes dažniausiai jos yra susijusios su pajamomis.

Kompensacijos dydis, siejamas su atleidimu, darbo vietos panaikinimu arba darbo sutarties nutraukimu, turi būti padalijamas proporcingai mokėjimo dienų skaičiui, numatytam kompensacijos suteikimo sąlygose. Tik praėjus tam tikram laikotarpiui asmuo gali pradėti gauti bedarbio pašalpą.

Kai kurių šalių socialinės saugos sistema numato papildomas pašalpas, kurios nors ir nėra vadinamos bedarbio pašalpomis, tačiau yra gana glaudžiai su jomis susijusios. Paminėsime tik kelias iš jų. Išimtiniais atvejais socialinė sauga numato paprastų pajamų kompensavimą asmenims, kurie atitraukiami nuo darbo, pavyzdžiui, dėl šaukimo atlikti karinę tarnybą. Antra, į socialinės saugos sistemą gali būti įtrauktas draudimas, susijęs su pajamų nuostoliais žemės ūkyje, kai dėl labai nepalankių oro sąlygų prarandamas derlius. Pastarasis atvejis labai artimas tam tikram ūkininkų draudimui nuo nedarbo.

Svarbiausia tai, kad valstybė ne vien kurtų programas nedarbo atveju, o stengtųsi mažinti nedarbo plėtrą visuomenėje.

Taigi valstybė, siekdama užtikrinti sąlygas, kad piliečiai turėtų galimybę dirbti, numato šias priemones:

- rengiamasi galimam nedarbui (nustatomi išpėjimo terminai dėl atleidimo iš darbo; draudžiama nutraukti darbo sutartį su darbuotojais, kuriems nustatyta įdarbinimo arba papildomų darbo vietų steigimo tvarka; be to, nustatytas išsamus darbo sutarties nutraukimo pagrindų sąrašas);

- įdiegia organizacines priemones, kurių tikslas – skatinti užimtumą (registruojamos laisvos darbo vietos; renkami finansiniai ištekliai nedarbui mažinti ir likviduoti; kuriamos papildomos darbo vietos);

- teikia socialinę paramą bedarbiams (bedarbio pašalpa; organizuojami viešieji darbai; plėtojami darbo biržos remiami darbai; teikiamos paskolos bedarbiams, kurie nori organizuoti savo verslą).

Valstybė garantuoja piliečiams:

- nemokamas profesinio orientavimo ir konsultavimo paslaugas bei informaciją apie laisvas darbo vietas;

- nemokamas darbo biržos paslaugas įsidarbinant;

- nemokamą profesinį mokymą nedarbo atveju;

- galimybę nedarbo atveju dirbti viešuosius ir Užimtumo fondo remiamus darbus;

- bedarbio pašalpą.

Lietuvos darbo birža rengia valstybines, o kartu su savivaldybėmis – ir teritorines gyventojų užimtumo programas.

Papildomos užimtumo garantijos taikomos:

- asmenims, jaunesniems nei 18 metų;

- moterims, turinčioms vaikų iki 14 metų, ir vyrams, vieniems auginantiesiems vaikus iki tokio paties amžiaus;

- asmenims, kuriems iki teisės gauti visą senatvės pensiją yra likę ne daugiau kaip 5 metai;

- asmenims, grįžusiems iš įkalinimo vietų.

Teikiant įdarbinimo paslaugas, atsižvelgiama į bedarbių pasirengimą darbo rinkai. Bedarbiai būna:

- 1) pasirengę darbo rinkai;

- turintys paklausių vietos darbo rinkoje profesiją;

- turintys paklausią vietos darbo rinkoje veiklos praktiką;
- turintys ne ilgesnę kaip 1 metų darbo pertrauką pagal profesinį pasirengimą arba veiklos praktiką;

2) nepasirengę darbo rinkai:

- neturintys profesinio pasirengimo;
- turintys nepaklausią vietos darbo rinkoje profesiją arba veiklos praktiką;

- turintys ilgesnę kaip 1 metų darbo pertrauką pagal profesinį pasirengimą arba veiklos praktiką.

Bedarbiams, pasirengusiems darbo rinkai, 3 mėnesius (profesinių, aukštesniųjų ir aukštųjų mokyklų absolventams – 6 mėn.) siūlomas darbas, atitinkantis jų profesinį pasirengimą ir sveikatos būklę, taip pat kai nuvykimo į siūlomą darbovietę ir grįžimo laikas miesto arba priemiestiniu transporto neviršija 3 valandų, o moterims, turinčioms vaikų iki 8 metų, ir vyrams, vieniems auginantiesiems vaikus iki 8 metų, – 2 valandų. Vėliau nustatyta tvarka sudaromas „Įsidarbinimo planas“, numatantis bedarbio ir darbo biržos veiklos priemonės, siekiant įsidarbinti.

Bedarbiams, nepasirengusiems darbo rinkai, siūlomas nekvalifikuotas darbas, atitinkantis jų sveikatos būklę.

Nedarbas gali būti laikinasis (migracinis), struktūrinis ir ciklinis. Laikinis nedarbas – nedarbas, atsirandantis normaliaame darbo paieškos procese. Vieni darbuotojai keičia darbo vietą dėl šeiminių aplinkybių, kiti ieško naujo darbo, atleisti iš ankstesnio, pasibaigus darbo sutarčiai, dar kiti, baigę mokslus, pirmą kartą ieško darbo ir t. t. Kadangi laikinasis nedarbas atsiranda esant normaliai darbo jėgos apyvartai, kai žmonės keičia darbus ir išeina arba grįžta į darbą, šis nedarbas dažnai vadinamas apyvartiniu. Taigi laikinasis nedarbas yra neišvengiamas. Jis tam tikru mastu pageidautinas, nes daugelis žmonių susiranda geriau apmokamą, labiau kvalifikuotą ir produktyvesnę darbą. Dėl to didėja žmonių pajamos, racionaliau pasiskirsto darbo ištekliai.

Struktūrinis nedarbas atsiranda tada, kai darbo paklausos struktūra neatitinka darbo pasiūlos struktūros. Keičiantis vartotojų prekių bei paslaugų struktūrai ir gamybos technologijoms, keičiasi ir bendrosios darbo jėgos paklausos sudėtis. Dėl tokių pokyčių kai kurių profesijų paklausa sumažėja arba visiškai išnyksta, tuo tarpu paklausa kitų, įskaitant kitas profesijas, padidėja. Nedarbas atsiranda dėl to,

kad darbo rinka į šiuos pokyčius reaguoja lėtai, darbo jėgos struktūra neatitinka naujos darbo vietų struktūros. Laikinąjį nedarbą atskirti nuo struktūrinio nėra labai paprasta. Esminis skirtumas tas, kad prie laikinojo nedarbo priskiriami bedarbiai, turintys darbo įgūdžių, kuriuos gali parduoti. „Struktūriniai“ bedarbiai negali iš karto gauti darbą, nes jiems arba reikia keisti profesiją, arba papildomai mokytis, o kartais pakeisti ir gyvenamąją vietą. Be to, laikinasis nedarbas dažniausiai yra trumpalaikis, o struktūrinis – ilgesnės trukmės.

Ciklinis nedarbas – nedarbas, atsirandantis esant ekonomikos nuosmukiui, kurį sukelia bendrųjų išlaidų trūkumas. Jis tiesiogiai susijęs su verslo ciklu. Ciklinis nedarbas sumažėja tada, kai ekonominis aktyvumas padidėja. Didžiausias ciklinis nedarbas buvo didžiosios pasaulinės depresijos laikotarpiu 1929–1933 metais, kai bendras nedarbo lygis, pavyzdžiui, JAV, siekė 25 procentus.

Nors atskirose šalyse kai kurios nedarbą sukeliančios priežastys gali skirtis, nedarbo tipai yra tie patys. Pastoviausi, t. y. neišvengiami, yra laikinasis ir struktūrinis nedarbas. Ciklinis nedarbas, kaip jau minėta, ekonomikai iš nuosmukio stadijos parėjus į kitus ciklo etapus, ypač į pakilimo stadiją, gali išnykti.

Yra dar vienas nedarbo tipas – sezoninis nedarbas, kintant darbo galimybėms skirtingais sezonais. Pavyzdžiui, šaltojo klimato rajonuose statybų darbininkai savaitėms arba mėnesiams atleidžiami iš darbo.

Taigi gyventojų užimtumas nėra suprantamas taip, kad kiekvienas turi teisę ir galimybę dirbti pagal darbo sutartį. Reikia pakalbėti apie valstybės funkciją, uždavinį užtikrinti galimybę gauti tinkamomis darbo sąlygomis darbo tai visuomenės daliai, kuri nepasirinko arba negalėjo pasirinkti kitos užimtumo formos – verslo arba kito pajamų šaltinio, užtikrinančio galimybę gyventi. Saugomi interesai tų gyventojų, kuriems samdomas darbas – vienintelis pajamų šaltinis. Valstybės uždaviniai šioje srityje yra šie:

- 1) imtis visų priemonių sudaryti sąlygas, kad tokios kategorijos žmonių būtų kuo mažiau;

- 2) garantuoti socialinę šios grupės apsaugą – padėti gauti darbo arba remti kitais būdais.

Nedarbas – dabar viena iš opiausių problemų pasaulyje. Nė viena valstybė šios problemos iki šiol neišsprendė ir tikriausiai neišspręs. Literatūroje reiškiami ir nuomonių, kad nedarbas yra teigiamas reiškinys, nes jis skatina konkurenciją darbo rinkoje ir veiksmingą gamybą.

Tai neoliberalizmo ideologų pozicija. Su tuo būtų galima sutikti, jeigu kiekvienos profesijos būtų po vieną bedarbį, bet iš tikrųjų pati svarbiausia problema yra nedarbo mastas. Pasiekęs tam tikrą lygį, nedarbas tampa visuomenės problema, todėl nedarbo negalima laikyti teigiamu arba neutraliu reiškiniu. Viskas priklauso nuo nedarbo lygio. Nėra tikslų ekonomistų ir sociologų skaičiavimų, koks nedarbo lygis laikytinas pavojingu visuomenei. Paprastai sutariama, esant 10 procentų nedarbui, padėtis darosi grėsminga⁵⁰.

10.1. Nedarbo draudimas, draudžiami asmenys

Įstatymas įvardija, kad nedarbo draudimu apdraustasis – tai fizinis asmuo, už kurį draudėjas įstatymų nustatyta tvarka privalo mokėti nedarbo draudimo įmokas. Šis asmuo, tapęs bedarbiu, nustatytomis sąlygomis ir tvarka turi teisę gauti nedarbo draudimo išmoką.

Įstatymas nustato nedarbo socialinio draudimo (trumpiau – nedarbo draudimas) teisinius santykius, asmenų, kurie draudžiami nedarbo draudimu, kategorijas, teisę į nedarbo socialinio draudimo išmoką (toliau – nedarbo draudimo išmoka), jos skyrimo, apskaičiavimo ir mokėjimo sąlygas, šios draudimo rūšies finansavimą, administravimą ir atsakomybę.

Pats nedarbo draudimas yra socialinio draudimo rūšis, kuri įstatymų nustatytais atvejais kompensuoja šios rūšies draudimu apdraustiems asmenims dėl nedarbo negautas pajamas arba jų dalį.

Įstatymas aiškina darbingo amžiaus sąvoką pagal nedarbo draudimo įstatymą ir pateikia nedarbo draudimo stažo išaiškinimą. Darbingo amžiaus asmenys – asmenys nuo 16 metų iki Valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatyme nustatyto senatvės pensijos amžiaus.

Nedarbo draudimo stažas – laikotarpiai, per kuriuos mokamos arba pagal įstatymus turėjo būti mokamos nedarbo draudimo įmokos, taip pat laikotarpiai, per kuriuos apdraustasis gavo šio ir kitų socialinio draudimo įstatymų nustatytas nedarbo draudimo išmokas, socialinio draudimo ligos, motinystės, motinystės (tėvystės) pašalpas.

Įstatymo nustatyta tvarka nedarbo socialiniu draudimu privalo draudžiami asmenys:

⁵⁰ Tiažkijus V., Petravičius R., Bužinskas G. Darbo teisė. Vilnius, 1999.

1) gaunantys atlyginimą už darbą: dirbantys pagal darbo sutartis įmonėse, įstaigose, organizacijose arba kitose organizacinėse struktūrose, einantys narystės pagrindu renkamąsias pareigas renkamose organizacijose, kandidatai į notarus (asesoriai);

2) valstybės tarnautojai;

3) valstybės politikai, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėjai, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjai, kitų teismų teisėjai, prokurorai, Lietuvos banko valdybos pirmininkas, jo pavaduotojai, valdybos nariai, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirti valstybės institucijų arba įstaigų pareigūnai, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirti valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų, kitų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų pirmininkai, jų pavaduotojai ir nariai, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų arba tarybų, fondų valdybų pirmininkai ir nariai. Jeigu šiame punkte išvardyti asmenys atlyginimo už darbą negauna, nedarbo draudimu jie nedraudžiami;

4) profesinės karo tarnybos kariai;

5) privalomosios nuolatinės pradinės karo tarnybos ir alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos kariai.

10.2. Nedarbo draudimo išmokų mokėjimo tvarka

Teisę į nedarbo draudimo išmoką turi bedarbiais teritorinėje darbo biržoje įsiregistravę apdraustieji, kuriems teritorinė darbo birža nepasiūlė darbo, atitinkančio jų profesinį pasirengimą ir sveikatos būklę, arba aktyvios darbo rinkos politikos priemonių, ir jeigu jie:

1) iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje turi ne mažesnę kaip 18 mėnesių nedarbo draudimo stažą per pastaruosius 36 mėnesius;

2) įstatymų nustatyta tvarka buvo atleisti iš darbo darbdavio iniciatyva, nesant darbuotojo kaltės, dėl nuo darbuotojo nepriklausančių aplinkybių bei darbdavio bankroto atveju;

3) baigė privalomąją nuolatinę pradinę karo tarnybą arba alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą arba buvo atleisti iš šių tarnybų, išstarnavę ne mažiau kaip pusę nustatyto laiko.

Įstatymas numato, kad bedarbiams, buvusiems vaiko nuo 1 iki 3 metų priežiūros atostogose, nedarbo draudimo stažas skaičiuojamas neįskaitant šių atostogų laikotarpio.

Nedarbo draudimo išmoka skiriama nuo aštuntos po įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos, išskyrus šiuos atvejus:

- bedarbiams, atleistiems iš darbo dėl darbuotojo kaltės, nedarbo draudimo išmoka skiriama praėjus 3 kalendoriniams mėnesiams nuo įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos;

- bedarbiams, atleistiems iš darbo su teise pagal įstatymus gauti išėtinę išmoką, nedarbo draudimo išmoka skiriama ne anksčiau, kaip praėjus vienam kalendoriniam mėnesiui po darbo sutarties nutraukimo;

- bedarbiams, gaunantiems socialinio draudimo ligos, motinystės arba motinystė (tėvystės) pašalpą, paskirtą iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos, nedarbo draudimo išmoka skiriama ne anksčiau, negu baigiasi šių pašalpų mokėjimo laikas.

Nedarbo draudimo išmoka mokama ne rečiau kaip kartą per mėnesį.

Nedarbo draudimo išmokos mokėjimo trukmė priklauso nuo bedarbio nedarbo draudimo stažo, įgyto iki įsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos. Jei nedarbo draudimo stažas mažesnis negu 25 metai, nedarbo draudimo išmoka mokama 6 mėnesius, jei jis yra nuo 25 iki 30 metų – 7 mėnesius, jei nuo 30 iki 35 metų – 8 mėnesius, jei 35 metai ir daugiau – 9 mėnesius.

Į nedarbo draudimo išmokos mokėjimo laikotarpį neįskaitomi laikotarpiai, kai nedarbo draudimo išmokos mokėjimas buvo sustabdytas dėl to, kad bedarbis:

- dalyvauja aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse ir gauna darbo užmokestį, stipendiją;

- nedarbo draudimo išmokų nuostatose nustatyta tvarka informavęs teritorinę darbo biržą, įsidarbina pagal terminuotą darbo sutartį ne ilgesniam kaip 6 mėnesių laikotarpiui;

- gauna verslo liudijimą ne ilgesniam kaip 6 mėnesių laikotarpiui.

Nedarbo draudimo išmokos mokėjimas nutraukiamas, jeigu per nedarbo draudimo išmokos mokėjimo laikotarpį:

- 1) bedarbis atsisakė siūlomo darbo;

- 2) dėl nepateisinamos priežasties bedarbis atsisakė dalyvauti įsidarbinimo plane numatytose aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse;

- 3) dėl nepateisinamos priežasties bedarbis nustatytu laiku neat-

vyko į teritorinę darbo biržą priimti pasiūlymo dirbti arba dalyvauti jo įsidarbinimo plane numatytoje aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse;

4) baigiasi leidimo asmeniui dirbti Lietuvos Respublikoje galiojimo laikas;

5) baigiasi bedarbiui nedarbo išmokos mokėjimo terminas ir jis negali būti nustatyta tvarka pratęstas;

6) bedarbis įsidarbina arba dirba savarankiškai;

7) bedarbis tampa nedarbingas;

8) bedarbis miršta.

Nedarbo draudimo išmoka neskiriama, jeigu iki jos paskyrimo bedarbis:

1) atsisakė siūlomo darbo, atitinkančio jo profesinį pasirengimą, sveikatos būklę ir tinkamo pagal nuvykimo į siūlomą darbovietę ir grįžimo atgal trukmę, kaip yra nustatyta Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintuose Nedarbo draudimo išmokų nuostatose (toliau – Nedarbo draudimo išmokų nuostatai);

2) be pateisinamų priežasčių, nurodytų Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose, atsisakė dalyvauti taikant jo individualiame įsidarbinimo plane numatytas aktyvios darbo rinkos politikos priemones;

3) be pateisinamų priežasčių, nurodytų Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose, nustatytu laiku neatvyko į teritorinę darbo biržą priimti pasiūlymo dirbti arba dalyvauti jo įsidarbinimo plane numatytoje aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse;

4) atsisakė teritorinės darbo biržos siūlomo sveikatos patikrinimo, kad būtų nustatytas tinkamumas dirbti.

Nedarbo draudimo išmoka, negauta iki turėjusio į ją teisę asmens mirties dienos, išmokama asmeniui, pateikusiam paveldėjimo dokumentus.

Asmenims, gaunantiems valstybines socialinio draudimo, šalpos arba valstybines pensijas (išskyrus našlių ir našlaičių bei maitintojo netekimo pensijas), kompensacijas už ypatingas darbo sąlygas, taip pat netekusiems darbingumo, periodines kompensacijas dėl nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų iš nedarbo draudimo lėšų mokama tik nedarbo draudimo išmokos dalis, viršijanti gaunamą pensiją arba kompensacijų sumą.

Bedarbiams, kuriems paskirtos arba atnaujintos nedarbo draudimo išmokos mokėjimo termino pabaigos dieną iki senatvės pensijos amžiaus yra likę ne daugiau kaip 5 metai, nedarbo draudimo išmokos mokėjimas pratęsiamas dar 2 mėnesius, jeigu asmeniui nepaskirta išankstinė senatvės pensija pagal Valstybinių socialinio draudimo pensijų išankstinio mokėjimo įstatymą.

10.3. Nedarbo draudimo išmokų dydis

Nedarbo draudimo išmoka apskaičiuojama kaip pastovios ir kintamos dalių suma.

Pastovią nedarbo draudimo išmokos dalį sudaro mokėjimo mėnesį galiojančių valstybės remiamų pajamų dydis.

Kintama nedarbo draudimo išmokos dalis apskaičiuojama taip:

1) apskaičiuojamos bedarbio kiekvieno mėnesio draudžiamosios pajamos imant 36 mėnesius, praėjusius iki užpračio kalendorinio ketvirčio pabaigos nuo nedarbo įregistravimo teritorinėje darbo biržoje dienos. Jeigu kurį nors mėnesį draudžiamųjų pajamų nėra, jos laikomos lygios nuliui;

2) apskaičiuojamas šių draudžiamųjų pajamų, padalytų iš atitinkamą mėnesį buvusių einamųjų metų draudžiamųjų pajamų, vidurkis;

3) gautas vidurkis dauginamas iš nedarbo draudimo išmokos skyrimo mėnesį esamų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų;

4) kintama nedarbo draudimo išmokos dalis nustatoma kaip 40 procentų 3 punkte nurodyto dydžio, bet ne daugiau negu skirtumas tarp 70 procentų einamųjų metų draudžiamųjų pajamų ir valstybės remiamų pajamų, buvusių nedarbo draudimo išmokos skyrimo mėnesį.

Pirmus 3 mėnesius mokama visa nedarbo draudimo išmoka, likusį nedarbo draudimo išmokos mokėjimo laikotarpį – pastovi nedarbo draudimo išmokos dalis ir pusė kintamos nedarbo išmokos dalies.

Bedarbiams, kurie buvo išėję vaiko nuo 1 iki 3 metų priežiūros atostogų, nurodytas 36 mėnesių laikotarpis imamas praleidžiant šių atostogų laikotarpį.

10.4. Nedarbo draudimo lėšos ir atsakomybė

Nedarbo draudimui skirtos lėšos numatomos Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžete. Jų dydis ir įmokų tarifas šiai draudimo rūšiai kasmet tvirtinamas Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto rodiklių tvirtinimo įstatymu. Nedarbo draudimo pajamas sudaro draudėjų mokamos šiai draudimo rūšiai valstybinio socialinio draudimo įmokos.

Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyba pagal šiai draudimo rūšiai patvirtintą įmokų tarifo dydį kas savaitę perveda gautas lėšas Lietuvos darbo biržai prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Pasibaigus ketvirčiui, nedarbo draudimo įmokos perskaičiuojamos pagal Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos ataskaitoje nurodytas faktiškai gautas draudėjų įmokas, papildomai apskaičiuotos sumos pervedamos kartu su einamosiomis įmokomis, o permokėtos sumos atimamos iš einamųjų įmokų.

Pasibaigus metams, Lietuvos darbo birža Nedarbo draudimo išmokų nuostatose nustatyta tvarka perveda Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai lėšas, viršijusias išlaidas. Šios lėšos perduodamos į Valstybinio socialinio draudimo fondo rezervą.

Pritrūkus lėšų nedarbo draudimo išlaidoms finansuoti, laikinas lėšų trūkumas gali būti dengiamas iš Valstybinio socialinio draudimo fondo rezervo lėšų arba trumpalaikių paskolų.

Įstatyme nustatytos nedarbo draudimo įmokos už kiekvieną apdraustąjį skaičiuojamos ir mokamos įstatymų nustatyta tvarka kartu su kitomis socialinio draudimo rūšių įmokomis.

Nedarbo draudimo įmokų mokėjimo tvarką ir terminus reglamentuoja Valstybinio socialinio draudimo ir Mokesčių administravimo įstatymai, valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sudarymo ir vykdymo taisyklės, kurias tvirtina Vyriausybė, kiti teisės aktai.

Nedarbo draudimo išlaidas sudaro lėšos, skirtos nedarbo draudimo išmokoms mokėti.

Lietuvos darbo biržos sąmatoje numatomos kasos apyvartos lėšos. Šių lėšų dydis nustatomas tvirtinant Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžetą.

Lietuvos darbo birža Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybai patei-

čia gautų lėšų panaudojimo finansinę ataskaitą.

Lietuvos darbo birža nedarbo draudimo išmokas skiria ir išmoka per teritorines darbo biržas Nedarbo draudimo išmokų nuostatuose nustatyta tvarka.

Lietuvos darbo birža ir jos teritorinės darbo biržos yra atsakingos už nedarbo draudimo išmokų apskaičiavimą ir mokėjimą. Neteisingai išmokėtos sumos išieškomos įstatymų nustatyta tvarka.

Įstatyme Vyriausybei siūloma per 2 mėnesius nuo įstatymo įsigaliojimo dienos patvirtinti Nedarbo draudimo išmokų nuostatus. Nuostatuose turi būti nustatyta:

- 1) nedarbo draudimo stažo apskaičiavimo tvarka;
- 2) bedarbio draudžiamųjų pajamų apskaičiavimo tvarka;
- 3) nedarbo draudimo išmokos skaičiavimo tvarka;
- 4) nedarbo draudimo išmokos, atsižvelgiant į atleidimo iš darbo priežastis, skyrimo ir mokėjimo tvarka;
- 5) nepateisinamos priežastys, dėl kurių neskiriama nedarbo draudimo išmoka.⁵¹

⁵¹ Guogis A., Bernotas D., Ūselis D. Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą. Vilnius, 2000. P. 53.

11. VALSTYBĖS PARAMA ŠEIMAI

Vaiko auginimas priskiriamas prie socialinės rizikos atvejų, tokių kaip liga, senatvė, invalidumas ir kt. Kadangi socialinė sauga – tai visuma priemonių, kuriomis sukuriamas solidarumas žmonių, netekusių darbo arba turėjusių ypatingų išlaidų, akivaizdu, kad vaiko auginimas susijęs su ypatingomis išlaidomis.

Pagrindinis tikslas, kurio siekiama pašalpomis vaikams, yra padengti ypatingas išlaidas, kurių turi tėvai arba kiti asmenys, augindami vaikus. Anksčiau buvo daroma prielaida, kad demografinė situacija yra susijusi su vaiko pašalpos dydžiu, tačiau šiandien jau aišku, kad minėtoji prielaida nepasitvirtino. Gimimų skaičiui pašalpos neturi įtakos. Jų tikslas – atkurti bevaikių ir vaikus auginančių šeimų pusiausvyrą tų ypatingųjų išlaidų dalinio kompensavimo sąskaita.

Ypatingos šios rūšies pašalpų bruožas pasireiškia tuo, kad pašalpos dažniausiai nustatomos neatsižvelgiant į tikrąsias vaikų auginimo išlaidas. Atsižvelgiant į šį veiksnį, buvo iškelta mintis pereiti prie sistemos, kuri atlygintų realias ir aiškiai nustatytas vaiko auginimo išlaidas, pavyzdžiui, išlaidas dieninėse vaiko globos įstaigose. Šios sistemos taikymo tikslingumas motyvuojamas tuo, kad tokiu būdu galima būtų optimaliai suteikti abiems tėvams galimybę dalyvauti darbo rinkoje.

Išmokos vaikams gali būti dvejopos: periodiškai mokamos pašalpos ir vienkartinės pašalpos.

Periodiškai išmokamos išmokos vaikams skiriamos tol, kol vaikas sulaukia tam tikro įstatyme numatyto amžiaus. Šių pašalpų dydis nėra vienodas. Jis priklauso nuo teisę į pašalpą turinčių vaikų skaičiaus ir jų amžiaus.

Galimi atvejai, kad pirmajam vaikui nebus mokama visa vaiko pašalpa. Taip pat egzistuoja galimybė, kad kai kurios vaikui mokamos pašalpos atitinkamai gali mažėti kiekvienam vėliau gimusiam vaikui. Taigi pašalpos dydis kartais kinta ir priklauso nuo vaiko amžiaus.

Dėl specialios vaiko priežiūros poreikio (pvz., vaiko ligos arba invalidumo atveju) periodiškai mokamos vaiko pašalpos gali būti didinamos.

Aptariant vienkartinių pašalpų apibūdinimą, reikia pasakyti, kad šios išmokos dažniausiai būna susijusios su vaiko gimimu. Laikantis požiūrio, kad gimus kitam vaikui, išlaidos sumažėja, vienkartinės pašalpos dydis kai kuriose šalyse mažinamas po kiekvieno kito vaiko gimimo.

Pašalpos vaikams ypatingos tuo, kad, nors jos vadinamos „pašalpomis vaikams“, mokamos ne patiems vaikams, o tam asmeniui, kuris faktiškai rūpinasi vaiku ir turi atitinkamų išlaidų (ypatingos išlaidos).

Taip pat reikalaujama, kad vaikas, už kurį mokama pašalpa, ir asmuo, kuriam ji mokama, būtų susiję šeiminiiais ryšiais. Įvaikinimas dažniausiai prilyginamas vaiko gimimui šeimoje.

Dažniausiai pašalpa vaikui (tiek periodinė, tiek vienkartinė) būna fiksuota piniginė suma. Įmanoma, kad šios pašalpos skyrimas gali priklausyti nuo lėšų testo.

Galimas atvejis, kad socialinė parama šeimoms, auginančioms vaikus, suteikiama ne pašalpos forma, o „paslėpta“ forma per mokesčių sistemą, t. y. ypatingas išlaidas kompensuojant įvairių rūšių nuolaidomis mokant tiesioginius mokesčius. Pavyzdžiui, kai kuriose šalyse taip reguliuojamas pajamų mokestis.

Vaiko pašalpos gali būti ne tik kaip išlaidas kompensuojančios pašalpos. Kai kuriose šalyse tėvams, kurie tam tikrą laiką augina vaikus namuose, gali būti skiriama pajamų kompensacija. Dažniausiai ši tvarka taikoma tėvams, auginantiems vaikus, kol jiems sukaks treji metai arba iki mokyklinio amžiaus.

Pajamas kompensuojančios pašalpos gali būti dvejopos: fiksuoto dydžio arba priklausyti nuo ankstesnių profesinių pajamų dydžio.

Svarbu pabrėžti, kad pajamas kompensuojančios pašalpos dažniausiai mokamos su sąlyga, kad vienas iš vaikų prižiūrinčių tėvų toliau nedalyvauja aktyvioje profesinėje veikloje. Kai kuriose šalyse teisė į pajamas kompensuojančias pašalpas numatyta tik motinai. Praktiškai tokia pašalpų mokėjimo tvarka sukelia kliūtis moterims dalyvauti darbo rinkoje.

Reikia pabrėžti, kad pagal užsienio valstybių modelius socialinė

parama šeimoms, auginančioms vaikus, gali būti teikiama mokant pašalpas (vienkartines bei periodines), taikant mokesčių lengvatas ir kompensuojant tam tikrą dalį dėl vaiko auginimo namuose prarandamų profesinių pajamų.

Pagrindinis pašalpų vaikams tikslas yra kompensuoti dalį šių išlaidų tėvams arba asmenims, turintiems tokių išlaidų. 1990–1994 metais daug pašalpų buvo mokama neatsižvelgiant į šeimos gaunamų pajamų dydį. Šeimoms, turinčioms reikalingas pragyvenimui pajamas, atskiros pašalpos esminės įtakos jų biudžetui neturėjo, o mažas pajamas turinčioms šeimoms negarantavo reikiamo pragyvenimo lygio. Daug šeimų, gaunančių po kelias pašalpas, turėjo teisę gauti ir socialinę pašalpą⁵².

1991 m. buvo priimtas Pašalpos šeimai valstybinių pašalpų įstatymas, pagal kurį, neatsižvelgiant į pajamas, buvo mokamos pašalpos šeimoms, auginančioms vaikus bei be tėvų likusiems globos vaikams. 1994 m. pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, mokėjimo tvarka buvo pertvarkyta, siekiant jas mokėti tik toms gyventojų kategorijoms, kurios remtinos labiausiai.

Pagal senąją Paramos šeimai valstybinių pašalpų įstatymą besimokančioms moterims, esančioms nėštumo ir gimdymo atostogose, buvo mokama nėštumo ir gimdymo, o vėliau motinai arba tėvui vaiko priežiūros pašalpa, iki vaikui sukaks 1 ir 3 metai. Šeimoms buvo mokama vienkartinė kūdikio gimimo pašalpa, vienišoms motinoms – pašalpa už kiekvieną vaiką. Siekiant skatinti šeimas iki mokyklinio amžiaus vaikus auginti ir auklėti namuose, buvo nustatyta ikimokyklinio auklėjimo išlaidų kompensacija už kiekvieną valstybinės ikimokyklinės įstaigos nelankančią vaiką nuo 1,5 metų, iki jam sueis 7 metai. Atskiros pašalpos buvo numatytos netekusių tėvų globos vaikams išlaikyti. Tai pašalpa įvaikintiems ir globojamiems vaikams bei vienkartinė išikūrimo našlaičiams ir likusiems be tėvų globos vaikams. Šiame įstatyme ir toliau buvo numatyta mokėti anksčiau mokėtą pašalpą vienišoms motinoms.

1993 m. buvo įteisintos naujos išmokos šeimoms: kompensacija kūdikių iki vienerių metų produktams pirkti, pašalpa tikrosios krašto

⁵² Guogis A., Bernotas D., Ūselis D. Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą. Vilnius, 2000. P. 53.

apsaugos karių vaikams ir pašalpa vienam iš tėvų (globėjų), nedirbančiam ir prižiūrinčiam vaiką invalidą, kuriam nustatyta būtina nuolatinė slauga. Asmenims, faktiškai išlaikantiems nepilnamečius vaikus ir negaunantiems teismo priteistų alimentų bei papildomų lėšų, reikalingų vaikams išlaikyti, buvo numatyta laikinoji pašalpa.

1994 m. pabaigoje, atsižvelgiant į šalies ekonominę padėtį, paramos šeimai sistema buvo pertvarkyta. Sumažinus valstybinių pašalpų, mokamų šeimoms neatsižvelgiant į jų gaunamas pajamas, skaičių, valstybės paramą buvo siekiama suteikti šeimoms, kurios dėl objektyvių priežasčių neturėjo pakankamai gyvenimui būtinų pajamų. Priimtame Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatyme numatyta neatsižvelgiant į šeimos pajamas ir toliau mokėti šias pašalpas: vienkartinę pašalpą gimus kūdikiui, nėštumo ir gimdymo pašalpą besimokančioms moterims, vaiko globos (rūpybos) pašalpą, pašalpą našlaičiams ir likusiems be tėvų globos vaikams įsikurti, našlaičio stipendiją, pašalpą tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievojininkų) vaikams. Buvo panaikinta anksčiau mokėta pašalpa įvairintiems vaikams, nes įtėviai pagal teises ir pareigas įvairiems yra prilyginti tikriesiems tėvams. Atsisakyta kai kurių kitų pašalpų, dėl to atsirado galimybė teikti svaresnę paramą šeimoms, dėl objektyvių priežasčių neturinčioms pakankamai pinigų pragyvenimui. Šis įstatymas įteisino naują šeimos pašalpą, kuri mokama už kiekvieną vaiką iki 3 metų, neatsižvelgiant į tėvų ekonominį aktyvumą: dirbantiems tėvams, pasibaigus motinystės (tėvystės) pašalpos gavimo laikotarpiui, nedirbantiems – nuo vaiko gimimo dienos. Šeimos pašalpos mokėjimas buvo pirmas labai svarbus žingsnis, žengtas padengiant dalį išlaidų, reikalingų kiekvienam vaikui išlaikyti.

1997 m. pabaigoje buvo įteisinta nauja pašalpa daugiavaikėms šeimoms. Ši pašalpa numatyta kaip pusiau kategorinė, t. y. tris vaikus auginančioms šeimoms pašalpa skiriama, jeigu šeimos pajamos vienam nariui yra mažesnės už trigubo dydžio valstybės remiamas pajamas. Turinčioms keturis arba daugiau vaikų šeimoms minėta pašalpa didinama po 0,3 MGL už kiekvieną paskesnę vaiką ir mokama neatsižvelgiant į šeimos pajamas. Šios pašalpos įteisinimą lėmė sunki daugumos gausių šeimų materialinė padėtis. 1997 m. viduryje atlikto namų ūkių biudžetų tyrimo duomenimis, šeimų, auginančių 3 ir daugiau vaikų, vidutinės disponuojamos pajamos 38 procentais mažes-

nės už visų kitų namų ūkių vidutinės disponuojamas pajamas⁵³.

1998 m. ypač daug dėmesio buvo skiriama vaikų, likusių be tėvų globos, ir našlaičių socialiniam saugumui. Smarkiai padidinta vaiko globos pašalpa, skiriama vaikams, netekusiems tėvų globos. Iš pradžių ši pašalpa buvo nustatyta 1,5 MGL dydžio, tuo tarpu nuo 1998 m. liepos mėnesio ji padidinta iki 2 MGL, o nuo 1999 metų sausio mėnesio – iki 4 MGL (500 litų). Palyginti didelė suma, mokama už globon paimtą vaiką, motyvuojama tuo, kad tokio vaiko išlaikymas globos namuose kainuotų dar brangiau. Taigi norima paskatinti šeimas, šeimynas ir pavienius asmenis imti vaikus globon. Už tokią globą mokama daugiau, negu daugelis vidutinių šeimų gali skirti savo vaikų išlaikymui, todėl tokia politika reikalauja ypatingos vaiko teisių apsaugos tarnybos atidos: 500 litų per mėnesį yra pakankamai patraukli suma tiems, kurie norėtų priimti vaiką (arba net kelis vaikus) globon dėl savanaudiškų paskatų pasinaudoti dalimi vaiko globai skiriamų pinigų. Be to, pašalpos dydis skatina fiktyviai atsisakyti savo vaikų ir įforminti jiems giminaičių globą. Jei tokių „globėjų“ nepavyksta išvengti, padaroma rimta moralinė žala patiems globojamiems vaikams, o pinigai išleidžiami klaidingai.

Socialinė parama šeimoms sukurta remiantis konstitucinėmis piliečių teisėmis ir siekiant įgyvendinti socialinius valstybės uždavinius. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnio 1 dalis skelbia, kad šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas. Minėto straipsnio 2 dalis numato, kad valstybė saugo ir globoja šeimą, motinystę, tėvystę ir vaikystę. Vadovaujantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos 39 straipsnio 1 dalimi, valstybės globoja šeimas, auginančias ir auklėjančias vaikus namuose, įstatymo nustatyta tvarka teikia joms paramą.

1997 m. rugsėjo 8 d. pasirašytos Europos socialinės chartijos, įsigaliojusios nuo 2001 m. rugpjūčio 1 d. (Lietuva ratifikavo 2001 m. gegužės 15 d.), I dalies 16 punktą skelbia, kad šeima, kaip pagrindinė visuomenės ląstelė, siekiant užtikrinti jos visapusišką vystymąsi, turi teisę į atitinkamą socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą. Vadovaujantis minėtos chartijos I dalies 17 punktu, vaikai ir paaugliai turi teisę į atitinkamą socialinę, teisinę ir ekonominę apsaugą.

⁵³ Guogis A., Bernotas D., Ūselis D. Lietuvos politinių partijų samprata apie socialinę apsaugą. Vilnius, 2000. P. 54.

Šalys, ratifikavusios šią chartiją, privalo užtikrinti, kad būtų veiksmingai įgyvendinta vaikų ir paauglių teisė augti aplinkoje, kuri skatina visapusišką jų asmenybės ir fizinių bei protinių galių vystymąsi, išipareigoja tiesiogiai arba bendradarbiaudamos su viešomis ir privačiomis organizacijomis imtis visų tinkamų ir reikiamų priemonių, kuriomis siekiama: užtikrinti, kad vaikai ir paaugliai, atsižvelgiant į jų tėvų teises ir pareigas, turėtų reikalingą priežiūrą ir pagalbą, būtų tinkamai mokomi ir lavinami, ypač nustatant tokiems tikslams tinkamų institucijų ir tarnybų steigimą ir palaikymą; teikti valstybės apsaugą ir specialią pagalbą vaikams ir paaugliams, laikinai arba visiškai netekusiems savo šeimos paramos.

Tarptautinio ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakto, prie kurio Lietuva prisijungė 1991 m. kovo 12 d., 10 straipsnyje valstybės, šio pakto šalys, pripažįsta, kad: šeimai, kuri yra natūrali ir pagrindinė visuomenės ląstelė, turi būti teikiama kuo didesnė apsauga ir pagalba, ypač tuomet, kai ji kuriama, ir tol, kol ji yra atsakinga už nesavarankiškų vaikų išlaikymą ir auklėjimą. Be to, ypatinga apsauga turi būti teikiama motinoms per pagrįstą laiko tarpą iki gimdymo ir po jo. Dirbančios motinos tuo laikotarpiu turi gauti mokamas atostogas arba atostogas ir pakankamas socialinės paramos išmokas.

Valstybės paramos šeimai pagrindą turi sudaryti užtikrinimas sąlygų, kurioms esant, pati šeima savarankiškai ir veiksmingai gerintų savo materialinę padėtį. Būtina tiksliai nustatyti socialiai remtinų šeimų kategoriją ir socialinių garantijų minimumą. Socialinę paramą turi organizuoti ir įgyvendinti savivaldybės (Vietos savivaldos įstatymo 7 str. 4 p.). Valstybės socialinė parama pasireiškia pašalpų mokėjimu.

Valstybinių pašalpų mokėjimą vaikus auginančioms šeimoms, kurioms labiausiai reikalinga valstybės socialinė parama, reglamentuoja Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas. Šio įstatymo nustatytos pašalpos, jeigu kitaip nenustatyta kituose Lietuvos Respublikos įstatymuose ir Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse, mokamos:

- 1) Lietuvos Respublikos piliečiams, kurių nuolatinė gyvenamoji vieta yra Lietuvos Respublikoje;

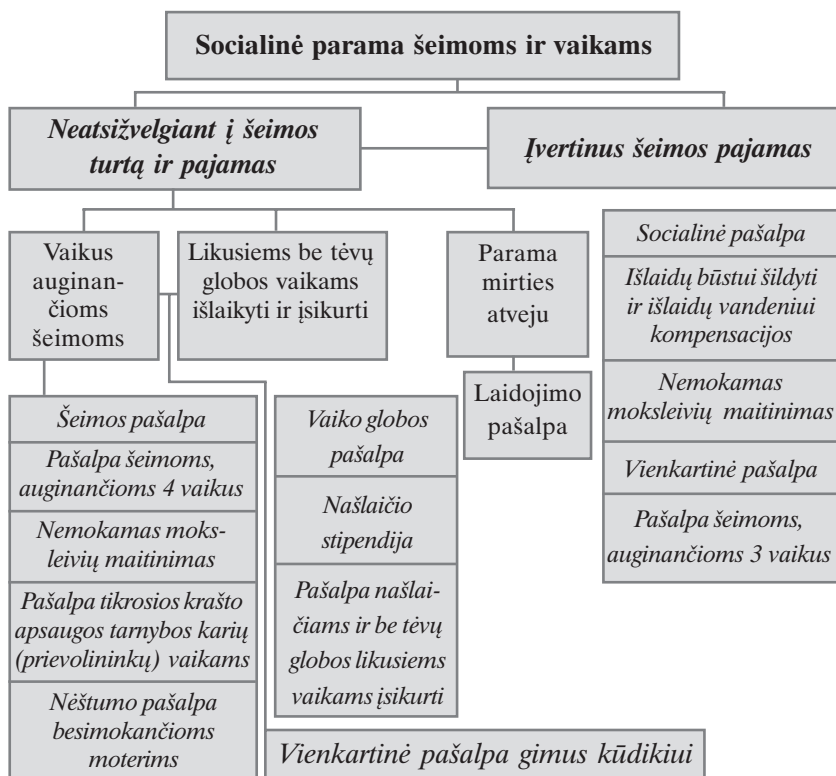
- 2) užsieniečiams (užsienio valstybės pilietybę turintiems asmenims arba asmenims be pilietybės), turintiems leidimą nuolat gyventi Lietuvos Respublikoje;

3) asmenims, įstatymų nustatyta tvarka Lietuvos Respublikoje turintiems pabėgėlio statusą.

Jei šias sąlygas atitinka tik vienas iš tėvų, tai vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui, šeimos pašalpa, pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų bei pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievojininkų) vaikams mokamos tik tuomet, kai vaikas gyvena kartu su vienu iš tas sąlygas atitinkančių tėvų.

Lietuvoje egzistuojanti socialinės paramos šeimoms ir vaikams klasifikacijos ir paramos rūšių schema pavaizduota 8 pav.

SOCIALINĖS PARAMOS ŠEIMOMS IR VAIKAMS KLASIFIKACIJA BEI PARAMOS RŪŠYS

Socialinio aprūpinimo pašalpų, skirtų šeimai remti, skyrimo ir mokėjimo tvarką numato Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas. Jis reglamentuoja šių pašalpų mokėjimo tvarką toms šeimoms, kurios augina vaikus ir kurioms labiausiai reikalinga valstybinė parama, taip pat našlaičių ir be tėvų globos likusių vaikų rėmimą, Valstybinių pašalpų, šeimoms, auginančioms vaikus, skyrimo ir mokėjimo nuostatus. Minėtuose teisės aktuose numatytos aštuonių rūšių pašalpos, susijusios su valstybės parama šeimai ir socialiniu aprūpinimu. Tai:

- 1) vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui;
- 2) nštumo pašalpa besimokančioms moterims;
- 3) šeimos pašalpa;
- 4) pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų;
- 5) vaiko globos pašalpa;
- 6) pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievo lininų) vaikams;
- 7) našlaičio stipendija;
- 8) pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti.

Galimi keli socialinio aprūpinimo pašalpų, skirtų šeimai remti, klasifikavimo kriterijai. Vienas jų yra pašalpų klasifikavimas pagal jų tikslinę paskirtį. Šių pašalpų tikslas – teikti paramą šeimai, atsiradus rizikos aplinkybėms. Kitas kriterijus – tai pašalpų šeimai remti klasifikavimas pagal jų mokėjimo trukmę. Išskiriamos vienkartinės pašalpos ir pašalpos, mokamos kas mėnesį. Galimas šių pašalpų klasifikavimas ir pagal jų mokėjimo šaltinius. Išskiriamos pašalpos, mokamos iš tikslinių lėšų, numatytų savivaldybių biudžetuose, bei pašalpos, mokamos iš valstybės biudžeto lėšų.

11.1. Piniginės paramos šeimai rūšys

Išmokas, atsižvelgiant į jų mokėjimo būdą, galima skirstyti į periodines ir vienkartines. Periodinės išmokos skiriamos tol, kol vaikas sulaukia tam tikro amžiaus. Tokia amžiaus riba gali būti nustatoma visiems vienoda, tačiau dažnai ji priklauso ir nuo kitų veiksnių, pavyzdžiui, mokymosi laiko. Vienkartinės išmokos dažniausiai gali būti susijusios su vaiko gimimu, savarankiško gyvenimo pradžia, mirtimi ir t. t.

11.1.1. Vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui

Gimus kūdikiui, motinai išmokama 6 minimalių gyvenimo lygių (toliau MGL) dydžio vienkartinė pašalpa. Ji mokama už kiekvieną gimusį gyvą kūdikį. Pašalpos dydis priklauso nuo vaiko gimimo dieną galiojančio MGL dydžio. Pirmumo teisę gauti pašalpą turi vaiko motina. Nesant motinos (jai mirus, atėmus iš jos motinystės teises) arba kai dėl sveikatos būklės (esant medikų išvadai) ir kitų svarbių priežasčių motina negali prižiūrėti vaiko, pašalpa išmokama kūdikio tėvui arba kitam vaiką auginančiam asmeniui. Gimus kūdikiui, vienkartinei pašalpai gauti pateikiami specialūs dokumentai (prašymas, asmens dokumentas, civilinės metrikacijos skyriaus išduotas pažymėjimas vienkartinei pašalpai gauti). Kai gimęs vaikas paliekamas ligoninėje arba valstybinėje globos įstaigoje ir vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui nebuvo išmokėta, ji skiriama kūdikį įvaikinusiui asmeniui arba globėjui, jeigu jie kreipiasi per 6 mėnesius nuo įvaikinimo arba globos nustatymo dienos, bet ne vėliau, kol vaikui sueis pusantrų metų.

11.1.2. Nėštumo pašalpa besimokančioms moterims

Moteriai, besimokančiai mokymo įstaigos (profesinės, aukštesniosios arba aukštosios mokyklos) dieniniame skyriuje ir pagal Valstybinio socialinio draudimo įstatymą nėštumo ir gimdymo laikotarpiu neturinčiai teisės gauti motinystės pašalpos, mokama 0,75 MGL dydžio nėštumo pašalpa kiekvieną mėnesį.

Studentei, suteikus akademines atostogas, nėštumo pašalpa mokama už 70 kalendorinių dienų iki gimdymo, atsižvelgiant į faktišką iki gimdymo praėjusių dienų skaičių.

Jeigu teisę į šią pašalpą moteris įgyja baigdamą mokymo įstaigą, pašalpa skiriama ir mokama už visą sveikatos priežiūros įstaigos išduotame pažymėjime nurodytą laikotarpį.

Pašalpa mokama ir tuo atveju, kai moteris yra kito vaiko priežiūros atostogose.

11.1.3. Šeimos pašalpa

Šeimos pašalpa mokama 0,75 MGL dydžio kas mėnesį už kiekvieną vaiką iki trejų metų. Šeimai, kuri pagal Valstybinio socialinio

draudimo įstatymą neturi teisės gauti motinystės (tėvystės) pašalpos, pašalpa mokama nuo vaiko gimimo dienos iki trejų metų. Šeimai, kuri pagal Valstybinio socialinio draudimo įstatymą turi teisę gauti motinystės (tėvystės) pašalpą, pašalpa mokama nuo vienerių iki trijų metų. Pirmumo teisę gauti šeimos pašalpą turi vaiko motina. Nesant motinos (jai mirus, atėmus iš jos motinystės teisės), pašalpa mokama kūdikio tėvui. Šeimos pašalpa nemokama už vaiką, kuriam įstatymais nustatyta tvarka įsteigta globa. Aplinkybės, kurioms esant šeimos pašalpos mokėjimas nutraukiamas, yra šios:

- kai vaikui sueina treji metai;
- pradėjus gauti motinystės (tėvystės) pašalpą;
- atidavus vaiką į valstybinę globos įstaigą arba vaikui įsteigus globą;
- vaikui mirus.

11.1.4. Pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų

Šeimai už tris vaikus mokama 1 MGL dydžio pašalpa kiekvieną mėnesį, jeigu pajamos vienam šeimos nariui per mėnesį yra mažesnės už trigubo dydžio valstybės remiamas pajamas. Už keturis vaikus mokama 1,3 MGL dydžio pašalpa kiekvieną mėnesį, už kiekvieną pasikesnį vaiką pašalpa padidinama po 0,3 MGL, neatsižvelgiant į šeimos pajamas. Skiriant pašalpą šeimai:

– įskaitomi abiejų sutuoktinių (vieno iš jų, kai kito nėra) arba vyro (moters), su kuriuo vedamas bendras ūkis, tikrieji vaikai ir įvaikiai, jeigu jie yra iki 16 metų ir vyresni, kol baigs bendrojo lavinimo mokyklą, profesinės, aukštesniosios arba aukštosios mokyklos dieninių skyrių (įskaitant besimokančius kitose valstybėse); vaikai, baigę mokyimo įstaigas iki tų pačių metų rugsėjo 1 dienos, jei jie tuo metu nedirba; akademinėse atostogose esantys studentai; vaikai invalidai nuo 16 iki 18 metų; nedirbantys iki 18 metų vaikai, besimokantys suaugusiųjų mokyklose arba įsiregistravę Darbo biržoje; paimti iš globos įstaigų ir internatų ne trumpiau kaip vienam mėnesiui ir tuo metu neišlaikomi valstybės;

– neįskaitomi vaikai, kuriems įsteigta globa; vaikai, kurie nuolat arba savaitės darbo dienomis išlaikomi (nakvynė ir maistas) valstybės arba savivaldybės finansuojamuose globos įstaigose, specializuoto ugdymo, reabilitacijos centruose (grupėse), internatuose, bendrojo la-

vinimo mokyklų bendrabučiuose, savaitiniuose darželiuose, ir tėvai nemoka už jų išlaikymą.

Pirmumo teisę gauti pašalpą turi vaiko motina. Nesant motinos (jai mirus, atėmus iš jos motinystės teises) arba kai dėl sveikatos būklės (esant medikų išvadai) ir kitų svarbių priežasčių motina negali prižiūrėti vaikų, pašalpa mokama tėvui arba kitam tos šeimos vaikus auginančiam asmeniui.

Pašalpa šeimai už tris vaikus skiriama, jeigu tėvai arba turimas vienintelis iš tėvų kreipimosi metu:

- dirba pagal darbo sutartį, yra įmonės savininkas, turi patentą arba žemės daugiau kaip 0,3 ha ir kt.;

- nedirba dėl objektyvių priežasčių: mokosi mokymo įstaigos dieniniame skyriuje, yra įsiregistravęs Darbo biržoje, pensininkas, invalidas, slaugo invalidą arba sergantį šeimos narį, motina augina tris vaikus iki 16 metų, tėvas atlieka tikrąją karo tarnybą ir kt.

Pašalpa šeimai už tris vaikus neskiriama, jeigu darbingo amžiaus darbingi tėvai arba turimas vienintelis iš tėvų negali nurodyti savo pajamų arba jų šaltinio. Nenurodžius pajamų šaltinio, pašalpa gali būti skiriama nustačius, kad šeimos pajamos mažesnės. Tokiu atveju surašomas šeimos buities tyrimo aktas, ir pašalpa skiriama perkant būtiniausius produktus bei vartojamąsias prekes atsižvelgiant į vaikų poreikius.

Esant šioms aplinkybėms, pašalpos šeimai už tris vaikus mokėjimas nutraukiamas:

- vaikui sulaukus 16 metų, jei jis toliau nesimoko ir neįsiregistruoja Darbo biržoje;

- vyresniam nei 16 metų vaikui baigus mokymo įstaigą arba iš jos išstojus;

- baigusiam mokymo įstaigą nuo tų pačių metų rugsėjo 1 dienos, jeigu jis nedirba;

- vaikui invalidui sulaukus 18 metų;

- vyresniam negu 16 metų vaikui išsiregistravus iš Darbo biržos arba pradėjus dirbti;

- besimokančiam suaugusiųjų mokykloje vaikui sulaukus 18 metų;

- vaikui sukūrus savo šeimą (įregistravus santuoką įstatymais nustatyta tvarka arba tapus motina arba tėvu);

- įsteigus vaiko globą;

– vaikui pradėjus gauti valstybės išlaikymą (nakvynę ir maistą) valstybės arba savivaldybės finansuojamoje globos įstaigoje, specializuoto ugdymo, reabilitacijos centre (grupėje), internate, bendrojo lavinimo mokyklos bendrabutyje, savaitiniame darželyje, už kurį tėvai nemoka;

– vaikui mirus.

Kai šeimoje auga daugiau nei trys vaikai, atsiradus išvardytoms aplinkybėms, pašalpa perskaičiuojama.

11.1.5. Vaiko globos pašalpa

Be tėvų globos likusių vaikų sparčiai daugėja – dabar tokių per 15 tūkstančių.

Visas tėvų globos netekimo priežastis suskirstę į neišvengiamas (tėvų mirtis, tėvai paskelbti nežinia kur esantys) ir išvengtinas (asocialios šeimos, tėvai patys atsisakė vaikų, nesirūpina jais, smurtauja) pamatytume – tik dešimtdaliui vaikų, kuriems įsteigta globa, tai buvo padaryta dėl objektyvių priežasčių. Netekusiems tėvų globos vaikams mokama globos pašalpa – šiuo metu 500 litų vienam vaikui, jei jis negauna kitos paramos (pensijos, alimentų ir kt.).

Pašalpų skyrimo ir mokėjimo nuostatai nustato šias išmokos formas:

– fiziniam asmeniui, šeimynai arba nevyriausybinei globos institucijai, įstatymais nustatyta tvarka paskirtai likusio be tėvų globos vaiko globėju, vaikui išlaikyti mokama 4 MGL dydžio pašalpa kiekvieną mėnesį, kol jam sukaks 18 metų;

– likusiam be tėvų globos vaikui, sulaukusiam pilnametystės, nustatyto dydžio pašalpa mokama jam pačiam pateikus prašymą tol, kol jis mokosi dieninėje bendrojo lavinimo mokykloje arba ją baigus iki tų pačių metų rugsėjo 1 dienos, jeigu jis tuo metu nedirba;

– kai globojamas vaikas įstatymais nustatyta tvarka gauna valstybinę socialinio draudimo našlaičių pensiją, valstybinę socialinio draudimo maitintojo netekimo pensiją, valstybinę našlaičių pensiją, valstybinę pareigūnų ir karių našlaičių pensiją, šalpos (socialinę) našlaičių pensiją (toliau – našlaičių pensija) arba alimentus, mokama pašalpa, lygi skirtumui tarp nustatyto vaiko globos pašalpos dydžio ir gaunamos našlaičių pensijos bei gaunamų alimentų dydžio;

– jeigu globojamas vaikas yra valstybės išlaikomas bendrojo lavinimo internatinėje mokykloje, specialioje internatinėje mokykloje arba specialiuose vaikų auklėjimo ir globos namuose, pašalpa globėjui mokama už laikotarpį, kai vaikas paaimamas į namus išlaikant sąlygą, kad Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos 1998 m. birželio 19 d. įsakymu Nr. 995 „Dėl mitybos išlaidų kompensavimo tvarkos tvirtinimo“ globėjas negauna globojamo vaiko maistpinigių už tą laikotarpį.

Esant šioms aplinkybėms, pašalpos mokėjimas nutraukiamas:

- pasibaigus vaiko tėvo tarnybos laikui;
- atidavus vaiką į valstybinę globos įstaigą arba įsteigus vaiko globą;
- vaikui mirus;
- mirus vaiko tėvui;
- vaiko tėvą atšaukus arba jam pasitraukus iš krašto apsaugos tarnybos.

11.1.6. Našlaičio stipendija

Našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams, besimokantiems dieninėse profesinėse, aukštesniosiose ir aukštosiose mokyklose, jų mokymosi laikotarpiu mokama 4 MGL dydžio našlaičio stipendija ir paliekama teisė gauti kitas stipendijas pagal mokymosi rezultatus.

Kai našlaitis arba be tėvų globos likęs vaikas įstatymų nustatyta tvarka gauna našlaičių pensiją (NP), stipendija yra lygi nustatyto našlaičio stipendijos (NS) dydžio ir gaunamos našlaičių pensijos (NP) dydžio (išmoka = NS – NP) skirtumui.

Stipendija skiriama: vyresniam negu 18 metų (jaunesniam negu 18 metų, jei nėra įsteigta globa) be tėvų globos likusiam aukštosios mokyklos dieninio skyriaus nedarbančiam studentui, pirmą kartą įgyjančiam bakalauro arba magistro laipsnį, taip pat aukštesniosios arba profesinės mokyklos dieninio skyriaus nedarbančiam moksleiviui – pirmąkart įgyjančiam profesiją.

Dokumentai, reikalingi stipendijai gauti:

- prašymas;
- asmenybę liudijantis dokumentas;
- dokumentas, patvirtinantis, kad studentas (moksleivis) yra likęs be tėvų globos (sprendimo arba potvarkio dėl globos steigimo nuora-

šas, pažymėjimas iš rajono (miesto) savivaldybės vaikų teisių apsaugos tarnybos, tėvų (vienišos motinos) mirties liudijimai);

– pažymėjimas apie gaunamą našlaičio pensiją, kai studentas (moksleivis) ją gauna.

Pašalpos dydis apskaičiuojamas proporcingai to mėnesio kalendorinių dienų, kurias vaikas buvo pas globėją, skaičiui.

Aplinkybės, kurioms esant vaiko globos pašalpos mokėjimas nutraukiamas:

– esant miesto (rajono) valdybos (mero) sprendimui (potvarkiui) arba teismo sprendimui dėl vaiko globėjo įgaliojimų pasibaigimo arba nutraukimo;

– apgyvendinus globojamą vaiką valstybinėje globos įstaigoje;

– įvaikinus globojamą vaiką;

– globojamam vaikui įregistravus santuoką įstatymais nustatyta tvarka;

– globojamam vaikui sulaukus 18 metų;

– vyresniam nei 18 metų asmeniui baigus mokymosi įstaigą arba nuo tų pačių metų rugsėjo 1 dienos, jeigu jis nedirba;

– mirus globėjui;

– mirus globojamam vaikui.

Paskirta, bet dėl globėjo mirties negauta vaiko globėjo pašalpa išmokama kartu su globėju gyvenusiam sutuoktiniui arba pervedama į asmeninę globojamo vaiko sąskaitą.

11.1.7. Pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievojininkų) vaikams

Privalomosios karo tarnybos kario vaikui išlaikyti tėvo tarnybos laikotarpiu kas mėnesį mokama 1,5 MGL dydžio pašalpa. Ši pašalpa taip pat mokama kario ankstesnės (buvusios) santuokos ir nesantuokiniam vaikui, kurio tėvu jis įstatymų nustatyta tvarka yra pripažintas. Pašalpa skiriama ir mokama nuo kario paėmimo į privalomąją karo tarnybą dienos. Vaikui, gimusiam po jo tėvo paėmimo į tarnybą dienos, pašalpa skiriama ir mokama nuo gimimo dienos. Nesantuokiniam vaikui, kurio tėvu įstatymu nustatyta tvarka yra pripažintas karys po jo paėmimo į tarnybą, pašalpa mokama nuo kario pripažinimo vaiko tėvu dienos. Dėl šios pašalpos kario vaiko motina (įmotė, vaiką

auginantis asmuo) gali kreiptis kario tarnybos laikotarpiu. Jei pašalpa priklauso už nepilną mėnesį, jos dydis apskaičiuojamas proporcingai to mėnesio kalendorinių dienų, už kurias pašalpa priklausė, skaičiui.

11.1.8. Pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti

18 metų sulaukusiems našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams, kurie iki pilnametystės buvo globojami globos institucijose, šeimynose arba globėjų, skiriama vienkartinė 60 MGL dydžio pašalpa (iki 2000 m. sausio 1 d. – 50 MGL) gyvenamajam namui, butui (gyvenamajai patalpai) įsigyti arba įsikurti, jeigu jie nėra toliau valstybės išlaikomi globos institucijose.

Sulaukusiam pilnametystės našlaičiui ir be tėvų globos likusiam vaikui, besimokančiam bendrojo lavinimo mokykloje, internatinėje mokykloje, profesinėje mokykloje, pašalpa išmokama baigus mokymo įstaigą arba iš jos išstojus.

18 metų nesulaukusiam našlaičiui ir be tėvų globos likusiam vaikui pašalpa gali būti išmokama įstatymais nustatyta tvarka įregistravus santuoką.

Pašalpos dydis priklauso nuo MGL dydžio to mėnesio, kurį našlaitis ir be tėvų globos likęs vaikas įgijo teisę į šią pašalpą (vaiko globos pašalpos mokėjimo nutraukimo, mokymo įstaigos baigimo, išėjimo iš valstybinės globos įstaigos, santuokos įregistravimo diena).

Paskirta pašalpos suma pervedama į našlaičio ir be tėvų globos likusio vaiko asmeninę sąskaitą banke.

Jei pašalpos gavėjas neturi asmeninės sąskaitos, pašalpos mokėtojas atidaro ją gavėjo pageidaujamame banke.

Įvaikintam vaikui pašalpa įsikurti neskiriama.

Pašalpa taip pat išmokama našlaičiui ir be tėvų globos likusiam vaikui, baigusiam aukštesniąją arba aukštąją mokyklą arba nutraukusiam mokslą, jeigu į ją įstojo iki Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymo įsigaliojimo dienos (1995–01–01) ir jam nebuvo išmokėta įsikūrimo pašalpa.

Visų šių šeimai skirtų pašalpų dydžiai pateikti 9 pav.

NEPRIKLAUSOMAI NUO ŠEIMOS TURTO IR PAJAMŲ MOKAMŲ PAŠALPŲ DYDŽIAI

	Pašalpos dydis	
	įstatymu nustatytas MGL ⁵⁴	ltais
Vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui	8 MGL	1000 Lt
Šeimos pašalpa	0,75 MGL	93,75 Lt
Pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų	1 MGL + po 0,3 MGL už ketvirtą ir kiekvieną paskesnę vaiką	125 Lt + po 37,5 Lt už ketvirtą ir kiekvieną paskesnę vaiką
Pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievo lininkų) vaikams	1,5 MGL	187,5 Lt
Vaiko globos (rūpybos) pašalpa ⁵⁵	4 MGL	500 Lt
Pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti	50 MGL	6250 Lt
Našlaičio stipendija ⁵⁶	4 MGL	500 Lt
Nėštumo pašalpa besimokančioms moterims	0,75 MGL	93,75 Lt
Laidojimo pašalpa	6 MGL	750 Lt

9 pav.

⁵⁴ MGL – minimalus gyvenimo lygis, kurio dydį tvirtina Lietuvos Respublikos Vyriausybė (nuo 1998 m. gegužės 1 d. MGL = 125 Lt).

⁵⁵ Kai globojamam vaikui yra paskirta našlaičių pensija ir (arba) alimentai, pašalpa lygi 4 MGL dydžio ir šių išmokų dydžio skirtumui.

⁵⁶ Kai pilnametis moksleivis (studentas), kuriam iki pilnametystės buvo nustatyta rūpyba, gauna našlaičių pensiją, stipendiją lygi 4 MGL dydžio ir gaunamos našlaičių pensijos dydžio skirtumui.

Lentelė sudaryta remiantis Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymu ir įstatymu „Dėl paramos mirties atveju“.

11.2. Socialinė pašalpa mažas pajamas turinčioms šeimoms

Socialinė pašalpa skiriama vadovaujantis Gyventojų pajamų garantijų įstatymu. Ji mokama šeimoms (vienišioms asmenims), kurių pajamos vienam šeimos nariui yra mažesnės už valstybės remiamas. Pašalpos dydis – 90 proc. valstybės remiamų pajamų ir vidutinių šeimos (asmens) pajamų per mėnesį skirtumo. Socialinės pašalpos skyrimo ir mokėjimo nuostatai patvirtinti LRV 2000 m. balandžio 17 d. nutarimu Nr. 441, pakeisti ir papildyti 2000 m. liepos 14 d. nutarimu nr. 836.

Pašalpa skiriama šeimai (asmeniui), kai sutuoktiniai (asmuo):

- dirba;
- gauna bedarbio pašalpą arba mokumo pašalpą;
- mokosi;
- tarnauja profesinėje karo tarnyboje;
- yra pensininkai, invalidai;
- slaugo sergantį šeimos narį arba I arba II grupės invalidą;
- motina (tėvas) augina namuose vaiką iki 3 metų;
- motina augina namuose 3 ir daugiau vaikų iki 16 metų, kai bent vienas yra iki 8 metų ir nelanko ikimokyklinės vaikų auklėjimo įstaigos arba mokyklos.

Pašalpa skiriama ir kitoms šeimoms (asmenims), įgijusioms teisę gauti socialinę pašalpą savivaldybės sprendimu.

Dokumentai, reikalingi socialinei pašalpai gauti:

- prašymas;
- asmens dokumentas;
- pažymos apie suaugusių šeimos narių per 3 mėnesius iki kreipimosi gautą darbo užmokestį, stipendiją, pensiją, alimentus, bedarbio pašalpas bei kitas gautas pajamas.

Be nurodytų šeimų (vieniškų asmenų), savivaldybė, patikrinusi gyvenimo sąlygas ir surašiusi buities tyrimo aktą, savo sprendimu pašalpą gali skirti ir kitiems vienišioms asmenims bei šeimoms, pirmiausia toms, kuriose:

– yra nesimokančių, nedirbančių ir neįsiregistravusių darbo biržoje vaikų nuo 16 iki 18 metų;

– tėvai nėra išsituokę, bet kartu negyvena ir vaikus auginantis sutuoktinis yra prisiteisęs alimentų;

– tėvai išsituokę, tačiau vaikus auginantis sutuoktinis nėra prisiteisęs ir negauna alimentų;

– tėvai nėra prisiregistravę nuolatinėje gyvenamojoje vietovėje;

– tėvai (vienas iš tėvų) augina 4 ir daugiau vaikų iki 16 metų ir turi asmeninį ūkį, kurio bendras žemės ūkio naudmenų plotas – daugiau kaip 3,5 hektaro. Pajamos iš žemės sklypo apskaičiuojamos taikant pajamų normą – 40 litų hektarui;

– motina dirba arba mokosi valstybinės (savivaldybės) mokymo įstaigos dieniniame skyriuje, o tėvas namuose augina vaikus.

Savivaldybė savo sprendimu pašalpą gali skirti ne visiems šeimos nariams:

– tik vaikams;

– motinai (tėvui), auginančiai mažamečius vaikus;

– asmeniui, slaugančiam sergantį šeimos narį;

– asmeniui, faktiškai auginančiam vaiką, ir panašiai.

Jeigu šeima leidžia pašalpą ne pagal paskirtį, rekomenduojama savivaldybėms spręsti jos naudojimo klausimą, atsižvelgiant į vaiko interesus (kad būtų perkami būtiniausi produktai, vartojamosios prekės ir panašiai).

11.3. Laidojimo pašalpos

Įstatymas „Dėl paramos mirties atveju“ (1993 m. gruodžio 23 d. Nr. I-348) yra pagrindinis ir vienintelis įstatymas, kuriuo vadovaujasi skiriant laidojimo pašalpas.

Laidojimo pašalpa skiriama mirus:

– apdraustiesiems, dirbantiems pagal darbo sutartį, narystės pagrindais renkamose institucijose, ūkinėse bendrijose, žemės ūkio bendrovėse arba kooperatinėse organizacijose ir gaunantiems atlyginimą už darbą, individualių (personalinių) įmonių savininkams bei jiems vyriausybės tvarka prilygintiems savarankiškai dirbantiems asmenims (notarams, advokatams), ūkininkams ir ūkyje dirbantiems pilnamečiams jų šeimos nariams;

– apdraustųjų ir pensininkų, gaunančių socialinio draudimo pensijas, išlaikomiems šeimos nariams: sutuoktiniams, tėvams, tėviams, seneliams, vaikams, įvaikiams, broliams, seserims, vaikaičiams.

Kiti giminaičiai ir nedarbingi išlaikytiniai gali būti pripažinti apdraustojo šeimos nariais tik tada, kai jie kartu gyvena arba vedė bendrą ūkį. Apdraustojo išlaikytiniais nelaikomi šeimos nariai, turintys bet kurį iš šių savarankiško pragyvenimo šaltinių: darbo užmokestį, pensiją arba stipendiją.

Laidojimo pašalpa išmokama laidojančiam asmeniui, kuris turi atitikti įstatyme numatytas sąlygas, t. y. laidojantysis turi būti Lietuvos Respublikos pilietis, kurio gyvenamoji vieta yra Lietuvos Respublikoje; užsienietis, turintis leidimą nuolat gyventi Lietuvos Respublikoje; asmuo, įstatymų numatyta tvarka turintis pabėgėlio statusą.

Pašalpa išmokama ir šių išvardytų mirusių asmenų šeimos nariui arba kitam juos laidojančiam asmeniui.

Pašalpa nemokama tada, kai laidojama valstybės arba savivaldybės biudžeto lėšomis arba įvykus persileidimui iki 22 nėštumo savaičių.

Nuo 2000 m. sausio 1 d. (įstatymas patvirtintas 2000 m. gegužės 23 d.) skiriama 6 minimalių gyvenimo lygių (MGL) laidojimo pašalpa.

Pagal 1993 m. gruodžio 23 d. įstatymą Nr. I–348 „Dėl paramos mirties atveju“ laidojimo pašalpa visiems išmokama vienoda. Nesvarbu, ar žmogus dirba, ar yra įregistravęs darbo biržoje. Šis įstatymas visus mirusius žmones „sulygina“, todėl ir laidojimo pašalpa visiems yra vienoda.

Tačiau yra šioji tokia išimtis pensinio amžiaus žmonėms. Mirus pensininkui, kuris gavo socialinio draudimo pensiją, jį laidojančiam asmeniui pagal mirties pažymą išmokama dviejų pensijų dydžio (pensija už du mėnesius po mirties) laidojimo pašalpa. Išmokama ir pensija už mirties mėnesį, jei ji už šį mėnesį nebuvo išmokėta. Beje, šios pensijos sumos, kurios priklausė pensininkui ir kurių jis dėl mirties negavo, po jo mirties išmokamos tik jo šeimos nariams (sutuoktiniams, vaikams, tėvams).

Žuvus tarnyboje valstybės lėšomis apdraustiems asmenims, išmokama 120, vyriausybės nariams – 60 ir valstybės bei savivaldybių valdininkams – 30 paskutiniojo atlyginimo dydžių kompensacija.

Laidojimo pašalpa mokama iš tikslinių lėšų, numatytų savivaldybių biudžetuose. Ji turėtų būti išmokama ne vėliau kaip per 24 valandas po kreipimosi.

Laidojantis asmuo turėtų kreiptis į savivaldybę pagal mirusiojo buvusią gyvenamąją vietą arba laidojančio asmens gyvenamąją vietą. Tai padaryti reikėtų ne vėliau kaip per tris mėnesius nuo šios teisės atsiradimo dienos (t. y. praėjus po mirties trims mėnesiams ir niekur nesikreipus, laidojimo pašalpa jau nebus išmokėta).

11.4. Kitos paramos šeimai formos

Remiantis pagrindiniais socialinės saugos įstatymais bei Socialinių paslaugų įstatymu ir gyvenimo lygio rodikliais, šeimoms skiriamos šios kompensacijos bei išmokos:

- transporto išlaidų kompensacija – gali būti skiriama ir mokama vaikams invalidams iki 16 metų pagal Sveikatos apsaugos ministerijos patvirtintą ligų sąrašą;

- buto (individualaus gyvenamojo namo) šildymo išlaidų, išlaidų šiltam ir karštam vandeniui kompensacija – mažas pajamas turinčioms šeimoms;

- išmoka komunalinėms ir kitoms paslaugoms apmokėti.

Gali būti teikiamos šios paslaugos:

- dienos globos paslaugos – paslaugos, teikiamos dienos globos įstaigose, kuriose klientai gali praleisti laiką dienos metu, būti ugdomi, poilsiauti arba užsiimti tam tikra veikla;

- laikinojo gyvenimo paslaugos (didelė socialinė rizika) – paslaugos teikiamos laikino gyvenimo įstaigose (nakvynės namuose, patyrusių smurtą moterų ir vaikų namuose ir pan.) neturintiems gyvenamosios vietos arba laikinai negalintiems ja naudotis, siekiant kuo greičiau grąžinti žmones į šeimą ir/arba bendruomenę;

- socialinės reabilitacijos paslaugos – paslaugos teikiamos socialinės reabilitacijos įstaigose (socialinės reabilitacijos centre, vaikų ugdymo grupėje, tokioje grupėje vaikų darželyje, dienos centre, specialioje mokykloje ir pan.), skirtose neįgaliųjų žmonių integracijai į visuomenę, neįgaliųjų vaikų ugdymui, mokymui ir pan.;

- stacionarios socialinės paslaugos vaikams – paslaugos teikia-

mos vaikų globos įstaigose (namuose, pensionatuose, šeimynose, religinių bendruomenių įsteigtuose namuose bei šeimynose), skirtose vaikams ilgai arba nuolat gyventi, kai jie našlaičiai, likę be tėvų globos arba dėl susidariusių aplinkybių negali gyventi namuose;

– pagalba namuose – pagalba vienišioms, neįgalioms žmonėms, šeimoms, auginančioms neįgalius vaikus, jų namuose suteikiant įvairaus pobūdžio paslaugas (buitinės pagalbos, ūkio darbų, slaugos ir kt.), sudarant normalias gyvenimo sąlygas ir galimybes gyventi visavertį gyvenimą namuose, siekiant išvengti stacionarių paslaugų būtinumo. Šios paslaugos gali būti teikiamos daugiavaikėms šeimoms;

– nemokamas maitinimas – nemokamas maitinimas valgyklose, maisto talonai, sauso maisto daviniai gyventojams, kurie dėl ribotų pajamų negali prasimaitinti.

11.5. Pašalpų skyrimo ir mokėjimo tvarka

Aptarsime, kaip Lietuvos Respublikos norminiai aktai reglamentuoja pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, skyrimo ir mokėjimo tvarką.

Vaiko pašalpa mokama ne patiems vaikams, o asmeniui, faktiškai besirūpinančiam vaiku ir/arba turinčiam atitinkamų išlaidų. Dažnai reikalaujama, kad asmuo, kuriam mokama pašalpa, ir vaikas, už kurį pašalpa mokama, būtų susiję šeiminingais ryšiais. Tačiau šeimos ryšiai dažniausiai interpretuojami gana laisvai. Problemų kartais gali kilti dėl įvaikių.

Vienkartinę pašalpą gimus kūdikiui, šeimos pašalpą šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų, pašalpą tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievojininkų) vaikams ir pašalpą našlaičiams ir likusiems be tėvų globos vaikams įsikurti skiria ir moka miestų (rajonų) savivaldybės pagal pareiškėjo įregistravimo vietą.

Neįregistruotiems asmenims pašalpas skiria ir moka savivaldybė pagal nuolatinę gyvenamąją vietą, išskyrus pašalpą našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti, kurią moka savivaldybė pagal vaiko globos pašalpos mokėjimo vietą arba mokymo įstaigos baigimo vietą.

Vaiko globos pašalpą fiziniam asmeniui moka miesto (rajono)

savivaldybė pagal globėjo įregistravimo vietą. Kai globėjas gyvena ne pagal registracijos vietą, vaiko globos pašalpą moka jo nuolatinės gyvenamosios vietos savivaldybė, pateikusi pažymėjimą, kad vaiko globos pašalpa nemokama pagal globėjo įregistravimo vietą.

Šeimynai arba nevyriausybinei globos institucijai vaiko globos pašalpą moka savivaldybė, kurioje šeimyna arba nevyriausybinių globos institucija yra įregistruota.

Pašalpų skyrimas ir mokėjimas miesto (rajono) savivaldybės sprendimu gali būti pavestas žemesnių pakopų savivaldybėms (seniūnijoms).

Nėštumo pašalpą besimokančioms moterims ir našlaičio stipendiją skiria ir moka mokymo įstaigos.

Kreipimosi dėl pašalpos skyrimo data laikoma diena, kurią priimtas prašymas. Kai kreipiantis dėl pašalpos su prašymu pateikiami ne visi reikiami dokumentai, asmuo juos gali pateikti per 3 mėnesius po prašymo priėmimo dienos. Esant būtinumui, gali būti reikalaujama papildomų dokumentų arba pažymėjimų, patvirtinančių asmens teisę gauti pašalpą.

Prašymai pašalpoms (stipendijoms) gauti užregistruojami prašymų registracijos knygoje arba specialiame žurnale. Jeigu pašalpą (stipendiją) skirti atsisakoma, nurodomos atsisakymo priežastys ir grąžinami dokumentai.

Prašytojas, kuriam atsisakoma skirti pašalpą (stipendiją) arba jis nesutinka su paskirtos pašalpos dydžiu, gali raštu kreiptis į miesto (rajono) merą (pavaduotoją) arba į mokymo įstaigos vadovą. Miesto (rajono) mero (pavaduotojo) arba mokymo įstaigos vadovo sprendimą asmuo gali apskusti teismui.

Dažnai pasitaiko atvejų, kad pašalpos skiriamos už praėjusį laiką. Būtent tokią situaciją reglamentuoja pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, skyrimo ir mokėjimo nuostatai:

1) šeimos pašalpa, pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų, vaiko globos pašalpa, pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievolininkų) vaikams išmokama už praeitą laikotarpį, už kurį ji priklausė, bet ne daugiau kaip už 12 mėnesių iki prašymo skirti pašalpą pateikimo dienos. Jeigu kreipimosi metu asmuo jau neturi teisės gauti pašalpą našlaičiams, už praeitą laikotarpį ji neskiiriama;

2) vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui bei pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti skiriama, jeigu dėl jos buvo kreiptasi ne vėliau kaip per 12 mėnesių nuo to mėnesio, kurį asmuo įgijo teisę į pašalpą;

3) nėštumo pašalpa besimokančioms moterims skiriama, jeigu dėl jos buvo kreiptasi ne vėliau kaip per 12 mėnesių nuo sveikatos priežiūros įstaigos pažymėjimo išdavimo datos.

Jeigu pašalpos gavėjas be pateisinamos priežasties neatsiėmė paskirtos pašalpos per 3 mėnesius, pašalpos mokėjimas nutraukiamas. Pašalpos išmokamos savivaldybių nustatyta tvarka. Į pašalpos gavėjo atsiskaitomąją sąskaitą banke pašalpos (išskyrus pašalpą našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti) gali būti pervedamos tik gavėjo pageidavimu.

Asmenys, nuslėpę arba pateikę neteisingas žinias, reikalingas pašalpai skirti, ir todėl neteisėtai gavę pašalpas, privalo jas grąžinti ir sumokėti paskirtos pašalpos trigubo dydžio baudą. Jei jie to nepadarė per mėnesį nuo pareikalavimo dienos, nuostoliai išieškomi teismo tvarka pagal pašalpų mokėtojų arba įgaliotų institucijų ieškinį.

Vienkartinė pašalpa gimus kūdikiui, šeimos pašalpa, pašalpa šeimoms, auginančioms tris ir daugiau vaikų, pašalpa tikrosios krašto apsaugos tarnybos karių (prievolininkų) vaikams ir pašalpa našlaičiams ir be tėvų globos likusiems vaikams įsikurti mokamos iš tikslinių lėšų, numatytų savivaldybių biudžetams skaičiuojant jų finansinius rodiklius.

Vaiko globos pašalpa mokama iš valstybės biudžete savivaldybėms numatytų lėšų specialiai tikslinei dotacijai.

Nėštumo pašalpa besimokančioms moterims bei našlaičio stipendija mokamos iš valstybės biudžeto lėšų mokymo įstaigoms skirtų asignavimų.

Pašalpos mokesčiais neapmokestinamos.

Nuo 2004 m. rugsėjo 1 d. motinystės pašalpos bus mokamos ir toms moterims, kurioms terminuota darbo sutartis, paskyrimo į pareigas terminas arba įgaliojimų laikas pasibaigia nėštumo metu, taip pat – iki vaikui sueis vieneri metai. Tai numato Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymo papildymas.

Nuo 2004 m. liepos 1 d. Lietuvoje priimta nauja išmoka vaikams, vadinamieji „vaiko pinigai“. Pagal „Lietuvos Respublikos išmokų vaikams įstatymą“ (Žin., 2004, Nr. 88 – 3208) šeimoms, auginančioms vieną arba du vaikus, kiekvienam vaikui nuo 3 iki 7 metų skiriama 0,4 MGL (50 Lt) dydžio išmoka per mėnesį. Jeigu šeimoje auga trys ir daugiau vaikų, kiekvienam vaikui nuo 3 iki 18 metų ir vyresniems, besimokantiems dieninėse bendrojo lavinimo mokyklose, aukštesniosiose arba aukštosiose mokyklose, bet ne ilgiau, iki sukaks 24 metai, taip pat mokama 0,4 MGL (50 Lt) dydžio išmoka per mėnesį.

12. SVEIKATOS PRIEŽIŪRA IR TEISINIS SVEIKATOS DRAUDIMO REGULIAVIMAS

Sveikata ir su ja susijusi sveikatos priežiūra suvokiama kaip viena pagrindinių žmogaus teisių. Sveikatos apsaugos veikimo sritis socialinės saugos sistemoje turi būti universali arba kiekvienu atveju siekti universalumo. Praktiškai tai reiškia, kad išlaidos sveikatos priežiūrai dengiamos iš profesinio socialinio draudimo, kurio individualaus tikymo sritis išplečiama taip, kad dauguma gyventojų galėtų naudotis medicinos aptarnavimu per privalomą socialinį draudimą arba jiems sudaromos galimybės pasinaudoti savanoriškuoju socialiniu draudimu. Žmonės, likę už sveikatos draudimo ribų, privalo turėti pakankamai lėšų draustis privačiai arba mokėti už medicinos aptarnavimą patys, arba turėti galimybę pasinaudoti medicinos parama, kuri yra bendros socialinės paramos dalis.

Kai sveikatos priežiūrą teikia ne viena valstybinė sveikatos apsaugos sistema, apimanti visus gyventojus, o įvairios socialinio draudimo ir medicinos paramos sistemos, kyla nelygybės problema. Svarbu tai, kad sveikatos apsaugos paramos sistemoje būtų prieinamos būtinos paslaugos ir prekės. Jų kokybė ir kiekybė turi būti nustatoma lyginant su profesinio socialinio draudimo teikiamų prekių ir paslaugų kokybe bei kiekybe.

Apskritai socialinė sauga nelaiduoja vienokios arba kitokios medicinos paslaugos arba prekės prieinamumo kiekvienam norinčiajam. Atvirkščiai, tai ji garantuoja tik tiems žmonėms, kuriems iš tikrųjų reikia medicinos priežiūros arba gydymo. Tam tikslui socialinės saugos įstatymu nustatoma tvarka, kuri verčia teisingai įvertinti reikalingas prekes arba paslaugas.

Socialinės saugos tikslas yra padaryti esamą sveikatos priežiūros sistemą vienodai prieinamą visiems tiems, kuriems ji reikalinga. Ekspertų vaidmenį čia atlieka gydytojai ir kiti medikai.

Žmogaus teisė į sveikatą visose šalyse patvirtinta tarptautiniais dokumentais ir paremta dviem principais: pirma – sveikatos priežiū-

ros tikslu daryti viską, kas įmanoma, ir antra – padaryti viską, kas įmanoma ir prieinama kiekvienam vienodomis sąlygomis.

Socialinės saugos sistema sveikatos priežiūros srityje, apimanti visus gyventojus, dažniausiai vadinama valstybine sveikatos apsaugos sistema. Gali būti, kad socialinės saugos sistema neteikia kokios nors konkrečios prekės arba paslaugos. Tokiais atvejais socialinės saugos sistema pasitelkia privačių medicinos paslaugų tiekėjus. Šioje situacijoje socialinės saugos sistema gali sudaryti kolektyvinius susitarimus su įvairiomis suinteresuotomis profesinėmis organizacijomis, kurios atstovauja nepriklausomoms sveikatos apsaugos institucijoms, privatiems medicinos paslaugų tiekėjams. Tačiau socialinės saugos sistema dėl konkrečių medicinos paslaugų teikimo gali tiesiog tartis ir su privačiomis medicinos įstaigom.

Medicinos prekės ir paslaugos, kurias teikia pati socialinės saugos sistema arba privatūs asmenys bei institucijos, gali būti trijų rūšių:

1. Pacientui suteikiama visiška laisvė pasirinkti asmenį arba instituciją, kuri teiks jam medicinos prekes ir paslaugas.
2. Pasirinkimo laisvė tam tikru aspektu gali būti ribojama.
3. Pasirinkimo laisvės visiškai nėra.

Medicinos paslaugos ir medicinos prekės gali būti teikiamos valstybinių institucijų, privačių firmų ir, o tai dažniausias atvejis, pagal mišriąją šių dviejų formų sistemą. Įsimintina, kad, neatsižvelgiant į teikiamų medicininių paslaugų ir prekių rūšį, visada turi išlikti valstybės kontrolės prioritetas.

Sveikata ir su ja susijusi sveikatos priežiūra suvokiama kaip viena pagrindinių žmogaus teisių. Sveikatos apsaugos veikimo sritis socialinės saugos sistemoje turi būti universali arba kiekvienu atveju siekti universalumo. Praktiškai tai reiškia, kad išlaidos sveikatos priežiūrai dengiamos iš profesinio socialinio draudimo, kurio individualaus taikymo sritis išplečiama taip, dauguma gyventojų galėtų naudotis medicinos aptarnavimu per privalomą socialinį draudimą arba jiems sudaromos galimybės pasinaudoti savanoriškuoju socialiniu draudimu. Žmonės, likę už sveikatos draudimo ribų, privalo turėti pakankamai lėšų draustis privačiai arba mokėti už medicinos aptarnavimą patys, arba turėti galimybę pasinaudoti medicinos parama, kuri yra bendros socialinės paramos dalis.

Trumpai supažindinsime su sveikatos priežiūros ir sveikatos draudimo teisinio reguliavimo momentais Lietuvoje.

12.1. Sveikatos priežiūros ir sveikatos draudimo teisinio reguliavimo Lietuvoje apžvalga

Lietuvos Respublika nuo pirmųjų gyvavimo dienų rūpinosi savo gyventojų sveikata. 1918 m. balandžio 27 d. Lietuvos valstybės taryba sudarė Sveikatos komisiją, kurios nariais tapo Lietuvos patriarchas daktaras Jonas Basanavičius, inžinierius profesorius Steponas Kairys ir kunigas Justinas Staugaitis. Vėliau į jos veiklą įsitraukė iš Rusijos grįžęs daktaras Jurgis Alekna.

1918 m. lapkričio 11 d. Augustino Valdemaro sudaryta Vyriausybė Sveikatos komisiją reorganizavo į Vidaus reikalų ministerijos Sveikatos departamentą. Pagrindinis departamento uždavinys buvo rengti naujus įstatymus ir teisinius sveikatos sistemos pamatus, spręsti aktualias organizacines problemas. Paskirtas Sveikatos departamento direktorius ir Vidaus reikalų viceministras daktaras Jurgis Alekna vieną iš pirmųjų pasirašė įsakymą dėl 20 apskričių gydytojų paskyrimo ir jų pareigų. Gerinant sveikatos apsaugą šalyje, taip pat reikšminga buvo Raudonojo Kryžiaus, įvairių nevyriausybinių organizacijų – medicinos draugijų, sąjungų, katalikų gydytojų korporacijos, katalikų blaiybės ir kitų vaidmuo bei sutelktos pastangos.

Be Sveikatos departamento, sveikatos reikalų tvarkymu rūpinosi dar keturios ministerijos: Susisiekimo, Krašto apsaugos, Švietimo ir Teisingumo. Šių ministerijų darbui koordinuoti ir principiniams klausimams spręsti buvo sudaryta Medicinos taryba iš šių ministerijų ir Vytauto Didžiojo Universiteto Medicinos fakulteto atstovų. Taryba nerengė jokių įstatymų, bet turėjo tvirtą patariamąjį balsą.

Nuo 1920 m. Lietuvoje pradėta nemokamai gydyti vargšus savivaldybių ir kitose ligoninėse, nemokamai buvo gydomi visi mokyklų mokiniai. Nuo 1921 m. pradėtas nemokamas skiepijimas nuo užkrečiamų ligų.

1926 m. Seimas priėmė Ligonių kasų įstatymą. Apsidraudę asmenys galėjo naudotis visapusišku nemokamu gydymu. 1938 m. buvo patvirtinta medicinos pagalbos kaime programa.

Jau per pirmąją Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį padidėjo medicinos įstaigų ir medikų skaičius, sumažėjo sergamumas užkrečia-

momis ligomis, padidėjo natūralus gyventojų prieaugis. Paskutiniaisiais tarpukario metais sveikatos apsauga Lietuvoje žengė koja kojon su kitomis Europos valstybėmis.

1940 m. Lietuvą okupavo Sovietų Sąjunga. Buvo įkurta savarakiška Sveikatos ir socialinės apsaugos ministerija, kuri tais pačiais metais buvo perkelta į Vilnių ir vėliau reorganizuota į Sveikatos apsaugos komisariatą. Tais pačiais metais šalyje pradėta įgyvendinti Sovietų Sąjungos sveikatos apsaugos sistema. Privačios sveikatos priežiūros įstaigos, vaistų sandėliai buvo nacionalizuoti, importuoti vaistus iš Vakarų Europos uždrausta.

1941 m. birželio 23 d. buvo sudaryta laikinoji Lietuvos Vyriausybė. Šalyje trūko gydytojų, pablogėjo bendras krašto sveikatingumas, trūko vaistų ir kitų reikmenų. Kilo dėmėtosijs šiltinės epidemija, plito venerinės ligos, padaugėjo sergančiųjų tuberkulioze.

1943 m. buvo įkurti Sveikatos rūmai, kurie rūpinosi medicinos darbuotojų reikalais, gydytojams išduodavo leidimus dirbti pagal specialybę, tais pačiais metais visos ligoninės buvo perduotos savivaldybėms, tačiau panaikintas nemokamas gydymas, likviduotos ambulatorijos, poliklinikos ir sveikatos punktai, kurie ligoniams teikdavo nemokamą medicinos pagalbą.

Sovietų Sąjungai 1944 m. antrą kartą okupavus Lietuvą, sveikatos apsaugos sistema vėl keitėsi. Buvo įvestas centralizuotas valdymas, atkurta ministerija. Nepaisant pokario sunkumų, tremčių, tragiškų praradimų, visais sovietiniais metais sveikatos apsaugos sistema buvo plėtojama, gydytojai vykdė savo pareigas, vadovaudamiesi Hi-pokrato priesaika. Šio laikotarpio negalima nei išbraukti iš istorijos, nei perrašyti. Buvo statomos naujos ligoninės, medikus rengė ir tebe-rengia dvi aukštosios šalies mokyklos – Kauno medicinos institutas, šiuo metu – Kauno medicinos universitetas, Vilniaus universiteto Medicinos fakultetas, išugdę daugelį pasaulyje žinomų mokslininkų, gerų savo srities specialistų. Susiformavo ištisos atskirų medicinos sričių mokyklos, kurios garsino ir dabar tebegarsina Lietuvą pasaulyje.

1990 m. Lietuvoje atkūrus Nepriklausomybę, sveikatos sauga vėl atsidūrė kryžkelėje. Medikai turėjo susitelkti ir spręsti, ar toliau dirbti vadovaujantis centralizuotu modeliu, ar kurti naują sistemą. Pasirinktas sudėtingas sveikatos saugos reformavimo kelias, žengti svarbūs žingsniai decentralizuojant ir demokratizuojant sistemos valdymą, parengti esminiai teisiniai sveikatos saugos reformos aktai.

12.1.1. Sveikatos draudimas

Socialiniai pokyčiai, politinės ir ekonominės reformos įpareigoja sveikatos politikus strategus dar labiau susirūpinti Lietuvos žmonių sveikata, aktyviai ir kūrybiškai tęsti nepriklausomybės metais pradėtą sveikatos saugos reformą. Šiandien jau visi – ir Seimas, ir Vyriausybė, ir sveikatos priežiūros specialistai, ir visuomenė – supranta, kad investicija į sveikatą yra investicija į ekonominį ir socialinį valstybės suklestėjimą, investicija į ateitį.

Šalies žmonių sveikata priklauso nuo socialinių ir ekonominių sąlygų, o nuo žmonių sveikatos – valstybės ekonominis klestėjimas. Tik sveiki žmonės gali produktyviai dirbti, aktyviai dalyvauti ekonominiame, socialiniame ir politiniame gyvenime. Piliečių sveikata yra šalies pažangos matas. Sveikatos apsaugos ministerijai tenka labai atsakingas vaidmuo – rūpintis Lietuvos piliečių sveikata.

Sveikatos priežiūros organizatoriai valstybinėse institucijose, savivaldybėse ir apskrityse bei sveikatos priežiūros įstaigose turi siekti, kad žmonėms būtų teikiamos kokybiškos medicinos paslaugos, racionaliai naudojamos lėšos, personalo, technologijų ir kiti ištekliai.

Pasaulio sveikatos organizacijos 2000 m. ataskaitoje pažymima, kad iš 191 valstybės Lietuva yra 52 vietoje. Lietuva lenkia daugelį Rytų ir Vidurio Europos šalių, taip pat kitas Baltijos valstybes. Tai yra pakankamai aukštas Lietuvos sveikatos sistemos įvertinimas.

2000 m. rugsėjo mėnesį vykusioje 50-ojoje Pasaulio sveikatos organizacijos Europos regiono sesijoje buvo pristatytos kai kurių šalių sveikatos apsaugos sistemos vertinimo ataskaitos, tarp jų pateiktas ir Lietuvos sveikatos sistemos vertinimas. Tyrimą atlikę PSO ekspertai pažymėjo, kad Lietuva yra viena iš pažangiausiai sveikatos sistemą reformuojančių šalių. Anot PSO, pastaruosius penkerius metus po truputį gerėja Lietuvos žmonių sveikata.

12.1.2 Teisinis sveikatos draudimo reguliavimas

Taigi atkūrus nepriklausomybę, Lietuva vėl pasirinko draudžiamąjį sveikatos priežiūros modelį, pradėjo kurti teisinę bazę sveikatos reformai ir sveikatos draudimui įgyvendinti.

Draudimą ligos atveju atkūrus Lietuvos valstybės nepriklausomybę reglamentavo 1991 m. gegužės 21 d. tuometinės Lietuvos Respub-

likos Aukščiausiosios Tarybos priimtas Lietuvos Respublikos socialinio draudimo įstatymas. Lygiai po penkerių metų, t. y. 1996 m. gegužės 21 d. buvo priimtas Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas (toliau – Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas), kuris nustato sveikatos draudimo rūšis, privalomojo sveikatos draudimo sistemą: privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamus asmenis, privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto formavimo ir išlaidų asmens sveikatos priežiūros paslaugoms kompensavimo iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto pagrindus, privalomąjį sveikatos draudimą vykdančias institucijas, privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamų asmenų ir sveikatos priežiūros įstaigų teises bei pareigas vykdant privalomąjį sveikatos draudimą bei ginčų nagrinėjimo tvarką.

12.2. Sveikatos draudimo rūšys

Sveikatos draudimo rūšys yra dvi: privalomasis ir papildomasis (savanoriškas).

Privalomasis sveikatos draudimas – valstybės nustatyta asmens sveikatos priežiūros ir ekonominių priemonių sistema, Sveikatos draudimo įstatymo nustatytais pagrindais ir sąlygomis garantuojanti privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamiesiems asmenims įvykus draudžiamajam įvykiui, sveikatos priežiūros paslaugų teikimą bei išlaidų už suteiktas paslaugas, vaistus, medicinos pagalbos priemones, kompensavimą.

Papildomasis (savanoriškas) sveikatos draudimas – papildomojo sveikatos draudimo sutartyse nustatytos asmens sveikatos priežiūros paslaugos, atlyginamos pagal šias sutartis po papildomojo sveikatos draudimo draudžiamajam įvykiui. Papildomasis (savanoriškas) sveikatos draudimas vykdomas Sveikatos draudimo įstatymo, Draudimo įstatymo ir kitų teisės aktų nustatyta tvarka.

Asmens sveikatos priežiūros paslaugų teikimą ir išlaidų už suteiktas paslaugas kompensavimą asmenims, apdraustiems kitų rūšių privalomuoju draudimu, nustato kiti įstatymai, kurių svarbiausi – Lietuvos Respublikos sveikatos sistemos ir Sveikatos priežiūros įstaigų įstatymai, kiti teisės aktai.

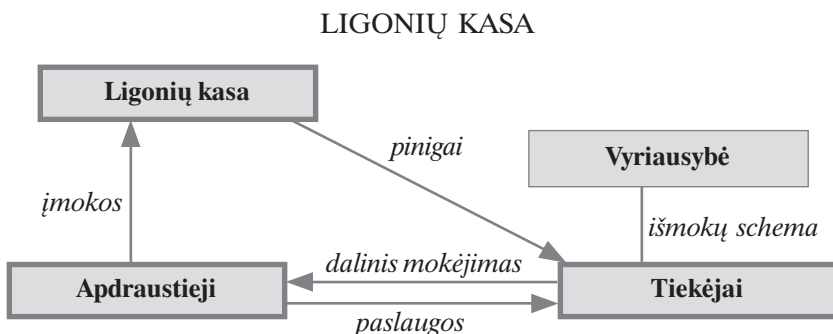
Privalomąjį sveikatos draudimą vykdo šios institucijos:

- 1) privalomojo sveikatos draudimo taryba;
- 2) valstybinė ligonių kasa (toliau – VLK) prie Sveikatos apsaugos ministerijos;
- 3) teritorinės ligonių kasos (toliau – TLK).

Privalomąjį sveikatos draudimą vykdančių institucijų veiklą nustato Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas ir kiti teisės aktai.

12.3. Privalomasis sveikatos draudimas

Privalomojo sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatyme apibrėžti ir gydytojo nustatyti privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamų asmenų sveikatos sutrikimai arba sveikatos būklė, kurie yra pagrindas privalomuoju sveikatos draudimu draudžiamiems asmenims teikti teisės aktų nustatytas asmens sveikatos priežiūros paslaugas. Išlaidos už šias paslaugas nustatytomis sąlygomis apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto (10 pav.).

10 pav. Privalomojo sveikatos draudimo schema

Privalomuoju sveikatos draudimu draudžiami Lietuvos Respublikos piliečiai ir kitų valstybių piliečiai, asmenys be pilietybės, nuolat gyvenantys Lietuvoje, taip pat laikinai Lietuvoje gyvenantys kitų valstybių piliečiai, asmenys be pilietybės, jeigu jie teisėtai dirba Lietuvoje, nepilnamečiai jų šeimos nariai.

Lietuvos Respublikos piliečiai, nuolat arba laikinai gyvenantys šalyse, su kuriomis Lietuva yra sudariusi tarptautines sutartis dėl privalomojo sveikatos draudimo, ir šių šalių piliečiai, nuolat arba laikinai gyvenantys Lietuvoje, draudžiami privalomuoju sveikatos draudimu šių sutarčių nustatyta tvarka.

Apdraustaisiais privalomuoju sveikatos draudimu laikomi:

1) asmenys, už kuriuos mokamos privalomojo sveikatos draudimo įmokos, ir asmenys, patys mokantys privalomojo sveikatos draudimo įmokas. Jie laikomi apdraustaisiais nuo tos dienos, kurią už juos buvo pradėtos mokėti arba jie patys pradėjo mokėti šias įmokas. Įsimintina, kad šie asmenys apdraustaisiais laikomi dar vieną mėnesį po to, kai už juos nustota mokėti arba jie patys nustoja mokėti nustatyto dydžio įmokas, jei jos prieš tai buvo mokėtos ne mažiau kaip 3 paskutinius mėnesius;

2) valstybės lėšomis draudžiami asmenys.

12.3.1. Asmenys, už kuriuos mokamos privalomojo sveikatos draudimo įmokos

Įmonės, įstaigos, organizacijos ir fiziniai asmenys, kurie verčiasi individualia veikla, moka 3 procentų darbo užmokesčio dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas už asmenis:

1) dirbančius pagal darbo sutartis, narystės pagrindu einančius renkamąsias pareigas renkamose organizacijose, narystės pagrindu dirbančius ūkinėse bendrijose, žemės ūkio bendrovėse arba kooperatinėse organizacijose, viešojo administravimo valstybės tarnautojus;

2) valstybės politikus, Konstitucinio Teismo, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, kitų teismų teisėjus ir kandidatus į teisėjus, prokuratūros pareigūnus, Lietuvos banko valdybos pirmininką, jo pavaduotojus, valdybos narius, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirtų valstybės institucijų arba įstaigų vadovus, kitus Seimo arba Respublikos Prezidento paskirtų valstybės institucijų arba įstaigų pareigūnus, Seimo arba Respublikos Prezidento paskirtų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų, kitų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų pirmininkus, jų pavaduotojus ir narius, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų arba tarybų pareigūnus, jeigu jiems už darbą mokamas darbo užmokestis;

3) ūkinės bendrijos už ūkinės bendrijos narius bei (individualios įmonės už individualios įmonės savininkus kas mėnesį moka privalomojo sveikatos draudimo įmokas, kurios sudaro 2 procentus Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės paskelbto užpraėjo ketvirčio šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio. Ūkinės bendrijos už ūkinės bendrijos narius bei individualios įmonės už individualios įmonės savininkus gali šių įmokų ir nemokėti, jeigu šie ūkinės bendrijos nariai arba individualios įmonės savininkai yra apdrausti privalomuoju sveikatos draudimu ir įregistravę likviduojamos ūkinės bendrijos arba individualios įmonės statusą Įmonių registre, o visi įmonės arba ūkinės bendrijos darbuotojai yra atleisti iš darbo.

12.3.2. Asmenys, kurie patys moka privalomojo sveikatos draudimo įmokas

Yra asmenų, kurie privalo patys mokėti privalomąjį sveikatos draudimą, tai:

1. Fiziniai asmenys, kurie verčiasi individualia veikla, įskaitant asmenis, gaunančius honorarus, pajamas pagal autorines sutartis. Jie moka įmokas, sudarančias 30 procentų apskaičiuotos gyventojų pajamų mokesčių sumos.

2. Ūkininkai ir kiti asmeninio ūkio naudotojai už save ir už ūkyje dirbančius pilnamečius šeimos narius moka po 1,5 procento minimalios mėnesinės algos dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas.

12.3.3. Valstybės lėšomis draudžiami asmenys

Yra gyventojų grupės, kurios draudžiamos valstybės lėšomis. Tai:

1) asmenys, gaunantys Lietuvos Respublikos įstatymų nustatyta bet kurios rūšies pensiją;

2) darbingo amžiaus asmenys, užsiregistravę gyvenamosios vietos darbo biržoje kaip norintys ir galintys dirbti tam tikrą darbą;

3) nedirbantys darbingo amžiaus asmenys, turintys įstatymų nustatytą būtinąją valstybinio socialinio pensijų draudimo stažą valstybinei socialinio draudimo senatvės pensijai gauti;

4) moterys, kurioms įstatymų nustatyta tvarka suteiktos nėštumo ir gimdymo atostogos, bei nedirbančios moterys jų nėštumo laikotar-

piu 70 dienų (suėjus 28 nėštumo savaitėms ir daugiau) iki gimdymo ir 56 dienos po gimdymo;

5) vienas iš tėvų, auginantis vaiką iki 8 metų, taip pat vienas iš tėvų, auginantis du ir daugiau vaikų iki jų pilnametystės;

6) asmenys iki 18 metų;

7) Lietuvos Respublikos bendrojo lavinimo, profesinių, aukštesniųjų ir aukštųjų mokyklų dieninių skyrių moksleiviai ir studentai;

8) valstybės remiami asmenys, gaunantys socialinę pašalpą;

9) asmenys, teisės aktų nustatyta tvarka pripažinti invalidais;

10) asmenys, sergantys visuomenei pavojingomis užkrečiamomis ligomis, kurios yra įtrauktos į Sveikatos apsaugos ministerijos nustatytą sąrašą;

11) pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai – kariai savanoriai, laisvės kovų dalyviai; reabilituoti politiniai kaliniai ir jiems prilyginti asmenys, tremtiniai bei jiems prilyginti asmenys ir asmenys, nukentėję 1991 m. sausio 13-osios arba kituose įvykiuose, gindami Lietuvos nepriklausomybę ir valstybingumą;

12) asmenys, prisidėję prie Černobylio atominės elektrinės avarijos padarinių likvidavimo;

13) buvusieji geto ir buvusieji mažamečiai fašistinių prievartinio įkalinimo vietų kaliniai;

14) valstybės pripažįstamų tradicinių religinių bendrijų dvasininkai, dvasininkų rengimo mokyklų studentai ir vienuolių noviciatuose vienuolinę formaciją atliekantys naujokai;

15) asmenys, kuriems įstatymų nustatyta tvarka pripažintas Afganistano karo dalyvių teisinis statusas.

Lietuvos Respublikos karių, užsieniečių, pateikusių prašymą suteikti jiems pabėgėlio statusą, teismo arba teisėsaugos institucijų su laikytų asmenų, esančių kardomojo kalinimo vietose, nuteistų laisvės atėmimu, bei asmenų, padariusių visuomenei pavojingą veiklą, kuriems teismo nutartimi paskirtos priverčiamosios medicininio pobūdžio priemonės, sveikatos priežiūra apmokama iš valstybės biudžeto lėšų.

12.3.4. Privalomojo sveikatos draudimo institucijos

Privalomąjį sveikatos draudimą atlieka šios institucijos:

- privalomojo sveikatos draudimo taryba;
- valstybinė ligonių kasa;
- teritorinės ligonių kasos.

12.3.4.1. Privalomojo sveikatos draudimo taryba

Privalomojo sveikatos draudimo taryba yra kolegiali patariamoji institucija. Jos sudėtį ir nuostatus tvirtina Sveikatos apsaugos ministerija.

Privalomojo sveikatos draudimo taryba atlieka šias funkcijas:

- svarsto perspektyvinius ir einamuosius privalomojo sveikatos draudimo uždavinius;
- teikia siūlymus Sveikatos apsaugos ministerijai dėl asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto sąrašo;
- teikia išvadą dėl Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projekto ir jo vykdymo metinės apyskaitos;
- teikia siūlymus dėl privalomąjį sveikatos draudimą reglamentuojančių teisės aktų;
- teikia siūlymus dėl Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų struktūros reikalavimų ir veiklos išlaidų normatyvų bei Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto paskirstymo;
- teikia siūlymus dėl sutarčių tarp teritorinių ligonių kasų ir asmens sveikatos priežiūros įstaigų bei teritorinių ligonių kasų ir vaistinių sudarymo tvarkos;
- nagrinėja Valstybinės ligonių kasos finansinę ir ekonominę veiklą;
- nagrinėja kitus privalomojo sveikatos draudimo klausimus.

Į privalomojo sveikatos draudimo tarybą įeina šeši valstybės valdymo institucijų atstovai (po vieną Nacionalinės sveikatos tarybos, Sveikatos apsaugos ministerijos, Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Finansų ministerijos, Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų atstovą), penki apdraustųjų atstovai (du darbdavių organizacijų atstovai, vienas ne medikų profesinių sąjungų atstovas, vienas pacientų organizacijų atstovas, vienas savivaldybių asociacijos atstovas), penki sveikatos priežiūros ir farmacijos paslaugų teikėjų atstovai (du medikų profesinių sąjungų atstovai, du sveikatos priežiūros paslaugų teikėjų organizacijų atstovai, vienas farmacininkų organizacijos atstovas).

Privalomojo sveikatos draudimo tarybos darbui vadovauja pirminkas. Jis renkamas paprasta balsų dauguma dalyvaujant ne mažiau kaip 2/3 Privalomojo sveikatos draudimo tarybos narių.

12.3.4.2. Valstybinė ligonių kasa

Valstybinei ligonių kasai vadovauja Valstybinės ligonių kasos direktorius, kurį skiria ir atleidžia Sveikatos apsaugos ministras.

Valstybinė ligonių kasa yra juridinis asmuo, išlaikomas iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto.

Už savo veiklą Valstybinė ligonių kasa atskaitinga Sveikatos apsaugos ministerijai.

Valstybinė ligonių kasa atlieka šias funkcijas:

- rengia Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto projektą ir jo vykdymo metinę apyskaitą, vykdo Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetą;

- prižiūri teritorinių ligonių kasų veiklą;

- sudaro iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų rezervą ir šio įstatymo bei kitų teisės aktų nustatyta tvarka jį naudoja;

- atlieka teritorinių ligonių kasų auditą;

- įstatymų nustatyta tvarka tvarko draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu registrą.

Valstybinė ligonių kasa turi teisę:

- įstatymų ir kitų teisės aktų nustatyta tvarka naudoti jai perduotas Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšas, kitas teisėtai įgytas lėšas ir turtą;

- įstatymų ir kitų teisės aktų nustatyta tvarka sudaryti sutartis;

- įsigyti Vyriausybės ir Lietuvos banko vertybinių popierių ir jais disponuoti;

- Privalomojo sveikatos draudimo tarybos siūlymu įgyvendinti priemones papildomoms pajamoms gauti;

- nustatyti Valstybinės ligonių kasos ir teritorinių ligonių kasų sandarą;

- įstatymų ir kitų teisės aktų nustatyta tvarka nemokamai gauti iš ministerijų, kitų Vyriausybės įstaigų, apskričių viršininkų administracijų, savivaldybių vykdomųjų institucijų, teritorinių ligonių kasų, valstybinio socialinio draudimo įstaigų, sveikatos priežiūros įstaigų, kitų įmonių, įstaigų, organizacijų informaciją, būtiną Valstybinės ligonių

kasos funkcijoms atlikti. Tokios informacijos sąrašas nustatomas Valstybinės ligonių kasos nuostatose;

- kontroliuoti asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų ir Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, kiekį ir kokybę, taip pat kad suteiktos asmens sveikatos priežiūros paslaugos atitiktų nustatytus reikalavimus, vaistų ir medicinos pagalbos priemonių išrašymo ir išdavimo teisėtumą bei su tuo susijusių sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių veiklą;

- tikrinti, ar teisingai išrašomos sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių sąskaitos, ir su tuo susijusius buhalterinius bei kitus dokumentus;

- atlikti finansinę bei ekonominę Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų naudojimo ir sveikatos priežiūros paslaugų struktūros, prieinamumo bei kokybės kitimo tendencijų analizę.

Valstybinė ligonių kasa gali turėti ir kitų teisių, kurias nustato įstatymai, Valstybinės ligonių kasos nuostatai bei kiti teisės aktai.

12.3.4.3. Teritorinės ligonių kasos

Teritorinės ligonių kasas steigia ir jų nuostatus tvirtina Valstybinė ligonių kasa, teritorinių ligonių kasų skaičių ir jų teritorinės veiklos zonas nustato Valstybinė ligonių kasa, suderinusi su Sveikatos apsaugos ministerija. Steigiama ne daugiau kaip 5 teritorinės ligonių kasos. Jos naudojasi juridinių asmenų statusu.

Teritorinės ligonių kasos direktorių Valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria ir atleidžia iš pareigų Valstybinės ligonių kasos direktorius.

Už savo veiklą teritorinės ligonių kasos atskaitingos Valstybinei ligonių kasai.

Teritorinės ligonių kasos atlieka šias funkcijas:

- sudaro sutartis su sveikatos priežiūros įstaigomis ir vaistinėmis, šiose sutartyse nustatytu laiku ir tvarka apmoka joms už draudžiamiesiems suteiktas asmens sveikatos priežiūros paslaugas ir išduotus vaistus bei medicinos pagalbos priemones;

- kompensuoja draudžiamiesiems vaistų ir medicinos pagalbos priemonių įsigijimo, medicininės reabilitacijos ir sanatorinio gydymo ir galūnių, sąnarių ir organų protezų įsigijimo ir protezavimo išlaidas;

- tvarko draudžiamųjų privalomuoju sveikatos draudimu įskaitą;
- finansuoja savivaldybių sveikatos programas;
- analizuoja ir vertina duomenis apie apskrities struktūros kitimo tendencijas;

- kontroliuoja savo veiklos zonoje asmens sveikatos priežiūros paslaugų, apmokamų iš Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, kiekį ir kokybę, taip pat ar suteiktos asmens sveikatos priežiūros paslaugos atitinka nustatytus reikalavimus, ar teisėtai išrašomi ir išduodami vaistai ir medicinos pagalbos priemonės, su tuo susijusią sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių veiklą;

- tikrina, ar teisingai išrašomos sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių sąskaitos, ir su tuo susijusius buhalterinius bei kitus dokumentus;

- Sveikatos apsaugos ministerijos nustatyta tvarka ir sąlygomis kontroliuoja draudžiamiesiems teikiamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumą ir tinkamumą;

- vadovaudamasi Civiliniu kodeksu ir kitais įstatymais, reikalauja sveikatos priežiūros įstaigų ir vaistinių atlyginti Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetui padarytą žalą.

- savo veiklos zonoje atlieka finansinę ir ekonominę Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto lėšų naudojimo ir sveikatos priežiūros paslaugų struktūros, prieinamumo bei kokybės kitimo tendencijų analizę;

- skelbia informaciją apie savo veiklą, praneša draudžiamiesiems apie teikiamas asmens sveikatos priežiūros paslaugas, jų suteikimo tvarką ir sąlygas.

Teritorinėje ligonių kasoje 3 metams sudaroma stebėtojų taryba. Stebėtojų taryba – kolegialus patariamasis organas. Į teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybą įeina Sveikatos apsaugos ministerijos vadovas, Valstybinės ligonių kasos atstovas, po vieną aptarnaujamą teritoriją įeinančių apskričių viršininkų deleguotą atstovą ir po vieną į aptarnaujamą teritoriją įeinančių savivaldybių tarybų deleguotą atstovą – tarybos narį. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos darbui vadovauja teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininkas, renkamas iš teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos narių paprasta balsų dauguma, dalyvaujant ne mažiau kaip 2/3 teritorinės ligonių

kasos stebėtojų tarybos narių. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininku negali būti Sveikatos apsaugos ministerijos ir Valstybinės ligonių kasos atstovas.

Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba atlieka šias funkcijas:

- renka teritorinės ligonių kasos taikinimo komisiją;
- prižiūri, kaip sudaromos ir vykdomos teritorinės ligonių kasos ir vaistinių sutartys;
- teikia siūlymus Valstybinės ligonių kasos direktoriui skirti ir atleisti teritorinės ligonių kasos direktorius;
- apibūtinėja teritorinės ligonių kasos darbuotojų etatus ir išlaidų sąmatą;
- prižiūri ir analizuoja teritorinės ligonių kasos administracijos veiklą, finansinių išteklių naudojimą;
- apibūtinėja teritorinės ligonių kasos direktoriaus pateiktą teritorinės ligonių kasos metinį balansą ir finansinę apyskaitą. Metinis balansas ir finansinė apyskaita skelbiami viešai ne vėliau kaip einamųjų metų gegužės 1 dieną;
- nagrinėja ir sprendžia kitus privalomojo sveikatos draudimo klausimus, priskirtus teritorinės ligonių kasos funkcijoms.

Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba turi teisę organizuoti teritorinės ligonių kasos auditą. Auditas apmokamas iš teritorinės ligonių kasos valdymui skirtų lėšų. Jeigu randama teritorinės ligonių kasos buhalterinės apskaitos ir finansinės atskaitomybės trūkumų, teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos pirmininkas turi sukviesti neeilinį teritorinės ligonių kasos stebėtojų tarybos posėdį. Teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba taip pat turi teisę nemokamai gauti sveikatos priežiūros įstaigų, su kuriomis teritorinės ligonių kasa yra sudariusi sutartis, veiklos, ekonominio-finansinio ir medicininio audito duomenis.

Teritorinės ligonių kasos taikinimo komisiją iš trijų asmenų 3 metams renka teritorinės ligonių kasos stebėtojų taryba jos pirmininko teikimu. Ši komisija sprendžia draudžiamųjų, sveikatos priežiūros įstaigų, vaistinių ir teritorinės ligonių kasos ginčus dėl Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto apmokamų asmens sveikatos priežiūros paslaugų apmokėjimo ir sveikatos priežiūros sutarčių vykdymo.

12.3.5. Privalomojo sveikatos draudimo sistemos pranašumai ir trūkumai

Privalomojo sveikatos draudimo sistema turi šiuos pranašumus:

- draudžiamasis turi teisę pasirinkti jam tinkančią asmens sveikatos priežiūros įstaigą, su kuria TLK yra sudariusi sutartį;

- pinigai pirminiam sveikatos priežiūros lygiui skiriami pagal pasirašiusių gyventojų skaičių, o antriniam, tretiniam sveikatos priežiūros lygiui – už atliktas paslaugas pagal bazinės sveikatos priežiūros paslaugų kainas;

- sistema skatina racionaliai panaudoti valstybinės ligonių kasos lėšas. Lėšos taupomos nedubliuojant brangių tyrimų. Gydytojas skatinamas daugiau atlikti profilaktikos priemonių, suteikti kuo efektyvesnę pagalbą per kiek įmanoma trumpesnę laiką;

- teritorinės ligonių kasos, atskirtos nuo „Sodros“, pačios gali spręsti, kaip efektyviau panaudoti lėšas;

- medicinos įstaigos darbuotojų atlyginimai priklauso nuo jų atliktų darbų apimties;

- gydytojais bus suinteresuoti, kad pacientai juos rinktųsi, o ne atvirkščiai.

Sistema turi ir nemažai trūkumų, būtent:

- neapdraustiesiems teikiama tik būtinoji medicinos pagalba;

- kyla problemų, ar valstybės biudžetas galės skirti pakankamai lėšų už socialiai remtinų asmenų gydymą;

- privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto pajamos ir išlaidos planuojamos pusmečiais, o finansuojama kas mėnesį, todėl kartais vėluojama į fondą pervesti lėšas;

- ilga išlaidų padengimo grandinė;

- nėra įvertintos atskirų paslaugų kainos;

- pailgėjo ligonio patekimo į antrinę ir tretinę gydymo grandis laikas. Pavyzdžiui, norintieji patekti pas specialistą (kardiologą, okulistą ir t. t.) pirmiausiai turi kreiptis į pirminę grandį (savo apylinkės gydytoją);

- nefunkcionuoja privatus draudimas, todėl nėra natūralios konkurencijos;

- nenumatytas finansavimas įvairioms sveikatingumo programoms vykdyti;

– silpnai funkcionuoja ne iki galo sutvarkytas teritorinių ligonių kasų mechanizmas.

12.4. Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo institucijos yra draudimo įmonės, teisės aktų nustatyta tvarka gavusios leidimą (licenciją) vykdyti šią sveikatos draudimo veiklą.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra apdraustojo kreipimasis į sveikatos priežiūros įstaigą dėl papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse numatytų ir gydytojo nustatytų sveikatos sutrikimų ir (arba) sveikatos būklių, sudarančių pagrindą teikti apdraustiesiems šiose sutartyse numatytų rūšių ir masto asmens sveikatos priežiūros paslaugas ir patarnavimus. Šių paslaugų ir patarnavimų išlaidas papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse nustatytomis sąlygomis apmoka draudikas.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšomis apmokamos sveikatos priežiūros paslaugų išlaidos, taip pat išlaidos kompensuojamiesiems vaistams, kurių neapmoka Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetas, valstybės arba savivaldybių biudžetai. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšomis gali būti apmokama ir ta sveikatos priežiūros paslaugų arba išlaidų kompensuojamiesiems vaistams dalis, kuri neapmokama Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, valstybės arba savivaldybių biudžetų lėšomis.

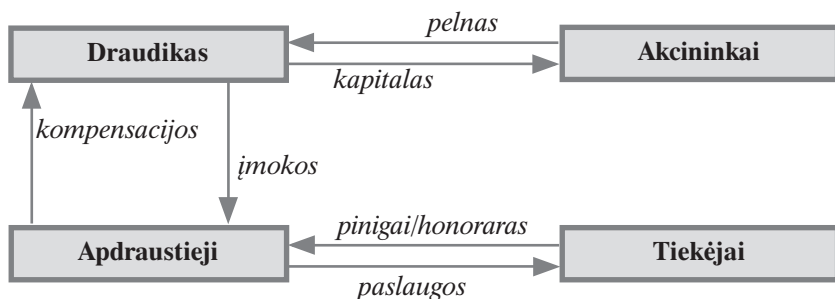
Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas grindžiamas draudėjo ir draudiko sutartimis, kurių sudarymo ir vykdymo taisykles nustato Vyriausybė. Draudėju gali būti juridinis arba fizinis asmuo.

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo lėšas sudaro savanoriškosios (papildomos) juridinių ir fizinių asmenų piniginės įmokos papildomąjį (savanoriškąjį) sveikatos draudimą vykdančioms draudimo įmonėms.

Taigi papildomas sveikatos draudimas yra papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sutartyse numatytos asmens sveikatos priežiūros paslaugos, atlyginamos pagal šias sutartis po papildomojo sveikatos draudimo draudžiamąjį įvykio⁵⁷.

⁵⁷ Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymas. 1996 m. gegužės 21 d. Nr. 1–1343.

Papildomasis (savanoriškasis) sveikatos draudimas garantuoja sveikatos priežiūros išlaidų, susijusių su apdraustųjų sveikatos sutrikimais bei sveikatos būklės pablogėjimu, kurios neatlyginamos iš privalomojo valstybinio sveikatos draudimo fondo, kompensavimą.

11 pav. Papildomojo sveikatos draudimo schema

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo reikšmė yra tuo didesnė, kuo didesnius draudimo išmokų apribojimus numato privalomojo sveikatos draudimo sistema. Jei privalomasis sveikatos draudimas visiškai kompensuotų perkamų vaistų, sanatorinio-kurortinio gydymo bei kitas sveikatos priežiūros išlaidas, susijusias su sveikatos sutrikimais arba jos būklės pablogėjimu, papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo svarba nebūtų tokia didelė.

Pavyzdžiui, sveikatos draudimo įstatymas numato, kad vaistų ir medicinos pagalbos priemonių išlaidos draudžiamiesiems, esantiems stacionarinėse asmens sveikatos priežiūros įstaigose, apmokamos iš privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto, išskyrus atvejus, kai draudžiamasis savo iniciatyva gydančiojo gydytojo rekomendavimu pasirenka brangesnius vaistus arba medicinos pagalbos priemones, negu Lietuvos Respublikoje taikomi pagal nustatytas metodikas. Šiuo atveju draudžiamasis privalo sveikatos priežiūros įstaigai apmokėti gydytojo skiriamų ir draudžiamąjį perkamų vaistų arba medicinos pagalbos priemonių kainų skirtumą.

Kad būtų išvengta nenumatytų išlaidų, asmuo gali sudaryti su draudimo įmone papildomojo sveikatos draudimo sutartį. Papildomojo sveikatos draudimo draudžiamieji įvykiai yra papildomojo sveikatos draudimo sutartyse įrašyti ir gydytojo nustatyti apdraustųjų

sveikatos sutrikimai, jų sveikatos būklė, taip pat apdraustųjų sveikatos priežiūros sąlygos, sudarantys pagrindą teikti apdraustiesiems šiose sutartyse numatytų rūšių ir apimčių asmens sveikatos priežiūros paslaugas bei patarnavimus, kurių išlaidas papildomojo sveikatos draudimo sutartyse nustatytomis sąlygomis apmoka draudimo įmonė.

PHARE savo naujame sveikatos priežiūros projekte pateikia naujus sveikatos priežiūros sistemos modelius, ir juos įgyvendinant numatomos tokios perspektyvos:

1) iš esmės papildomas sveikatos draudimas praktiškai gali reikšti du dalykus, pirma, kad būtina garantuoti tam tikras sveikatos priežiūros paslaugas; antra, kad turi būti garantuota tam tikrų išmokų apimtis, tačiau įmonės gali laisvai pasirinkti, kokių paslaugų teikimą jos nori užsitikrinti neviršydamos tų išmokų. Norint įgyvendinti pirmą modelį, būtina, kad Vyriausybė tiksliai apibrėžtų, kurios sveikatos priežiūros paslaugos (neįtrauktos į privalomojo sveikatos draudimo paslaugų krepšelį) turi būti privalomojo sveikatos draudimo sutarčių objektu. Antras modelis suteikia apdraustiesiems daugiau laisvės, tačiau, palyginti su tomis sąlygomis, kai papildomas sveikatos draudimas yra visiškai savanoriškas, tos laisvės lieka mažiau.

2) taip pat įmanomas savarankiškojo ir privalomojo sveikatos draudimo derinys. Pavyzdžiui, kai visiems privalomas tik tam tikras privalomojo draudimo lygis, paliekama laisvė pasirinkti ir daugiau draudimo paslaugų⁵⁸.

Pasaulyje vis populiarnesnis darosi papildomas sveikatos draudimas, nes jis yra savanoriškas, ir kas turi pinigų, gali laisvai pasirinkti, nuo kokių draudžiamųjų įvykių draustis, taip pat čia yra didesnė tikimybė gauti draudimo išmokas. Atsižvelgiant į tokią padėtį, reikėtų parengti naują Lietuvos Respublikos sveikatos draudimo įstatymo projektą, kuriame būtų smulkiau reglamentuojamas papildomojo sveikatos draudimo organizavimas, kilusių ginčų sprendimas.

12.4.1. Papildomo (savanoriško) sveikatos draudimo rūšys

Papildomoje draudimo sutartyje skiriamos šios draudimo rūšys:

1. Ligos gydymo išlaidų draudimas. Jis skirstomas į:

⁵⁸ Papildomas sveikatos draudimas. Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras, 2000. P. 35.

- ambulatorinio ligos gydymo išlaidų draudimą (atlygina ambulatorinio ligos gydymo išlaidas);
- stacionarinio ligos gydymo išlaidų draudimas (atlygina stacionarinio ligos gydymo išlaidas);
- visiškas ligos gydymo ir išlaidų draudimas (apima tiek ambulatorinio, tiek stacionarinio gydymo išlaidas).

2. Gydymo įstaigų dienpinigių draudimas. Jo sutartyje numatoma tam tikra pinigų suma, kuri bus mokama draudėjui už kiekvieną gydymo įstaigoje praleistą dieną. Dienpinigiai dažniausiai pradedami mokėti tą dieną, kai draudėjas patenka į gydymo įstaigą, ir mokami tol, kol draudėjas iš minėtos gydymo įstaigos išleidžiamas. Ši ligos draudimo rūšis gali būti laikoma tam tikru moralinės žalos atlyginimu.

3. Ligos dienpinigių draudimas. Jo paskirtis – kompensuoti draudėjų finansinius nuostolius, tiksliau, dėl draudėjo ligos arba nelaimingo atsitikimo negautas pajamas. Ligos dienpinigių mokėjimo tvarka numatoma draudimo sutartyje. Ligos dienpinigiai gali būti pradėti mokėti tą dieną, kai draudėjas praranda darbingumą, ir mokami tol, kol prarastas darbingumas vėl atkuriamas.

4. Slaugos dienpinigių draudimas. Šiuo draudžiamuoju įvykiu dažniausiai laikoma tokia draudėjo sveikatos būklė, kuriai esant būtina asmens slauga. Slaugos dienpinigių draudimo paskirtis yra su draudėjų slaugymu susijusių išlaidų kompensavimas.

5. Į užsienį vykstančių asmenų sveikatos draudimas. Pagal šią draudimo sutartį draudimo įmonė dažniausiai įsipareigoja nevyršijant sutartyse nurodytų sumų kompensuoti draudėjų gydymo išlaidas užsienio gydymo įstaigose bei draustų asmenų pervežimo ir parvežimo išlaidas.

6. Kolektyvinės ligos draudimo sutartys. Jas pasirašo įmonių ir organizacijų vadovai, drausdami įmonėse dirbančius asmenis arba organizacijos narius. Pranašumas tas, kad vienam asmeniui tenkanti ligos draudimo dalis kolektyvinio draudimo sutartyje yra mažesnė už tą draudimo įmoką, kurią mokėtų asmuo, pasirašęs individualią ligos draudimo sutartį.

Privalomąjį sveikatos draudimą vykdo sveikatos priežiūros įstaigos ir draudimo įstaigos, su kuriomis asmuo yra sudaręs sutartį, tai yra sveikatos priežiūros įstaiga, suteikusi apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu asmens sveikatos priežiūros paslaugas, patei-

čia draudimo įstaigai ir apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu informaciją apie pastarajam suteiktų paslaugų mastą ir išlaidas, o draudimo įstaiga apmoka sveikatos priežiūros įstaigai už apdraustajam papildomuoju sveikatos draudimu suteiktas asmens sveikatos priežiūros paslaugas pagal sutartyje numatytas sąlygas ir kieki. Jeigu asmuo pats atsiskaitė su sveikatos priežiūros įstaiga, draudimo įstaiga sumoka apdraustajam.

12.4.2. Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistemos pranašumai ir trūkumai

Papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistema papildo privalomojo sveikatos draudimo sąlygas, todėl turi nemažai prioritetų, būtent:

- papildomojo (savanoriškojo) sveikatos draudimo sistema jungia gerokai daugiau socialinės rizikos faktorių nei privalomasis draudimas;

- papildomuoju sveikatos draudimu gali draustis visi to pageidaujantys asmenys, ne tik nuolat Lietuvoje gyvenantys asmenys;

- šio draudimo išmokų rūšys ir dydis gali būti laisvai pasirenkami, tuo tarpu privalomojo sveikatos draudimo atveju išmokų rūšys ir dydžiai reglamentuojami įstatymu;

- papildomojo sveikatos draudimo įmokos priklauso nuo besidraudžiančiojo pageidaujamos draudimo įmokos dydžio, draudėjo amžiaus, lyties, sveikatos būklės ir kitų rizikos požymių bei draudimo sutarties sąlygų. Privalomojo sveikatos draudimo įmokos dydis priklauso nuo draudėjo darbo užmokesčio arba jo mokamo fizinių asmenų pajamų mokesčio;

- papildomojo sveikatos draudimo sutartis gali pasibaigti arba būti nutraukta įstatymų numatyta tvarka ir draudiko, ir draudėjo iniciatyva. Privalomasis sveikatos draudimas pasibaigia draudėjui mirus arba išvykus gyventi į užsienio valstybę;

- draudžiamąjį ir privalomąjį sveikatos draudimą vykdančių įstaigų ginčus sprendžia prie Teritorinių ligonių kasų įsteigtos taikinimo komisijos. Nesutarimai, kilę dėl draudimo įmonių ir draudėjų, draustų papildomu sveikatos draudimu, sprendžiami teisme, taigi dažnai sprendimas būna operatyvesnis ir objektyvesnis;

– papildomą sveikatos draudimą vykdančias draudimo įmones prižiūri prie Finansų ministerijos įsteigta Valstybinė draudimo priežiūros tarnyba, todėl papildomojo sveikatos draudimo teisinis pagrindas yra ne tik sveikatos draudimo įstatymas, bet ir 1996 m. liepos 10 d. priimtas Lietuvos Respublikos draudimo įstatymas;

– pati sistema apsidraudusiems kelia didesnę pasitikėjimą socialinės rizikos materializavimosi atveju.

Papildomojo sveikatos draudimo sistema turi ir ryškias neigiamybes, tai:

– draudimasis papildomu sveikatos draudimu reikalauja nemažų finansinių išlaidų;

– dėl sistemos brangumo papildomas sveikatos draudimas ne visiems prieinamas;

– sistema išryškina socialinę nelygybę visuomenėje.

Nepaisant šių trūkumų, sistema vertintina teigiamai, nes sveikatos sutrikimo atveju garantuoja apsidraudusiems papildomą sveikatos priežiūrą.

13. KRIKŠČIONIŠKOJI SOCIALINĖ SAUGA

Žmogaus socialinės gyvenimo srities svarba kasmet didėja, ir šis procesas jaučiamas visame pasaulyje. Tai paaiškinama žmogaus prigimtimi, nes kiekvienas individas pagal prigimtinę teisę privalo turėti elementarias socialines, ekonomines pragyvenimo sąlygas, ir tai tapo universalia taisykle šiandieniniame gyvenime. To siekia visos valstybės, dauguma tarptautinių organizacijų. Šiame kontekste ryškiai išsiskiria viena iš socialinio mokymo srovių – krikščioniškasis socialinis mokymas. Jis buvo pradėtas plėtoti po Antrojo pasaulinio karo Vokietijoje įvedus rinkos ekonomiką. Jau šiuo laikotarpiu Tryro, o vėliau Miunsterio universiteto profesorius Josephas Höffneris teigė „nežinąs ekonominės struktūros, artimesnės katalikiškajam socialiniam mokymui, nei socialinė rinkos ekonomika“. Susipažinsime su vieno žymiausių katalikiškojo socialinio mokymo atstovų pasaulyje – J. Höffnerio teiginiais ir vieno ryškesnių šio mokymo atstovų Lietuvoje – Antano Maceinos mintimis. Elementarių socialinių, ekonominių teisių pradėta reikalauti jau seniai, tačiau visuotinai pripažintos jos tapo po Antrojo pasaulinio karo, kai į žmogų buvo pažvelgta kaip į ypatingą ir daugiausia dėmesio reikalaujantį subjektą. Realizuojant šią poziciją, buvo priimta nemažai tarptautinių dokumentų, kuriuose įtvirtinamos socialinės žmogaus teisės, pavyzdžiui: Europos socialinė chartija, 1966 m. Europos ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas ir kiti tarptautiniai dokumentai, kuriuose įtvirtintos žmogaus socialinės teisės. Tačiau reikia prisiminti, kad dar nuo viduramžių bažnyčios įtaka žmogaus padėties plėtroje buvo didelė. Taigi galima būtų teigti, kad krikščioniškojo socialinio mokymo atstovai prisidėjo prie socialinės žmogaus padėties plėtros, nes krikščionybė visada turėjo ir turi didelę įtaką žmonijos istorijoje.

13.1. Josepho Höffnerio krikščioniškasis socialinis mokymas

J. Höffneris teigia, kad „krikščioniškasis visuomenės mokymas nė-

ra nei rinkinys praktinių nurodymų, kaip spręsti socialinius klausimus, nei specialiai surinktos krikščioniškajam socialiniam mokymui reikalingos šių dienų sociologijos žinios; tai – integrali krikščioniškojo mokymo dalis“.

Teologinę krikščioniškojo socialinio mokymo svarbą J. Höffneris apibūdina tezėmis, kad žmogus yra Dievo atvaizdas, todėl jis negali būti nei pažemintas, nei tapti įvairių valstybių visuomeninių arba ūkinių procesų objektu arba priemone. Krikščioniškasis socialinis mokymas teigia, kad žmogus savo prigimtyje turi polinkį į visuomenę, ir tai yra Dievo įdiegtas jausmas. Būtent ši Dievo sukurta tvarka yra krikščioniškojo socialinio mokymo objektas. Pažeidus Dievo nustatytą tvarką, sunku susikurti amžiną išganymą, o išganymui nepalankūs dalykai, pavyzdžiui, besivystančių valstybių skurdas, turi būti pašalinti, ir tai yra naujas krikščioniškojo mokymo principais grįstas visuomenės santvarkos kūrimas. Kovoti su liga, skurdu, vargu, badu yra kiekvieno krikščionio pareiga. Kaip teigia krikščioniškasis socialinis mokymas, galbūt egzistuoja ir priešpriešos „Bažnyčia ir valstybė“, „Bažnyčia ir pasaulis“, bet jokių būdu negalima teigti, jog Bažnyčia yra už pasaulio. Ji ir pasaulis tarpusavyje susiję. J. Höffneris teigia, kad „krikščioniškąją socialinę mokymą galima apibūdinti kaip visumą įgytų žinių apie žmonių visuomenės esmę bei tvarką socialiniu-filosofiniu (pagal realią žmogaus socialinę prigimtį) ir socialiniu-teologiniu (pagal krikščioniškąją išganymo struktūrą) būdu ir apie iš viso to išplaukiančiomis ir dabartiniams istoriniams santykiams pritaikomas normas bei santvarkos uždavinius“⁵⁹.

J. Höffnerio krikščioniškasis socialinis mokymas apima labai plačias žmogaus gyvenimo sritis, ypač žmonių tarpusavio santykius, santykius su darbu, su visuomene, su valstybe. J. Höffneris socialinę žmogaus esmę pagrindžia per asmenybę, nes tik asmenybė yra socialinės žmogaus esmės pagrindas ir prielaida. Asmenybiškumas ir autonomiškumas. Žmogus neturi atskirai kūno ir atskirai sielos, o yra kūno ir dvasios visuma. Žmogaus asmuo yra savo paties veiksmų, minčių subjektas. Jis gali vienaip arba kitaip apsispręsti. Be asmens valios laisvės negalima dorovinė atsakomybė, praranda esmę kaltė ir atgaila, atly-

⁵⁹ Höffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996.

gis ir bausmė, gailestis ir satisfakcija. Asmenybiškumas taip pat pasireiškia per atsakomybę. Atsakomybė apsispręsti – tai vidinė nuostata, įpareigojanti atsakyti. Sąžinė taip pat turi įtakos asmenybiškumui. Žmogus gali laisvai apsispręsti atlikti vienus arba kitus veiksmus, tačiau reikia vadovautis norma, kurios doroviškai įpareigojanti „tu privalai“ arba „neprivalai“ jis išgyvena kilus konfliktui. Žmogus turi vienas pats sau išgyventi laisvės, atsakomybės ir sąžinės akistatą. Žmogus turi atsakyti už savo veiksmus, bet ne už savo egzistenciją, už ją atsakingas Dievas. Asmenybiškumas – tai žmogaus pašaukimas dialogui su Dievu. Būtent krikščioniškoji asmenybiškumo interpretacija atsako į šiandienos klausimą apie galutinę gyvenimo prasmę. Žmogus bijo ekonominių krizių, nedarbo, karo, ligų, senatvės, mirties ir pan. Baimę galima nugalėti tik mylint ir gyvenant su mylimu, o didysis mylintysis yra pats Dievas.

Kalbėdamas apie žmogaus socialinę esmę, J. Höffneris skiria visuomenę ir bendruomenę. Visuomenė, pasak jo, tai tam tikra žmonių, bendrai siekiančių tikslo, ilgalaikės sąjungos forma. Iš esmės bendruomenė yra visuomenės sinonimas. Tačiau daugelio bendruomenė laikoma pranašesne už visuomenę, nes bendruomenė išaukština emocingumą, jausmus, o visuomenė – tikslingumą.

Visuomenės gyvenimą tvarkantys įstatymai remiasi socialinio pobūdžio filosofiniais ir teologiniais būties principais, pavyzdžiui, solidarumo, visuotinės gerovės, subsidiarumo principais.

Visuotinės gerovės principui teikiamas tam tikras prioritetas, tačiau galutinis požiūris yra toks, kad asmenybiškumas yra didesnė vertybė. Visuotinės gerovės principą J. Höffneris aiškina pagal organizmo analogiją. Pasak jo, organizmas išlieka, nors atskiros ląstelės sunyksta ir kaskart atkuriamos iš naujo. Panašiai ir visuomenė išgyvena atskirų žmonių atėjimą ir išėjimą. Organizmo dalys, kaip lapai ir šaknys, nėra tarpusavyje nesusijusių atskirų daiktų visuma, jie skirti tarnauti visumai. Taip ir visuomenėje individai nėra izoliuoti, o sudaro dvasinę, dorovinę, struktūrinę vienvę ir skirti tarnauti visumai. Organizmai neleidžia savo dalims sunykti, jas maitina ir išlaiko. Visuomenė taip pat negali savo narių išnaudoti – turi jais rūpintis, nes nariai turi savo interesus apriboti visuotinės gerovės labui. Visuotinės gerovės negalima numatyti kaip atskirų žmonių gerovės sumos.

Įsimintinas J. Höffnerio mokymas apie teisės ir teisingumo įtaką socialinei žmogaus sričiai. Pasak jo, prigimtinė teisė yra pati svarbiausia teisė. Prigimtinė teisė glūdi ne konkrečioje istorinėje vieno arba kito žmogaus prigimtyje, bet paties žmogaus esmėje, t. y. kas visais laikais ir visose kultūrose žmogų apibrėžia kaip žmogų, kuris turi kūną ir dvasią, yra individualus ir socialus, taip pat Dievo kūrinys. Dievas sukūrė žmogų kaip asmenybę ir kartu jam suteikė prigimtinių teisių: gyvybės, kūno neliečiamybės, sąžinės ir laisvės teisę. Prigimtinė teisė pripažįstama ir pozityviosios teisės, ir jos turi tam tikras sąsajas, pavyzdžiui, pozityviosios teisėtarkos būtinybė kyla iš prigimtinės teisės, kuri įstatymų leidėją įpareigoja kurti visuotinę gerovę skatinančius įstatymus, o piliečius – šių įstatymų laikytis. Pozityvūs įstatymai, kurie pažeidžia pagrindines prigimtines teises, yra negaliojantys. J. Höffneris išskiria tris prigimtinės teisės bruožus: visuotinumą, nekintamumą ir pažinumą. Visuotinumas įpareigoja kiekvieną žmogų, be visuotinumo prigimtinė teisė nebūtų prigimtine teise. Nekintamumas pabrėžia prigimtinių teisių nekintamumą nepaisant laikmečių, įvairių kitų sąlygų, tuo tarpu pozityvus įstatymas priklauso nuo realių santykių ir gali, susiklosčius tam tikroms sąlygoms, kisti arba net būti panaikintas. Pagal pažinumą esminės prigimtinės teisės nuostatas žmogus pirmiausiai įgyja šeimoje. Prigimtinės teisės principai nuo vaikystės realiai išgyvenami ir išmokstami šeimoje, kuri ir išreiškia pagrindinius teisės elementus.

Krikščioniškasis socialinis mokymas teisingumą laiko viena iš pagrindinių dorybių. Dorybės pamatas yra prigimtinė teisė, kuri teisingumui suteikia prasmę ir kryptingumą. J. Höffneris socialinį teisingumą sieja su socialine valia. Pasak jo, teisingumas ir meilė neneigia vienas kito, tik jų sąjunga laiduoja žmogiškosios visuomenės patvarumą ir plėtrą. Teisei būdinga tai, kad griežta ir atskiria, nepriklauso nuo jausmo ir polinkio. Todėl teisingumas gali likviduoti tik socialinių konfliktų priežastis, tačiau jis negali sujungti širdžių. Pasak Pijaus XI, „darbininkui nereikia kaip išmaldos to, kas jam priklauso pagal teisingumą“. Žmogus socialinę meilę gali išreikšti padedamas Dievo ir artimo meilės jėgos. Socialinė meilė yra bendruomenės formavimas, ji stengiasi įvairių luomų, profesijų grupių ir klasių tarpusavio konfliktus įveikti sutarimu.

Įdomiai J. Höffneris traktuoja darbą, kurį apibrėžia kaip sąmoningą, rimtą, objektyvią, dvasiniais arba fiziniais sugebėjimais pagrįstą žmogaus veiklą tikslingai įgyvendinant vertybes, kurios padeda kurti Dievo skirtą paties žmogaus prasminę pilnatvę. Gyvūnų elgesys yra instinktyvus, o darbas, kaip sąmoningas, aktyvus, yra žmogaus privilegija. Veikla, vadinama profesija, daugiau arba mažiau užpildo žmogaus gyvenimą ir išreiškia jo gyvenimo tikslą arba nuostatą. Ji teikia lėšų pragyvenimui. J. Höffneris išskiria septyneriopą darbo ir profesijos esmę:

1. Darbas kaip būtinybė. Be darbo neįmanoma išlikti, išsaugoti savo rūšį, išplėtoti kultūrinį gyvenimą.

2. Darbas kaip žmogaus sanklaidos kelias. Darbe žmogus atsiškleidžia per save. Dievas yra gyvenimo pilnatvė, begalinis aktyvumas. Žmogui, kaip Dievo atvaizdui, taip pat skirta dirbuotis. Tingumą turint sugebėjimų, bjaurėjimasi bet kokia veikla Tomas Akvinietis priiskiria septynioms pagrindinėms nuodėmėms.

3. Darbas kaip pasaulio formavimas ir valdymas. Dievas žmogų apdovanojo ne tik įvairiais sugebėjimais dirbuotis, bet paliko jam erdvę veikti ir kosmose.

4. Darbas ir profesija kaip tarnavimas. Krikščionišku požiūriu darbas yra kartu tarnavimas ir vienas kitam. Jis yra tarnavimas artimui, šeimai ir tautai, todėl yra taurus.

5. Darbas kaip bausmė. Visoms tautoms ir visais laikais buvo žinomas sunkus darbas, jį patiria protinio ir fizinio darbo darbininkai, darbdaviai ir samdiniai.

6. Darbas kaip atgaila. Krikščioniška teorija nepateikia darbo kaip bausmės. Jis tapo praeiksmu tada, kai prievartinis vergijos ir koncentracijos stovyklų darbas išniekino ir pavergė žmones. Tačiau tai sukėlė ne Dievas, o patys žmonės. Praeiksmas skirtas ne žmogaus darbui, o žemei. Sunkus darbas yra ne praeiksmas, o atgaila.

7. Darbas kaip Dievo šlovinimas ir rengimasis būsimai Dievo vaikų laisvei. Darbas yra Dievo užduotis ir dalyvavimas jo kūrimo procese. Kurdamas žmogus girdi kartu su juo kenčiančias kūrinijos deiones, tačiau taip pat žino – kūrinija bus išvaduota iš pragaišties vergovės.

Josephas Höffneris pagrindžia darbo ir laisvalaikio santykį. Industrializacija aprūpino žmones gausybe gėrybių ir garantavo puikų aptarnavimą, tačiau gerokai sutrumpino ir darbo laiką. Sutrumpėjo

kasdienis ir savaitinis darbo laikas, kartu ir žmogaus darbingumo amžius. Dabar susiduriama su dilema – daugiau laisvalaikio arba daugiau vartojimo prekių. Daugelis nori ir viena, ir kita. Kai kuriems perdėtos dorovės siekimas atstoja laisvalaikį, todėl tapo įprasta dirbti daugiau, net sekmadieniais. Kiti savo gyvenimo prasmę suvokia kaip nuolat ilgėjančių pramogų kupiną laisvalaikį, tačiau kartu apgailestauja, kad malonumų mugė ilgainiui teikia ne džiaugsmą, bet pasibjaurėjimą. Tačiau viskas virsta viena galutine tiesa – darbas ne toks nuobodus kaip pramoga.

Josephas Höffneris išskiria laisvalaikį siauresne ir plačiąja prasme. Laisvalaikis siauresne prasme – tai laisvė nuo darbo. Žmogui reikia pertraukos, darbo dienos pabaigos, sekmadienio, atostogų. Plačiąja prasme laisvalaikis turi suteikti žmogui energijos, praturtinti jį patį. J. Höffneris laisvalaikio prasmę vertina keturiais aspektais:

1) laisvalaikis turi dovanoti žmogui laiko praturtinti savo vidinį gyvenimą (laisvalaikis gali padėti žmogui atrasti save, pvz., svarstant pasaulėžiūros klausimus, domintis poezija, menu, muzika ir pan.);

2) žmogus laisvą laiką turi panaudoti aplinkai išgyventi. Daugelio žmonių ryšys su gamta yra tuščias, lėkštas ir paviršutiniškas. Gamtos paslaptys daugeliui nežinomos;

3) laisvalaikio valandas žmogus turi skirti artimiesiems, pirmiausia – šeimai. Laisvalaikis, kiek galima, turi būti leidžiamas su šeima. Be abejo, žmogus savo laisvalaikį prasmingai gali praleisti ne tik su šeima, bet ir su giminėmis, kaimynais ir bendraminčiais;

4) laisvalaikis – tai ir gilus asmenybės religinis tobulėjimas bei tikra dvasinė kultūra. Todėl gražiausias laisvalaikis – kai žmonės šlovina Dievą. Sekmadienio poilsis po darbo savaitės pakylėja kasdienybę Dievo link.

Iš šių teiginių aiškėja, kad savaitės ritmui išlaikyti reikia tam tikros dienos visai visuomenei kaip nedarbo dienos. Tik sekmadieniais galima kartu garbinti Dievą per iškilingas pamaldas ir skelbti Dievo žodį bendruomenei. Bendras laisvas sekmadienis būtinas ir šeimai, kad žmonės galėtų palaikyti santykius su giminėmis ir draugais, taip pat dalyvauti kultūriniame tautos gyvenime.

Įdomus yra J. Höffnerio mokymas apie nuosavybę. Šis mokymas teigia, kad ekonomikos struktūros pamatas yra privati nuosavybė, taip pat išvardija penkias privačios nuosavybės pranašumo priežastis. Pir-

ma, privati nuosavybė reikalinga normaliai savęs meilei patenkinti. Ji laiduoja žmogui nepriklausomybę, laisvę disponuoti ir savarankiškumą, todėl glaudžiai susijusi su asmens orumu ir žmogaus teisėmis. Antra, privati nuosavybė padeda aiškiai įvardyti ir atskirti kompetencijos ir atsakomybės ribas ekonomikos srityje. Trečia, privati nuosavybė sukuria žmogaus saugumo ir rūpinimosi poreikį, o tai svarbu pirmiausia šeimai. Ketvirta, privačiai nuosavybei būdingi gyvi ekonominiai mainai. Krikščioniškoji tradicija visą laiką pabrėžė, kad Dievo apvaizda turtus ir gamtos gėrybes tarp tautų paskirstė nevienodai, kad per prekių mainus skirtingų šalių ir rasių žmonės vieni kitus apjuostų meilės juosta. Penkta, privati nuosavybė suteikia žmogui galimybę daryti gera ir nesavanaudiškai padėti kitiems.

Pagal krikščionišką sampratą nuosavybė yra dvilypė, t. y. ji turi socialinę ir individualią funkcijas. Socialinė funkcija išreiškia socialinę santykį su nuosavybe. Asmeninė vartojimo gėrybių funkcija yra kasdienių poreikių tenkinimas, asmeninė ilgalaikių gėrybių funkcija – asmeninės iniciatyvos didinimas ir rūpinimasis žmogaus ateitimi, o socialinė funkcija reikalauja, kad visų žmonių, kokiam sluoksniui jie nepriklausytų, pragyvenimas būtų žmogiškas ir kad jie turėtų galimybę įgyti ir ilgalaikių gėrybių. Tarnaudama šiam tikslui, valstybė gali ne tik reguliuoti nuosavybės naudojimą, bet tiksliau nustatyti ir nuosavybės teisę.

Josephas Höffneris išskiria šešias nuosavybės formas šiuolaikinėje visuomenėje:

1) darbo užmokestis. Ši nuosavybė nėra nuolatinė, nes didžioji dalis išleidžiama gyvenimui, vis dėlto samdomam darbininkui ji yra svarbiausias šaltinis;

2) pastovesnė yra antroji nuosavybės forma, t. y. visa tai, ką žmonės turi savo butuose, pavyzdžiui, baldai;

3) taupymas siaurąja prasme – taupymas bankuose, statybos arba gyvybės draudimo sutarties sudarymas;

4) taupymas sunkiems laikams. Šiuolaikinis žmogus, susirgęs, netekęs darbo ir darbingumo, taip pat senatvėje gali pasitikėti socialinės saugos sistema. Taigi ketvirtoji nuosavybės forma yra teisėtas reikalavimas gauti socialinę aprūpinimą;

5) nuosavu namu naudojamosi gana ilgai. Tai yra tarpinė vartoji-

mo gėrybių ir verslo investicijos gėrybių nuosavybės forma. Ji yra penkta svarbi nuosavybės forma;

6) dalyvavimas kuriant liaudies ūkio kapitalą. Kapitalo nuosavybę įgiję asmenys ne tik gali tapti ekonomiškai saugesni, bet kartu daryti įtaką ekonomikos procesui.

Kartais kritiškai vertindamas socialinės saugos sistemą, krikščioniškasis socialinis mokymas remiasi tokiais principais:

- individo teisė ir pareiga – būti atsakingam, parūpinti pragyvenimą sau ir saviesiems;

- artimiausia bendrija, turinti žmogui teikti socialinę saugą, yra šeima;

- labai svarbi socialiniam aprūpinimui kooperacinė savitarpio pagalba;

- pramoninės visuomenės santykiai lemia tai, kad socialinės saugos negali garantuoti vien individas, šeima ar kooperatyvas – reikalinga visos visuomenės institucijų pagalba.

Taigi krikščioniškasis socialinis mokymas pagal Josephą Höffnerį ne prieštarauja socialinės saugos teisės principais, o jį papildo, iš esmės remdamasis artimo ir Dievo meilės principais. Pagrindinis *motto* šiame mokyme yra Kristaus žodžiai, užrašyti Šv. Rašte: „Buvau išalkęs, ir jūs mane pavalgydinote, buvau ištroškęs, ir mane pagirdėte, buvau keleivis, ir mane priglaudėte, buvau nuogas – mane apdengėte, ligonis – mane aplankėte, kalinys – atėjote pas mane“. Ir priduria: „Kiek kartų tai padarėte vienam iš šitų mažiausiųjų mano brolių, man padarėte“ (Mt 25, 35–40).

13.2. Krikščioniškoji socialinė sauga pagal A. Maceiną

„Socialinė problema yra naujas dalykas. Socialinei problemai atsirasti reikia kažko daugiau negu tik skurdas. Ekonominis skurdas yra tik sąlyga jai iškilti ir pasirodyti. Ne jis sudaro jos esmę. Šių dienų žmogus trokšta kur kas daugiau nei tegul ir žmoniško pragyvenimo. Socialinė problema nėra tikrai kova už savo asmens ir už savo šeimos ekonominę gerovę. Šioje kovoje yra aktyvūs ir vadovauja kaip tik tie, kurie yra bent minimaliai aprūpinti ir kuriems pragyvenimo klausimas yra antraeilis. Be abejo, reikia pripažinti, kad mūsų dienomis jau yra per daug žmonių, kurie neturi net reikalingiausių savo pragyveni-

mui dalykų. Jie gyvena tokia skurde, kuris daro gėdą mūsų vadina-majai „aukštai“ civilizacijai. Vis dėlto ne šie žmonės ir ne materiali-nis jų aprūpinimas yra socialinės problemos esmė. Jeigu socialinė pro-blema išsispęstų tiktai ekonominio minimumo parūpinimu tiems, kurie jo neturi, tuomet reikėtų tik labiau suorganizuoti karitatyvinių darbų tinklą, tik dar truputį suminkštinti turtingųjų širdis, ir pasau-liui gresianti katastrofa praeitų savaime“⁶⁰.

Tai mintys iš Antano Maceinos 1936 metais skaitytos paskaitos, kuri susilaukė labai prieštaringo vertinimo, bet ši tema yra tokia pat aktuali ir praėjus beveik 70 metų. Kaip rašė pats autorius, palankiau-siai jo paskaitą įvertino kairioji Vilniaus krašto spauda, o neigiamai vertino Amerikos kunigų vienybės organas „Forum“. Kodėl A. Ma-ceina susilaukė prieštaringo vertinimo, tikriausiai galėtų atsakyti jo požiūris į pačią problemą. Jis sako:

„Kai kas mano, kad gailestingumą pažadinus ir dabar socialinę problemą būtų galima išspręsti. Uolus susirūpinimas karitatyviniais darbais, šitų darbų organizavimas rodo, kad daugelis socialinę pro-blemą supranta tik kaip ekonominį skurdą, kurį galima pašalinti kari-tatyviniu veikimu ir materialinėmis gėrybėmis. Daugelis nori eiti se-nųjų amžių pėdomis ir savo darbais pratęsti senus karitatyvinius žy-gius. Visa tai yra labai gera ir reikalinga. Bet šitos pastangos sociali-nės problemos neišspręs. Socialinis mūsų dienų gyvenimas eina pro karitatyvinio veikimo šalį. Socialinės problemos šaknys siekia daug giliau negu tik ekonominis skurdas. Ekonominis skurdas yra tik žaiž-da, kurią padarė neregimos bacilos“⁶¹.

Toliau A. Maceina sako, kad socialinė problema visų pirma yra žmogaus problema. Taip – daugelis skursta ir alksta, tačiau ekonomi-niai trūkumai visų pirma palietė žmogų kaip asmenį, jie žmogų pa-niekino ir pažemino. Žmogus gali gyventi ir dideliame neturte, bet kol jis jaučia savo žmogiškąją vertę, kol neturtas nesikėsina į žmogiš-kąjį kilnumą, tol jis yra tik atsitiktinis dalykas, kuris gyvenimo proble-mos nesudaro. Griežtųjų vienuolių neturtas nėra problema ne tik dėl to, kad šie žmonės jį prisiėmė laisva valia, bet ir dėl to, kad šis netur-tas dar labiau pakelia žmogaus vertę. Kai žmogus skursta tik kūnu, jis

⁶⁰ Maceina A. Raštai. T. II. Vilnius, 1992.

⁶¹ Ten pat. P. 10–11.

nedaug apie tai galvoja ir nedaug sielojasi. Jis tuomet pajaučia tik šios tikrovės netobulumą. Bet žmogus gali skursti ir savo dvasia. Ne dėl savo negabumų, bet dėl to, kad jis yra ekonomiškai neturtingas. Dėl ekonominių trūkumų jam gali būti uždarytos aukštesnio gyvenimo sritys. Jis gali likti neišsilavinęs, gali būti išstumtas iš tikrųjų vertybių pasaulio, gali neturėti lygių teisių su kitais, gali būti paniekintas ir pažemintas. Todėl socialinė problema turi dvi puses: ekonominę, materialinę ir dvasinę, moralinę⁶².

Tai, kad A. Maceinai labai svarbi moralinė socialinės problemos pusė – nekyla abejonių, ir, matyt, tam didelės įtakos turėjo amžiaus pradžios revoliucijos ir karo sužalotos ir nuskurdintos Europos vargingųjų padėtis.

„Jeigu šiandien mes ir duodame išmaldos, tai toji dvasia, kuri šitą išmaldą lydi, vargšo ne tik nepaguodžia, bet kelia jame pyktį, nes gautame duonos kąsnyje jis jaučia įdiegtą aversiją ir paniekinimą. Mūsų išmalda dažnai yra tik noras kuo greičiau prašančiuoju nusikratyti. Turtingumas vis labiau virsta inteligentiškumo ženklu, o suplyšę ar darbo sutepti drabužiai yra niekinami ir vengiami. Paslėpta panieka ir išvidinė aversija matyti kiekviename turtingųjų santykiyje su neturtingaisiais. Duonos kąsnis, paduotas atbula ranka, gali pasotinti kūną. Bet jis uždega dvasią ir ją pripildo keršto jausmu. Už grynai ekonominę išmaldą nėra dėkojama: už ją yra žudoma. Atbuloje rankoje glūdi mūsų dienų revoliucijos žiaurumų paslaptis“⁶³ – sako Antanas Maceina.

A. Maceinos nuomone, ekonominio socialinės problemos aspekto žmonija niekada neišspręs, nes niekas nesukurs tokios santvarkos, kurioje skurdo ir vargo visiškai nebūtų. Socialinė šių dienų kova yra kova ne tik už ekonominį pragyvenimą, bet ir už žmogiškąjį savo kilnumą, už žmogiškosios vertės pripažinimą, už tinkamą vietą dvasinėje gyvenimo struktūroje, už galėjimą naudotis lygia pagarba ir lygia meile.

A. Maceinos nuomone, socialinė problema gali būti išspręsta tik nuolatine evoliucija ir reikalingomis reformomis – visų pirma žmogaus dvasios viduje, o paskui ir išorėje – valstybinėje santvarkoje. Jis sako, kad būtent krikščioniškoji etika ir krikščioniškoji ekonomika yra

⁶² Maceina A. Raštai. T. II. Vilnius, 1992. P. 11.

⁶³ Ten pat. P. 12–13.

pašauktos dalyvauti šioje evoliucijoje ir parengti reikalingas reformas. Krikščioniškoji etika turi atnaujinti ir išplėtoti pažiūras į žmogų, o krikščioniškoji ekonomika turi perkeisti žmonių nusistatymą turto atžvilgiu. Šiems uždaviniams įgyvendinti labai svarbi yra moralinė atmosfera, kuri visų pirma turi pabrėžti žmogiškumą. A. Maceina teigia, kad krikščionybės uždavinys yra ne nustatyti socialinės kovos techniką ir metodus, o sukurti dvasinę ir moralinę atmosferą tiems, kurie pasiryžę pakeisti socialinę neteisybę⁶⁴. Čia susiduriame su socialinio teisingumo sąvoka, kuri atitinka J. Höffnerio mokymą.

J. Höffneris ir A. Maceina, kalbėdami apie socialinį teisingumą, yra vienodai nusistatę žmogaus, jo moralinės pusės atžvilgiu, t. y. teisingumo ir meilės sąjungos, kuria remiasi krikščioniškosios visuomenės socialiniai principai. Socialinės meilės sąvoka vartojama tada, kai kalbama apie socialinį teisingumą. Socialinis teisingumas, pasak A. Maceinos, persmelkia valstybines ir visuomenines institucijas, o socialinė meilė turi būti šios tvarkos siela. Socialinė meilė yra bendruomenės kūrimas, visuotinės gerovės troškimas ir atsidavimas tiek visuomeniniuose dariniuose ir struktūrose glūdinčioms vertybėms, tiek ir pripažinimas bei teigimas individui ir grupėms priklausančios gerovės. Socialinė meilė pasiruošusi su atsidavimu tarnauti visuotinei gerovei ir kiekvienam žmogui linki įsitvirtinti visuomenėje. Socialinė meilė stengiasi konfliktus įveikti susitarimu. Ji mato ir ieško to, kas vienija ir yra visuotina. Ji pašalina teisingumo reikalavimo šaltumą ir griežtumą.

A. Maceina siūlė imtis darbo ir kuo greičiau „nupūsti dulkes nuo socialinės katalikų pasaulėžiūros“, praktiškai pradėti vykdyti katalikiškus socialinius principus ir per socialinį katalikų fondą užtikrinti konkrečią paramą vargstantiems. Jis rekomendavo:

1. Socialiniam fondui atiduoti antrąjį atlyginimą, jei asmuo dirba dviejuose darbuose ir gauna du atlyginimus;

2. Atiduoti nevartojamas brangenybes, tiek asmenines, tiek bažnytines;

3. Atiduoti 1 procentą nuo gaunamų pajamų, kad fondas turėtų nuolatines pajamas;

⁶⁴ Maceina A. Raštai. T. II. Vilnius, 1992.

4. Atiduoti bent pusę pajamų, gaunamų ne iš darbo (nuoma, procentai ir t. t.);

5. Atiduoti bent 10 procentų iš absoliutaus pertekliaus, o ateityje ir visą perteklių, nes pagal krikščionišką moralę tai yra „svetimas turtas – vargšų turtas“⁶⁵.

Tačiau parama vargstantiems tuo neturi apsiriboti ir kiekvienas savo srities specialistas, įmonė arba įstaiga turėtų prisidėti prie socialinės rūpybos. Pasak A. Maceinos:

1. Katalikiškos knygų leidyklos turėtų duoti bent 5 procentus egzempliorių nuo išleistų vadovėlių, kad neturtingi mokiniai galėtų jais pasinaudoti;

2. Gydytojai katalikai turėtų skirti bent vieną dieną per savaitę veltui apžiūrėti neturtingus ligonius;

3. Katalikai vaistininkai turėtų atiduoti bent savikaina vaistus tiems, kurie turi nemokamo gydymo receptus;

4. Katalikai advokatai turėtų skirti bent vieną dieną savaitėje neturtingiems žmonėms konsultuoti ir jų bylas teisme ginti nemokamai;

5. Kinas ir teatras turėtų surengti bent po vieną spektaklį per mėnesį neturtingiesiems ir jų vaikams;

6. Katalikų dirbtuvės ir fabrikai turėtų atiduoti bent 5 procentus savo produkcijos neturtingiesiems per socialinį fondą arba karitatyvines organizacijas;

7. Katalikai prekybininkai turėtų skirti bent 5 procentus nuo gryno pelno neturtingųjų reikams⁶⁶.

Baigiant Antano Maceinos apžvalgą krikščioniškojo socialinio teisingumo klausimu, galime apibendrinti, kad iškilus lietuvių filosofas krikščioniško socialinio kaip ir apskritai teisingumo neišsivaizdavo be geros valios ir žmonių meilės. Dvasinis nusiteikimas užjausti, padėti verčia kreipti dėmesį į tą, kuris yra vienokiu arba kitokiu būdu nuskriaustas, yra A. Maceinos krikščioniškojo socialinio teisingumo principas. Šiuo principu paremta visa A. Maceinos socialinė filosofija.

Krikščioniškasis socialinis mokymas išsivaizduoja tvarką, pagrįstą tiesa, sukurtą pagal teisingumo nurodymus, kupiną gyvos meilės ir

⁶⁵ Maceina A. Raštai. T. V. Vilnius, 1992. P. 243–245.

⁶⁶ Ten pat. P. 245–246.

galiausiai įsikūnijančią laisvėje. Individų ir tautų santykius turi lemti ne baimė, bet meilė: meilė pirmiausia skatina žmones nuoširdžiam ir įvairiam bendram darbui, kuris teikia daug materialinių ir dvasinių gėrybių⁶⁷.

⁶⁷ Höffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996.

Prof. dr. Tartilas, Juozas

Ta258 Socialinės saugos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2005 – 224 p., 11 paveikslų.

ISBN 9955-563-75-3

Vadovėlyje nagrinėjami socialinės saugos bendrieji nuostatai, socialinės saugos ištakos, samprata, normos, t. y. bendri saugos aspektai, jų suvokimas ir raida Europoje ir Lietuvoje, analizuojami socialinės saugos sistemos teoriniai ir praktiniai uždaviniai. Aptariama Lietuvoje egzistuojanti socialinės saugos teisinė sistema, stengiamasi atskleisti socialinės saugos teisės visumą, jos ryšį su kitomis teisės šakomis, valdymo ir administravimo ypatumais.

Lietuvoje literatūros socialinės saugos teisės tematika beveik nėra. Šis vadovėlis skiriamas bakalauro ir magistrantūros studijų studentams, teisininkams, socialiniams darbuotojams.

UDK 349.3(075.8)

Juozas Tartilas

Socialinės saugos pagrindai

Vadovėlis

Redaktorė *Jurgita Marija Bagdonavičienė*
Viršelio dailininkė *Stanislava Narkevičiūtė*
Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2005 04 10. 10,26 leidyb. apsk. l.

Tiražas 700 egz. Užsakymas

Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,
Ateities g. 20, 08303 Vilnius

El. paštas leidyba@mruni.lt

Puslapis internete www.mruni.lt

Spausdino UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

Elektroninis paštas info@kopija.lt